

**Friese edelen,
hun kapitaal en
boerderijen
in de vijftiende
en zestiende eeuw**

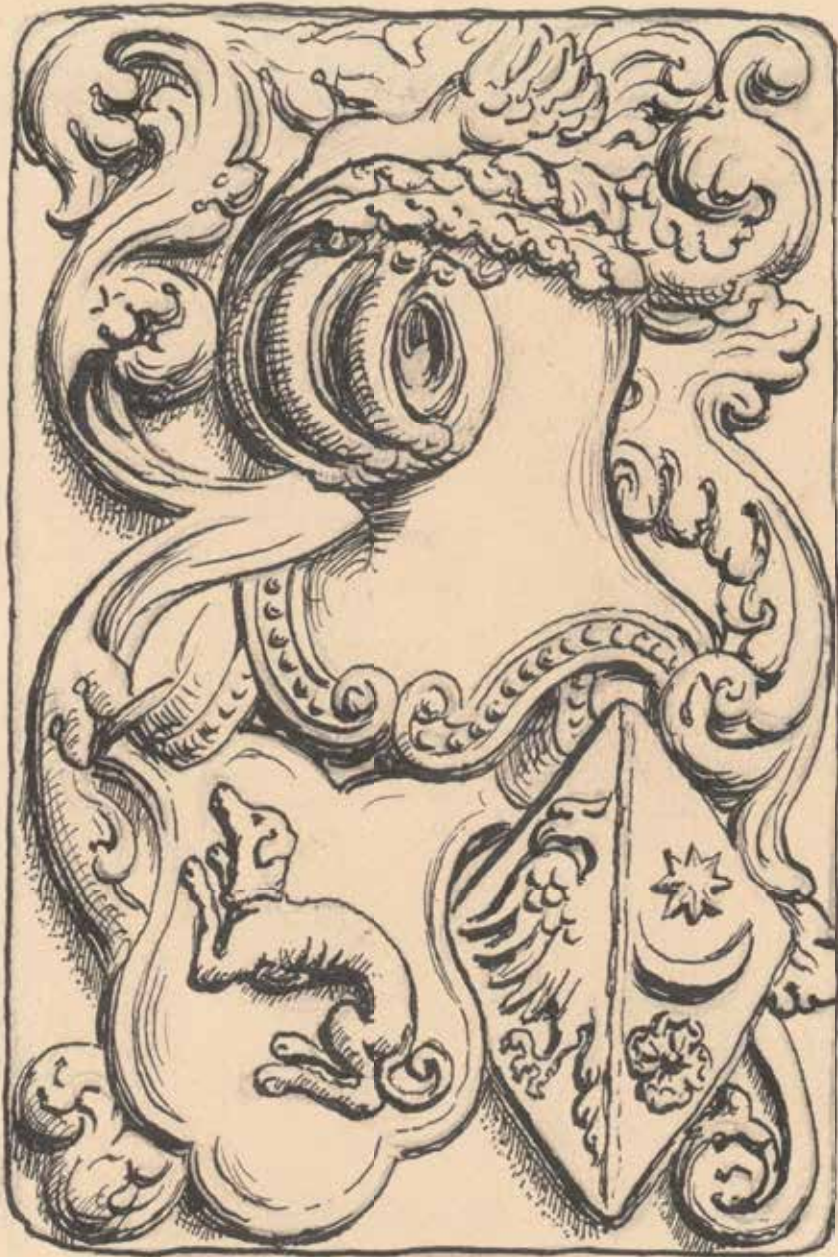
**De casus
Rienck Hemmema
te Hitzum**

Amsterdam
University
Press

**Gilles de Langen
en Hans Mol**

Friese edelen, hun kapitaal en boerderijen in
de vijftiende en zestiende eeuw

Afb. 1. Tekening van een gevelsteen uit de voormalige poort van Hemmemastate te Berlikum, door Ids Wiersma. Collectie Fries Museum.

**Friese edelen,
hun kapitaal en
boerderijen
in de vijftiende
en zestiende eeuw**

**De casus
Rienck Hemmema
te Hitzum**

**Gilles de Langen
en Hans Mol**

Amsterdam University Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de Provincie Fryslân, de Fryske Akademy, het Fryske Akademy Fûns, de Ottema Kingma Stichting, de Boersma Adema Stichting, het Sint Anthony Gasthuis, het Ritske Boelema Gasthuis, het Koninklijk Fries Genootschap, de Van Heloma Stichting en de P.W. Janssens Friesche Stichting.

FA-nr. 1134

Afbeelding omslag: De windhond uit het wapen van de familie Hemmema zoals weergegeven op het portret van Hette Hemmema uit 1561, Collectie Fries Museum.
Ontwerp omslag en binnenwerk: Prezns - Marco Bolsenbroek, Zutphen

ISBN 978 94 6372 778 5
e-ISBN 978 90 4855 671 7
DOI 10.5117/9789463727785
NUR 693 | 696

Creative Commons License CC BY NC ND
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© G. de Langen en H. Mol / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	11
1 Adel en hoofdelingen in middeleeuws Friesland	23
2 De families en het startkapitaal van Rienck Hemmema en Ath Roorda	45
3 Het hoofdelingsgoed in Hitzum: samenhang, landschap, kerk, stins en vrijleen	69
4 Boerderij, bedrijfsresultaten en de moderniteit van Rienck als boer	101
5 Beheer, waarde en de exploitatie van boerderijen door adel en eigenerfden in Franekeradeel en Hennaarderadeel	119
6 Adellijke vermogens in Friesland in de tweede helft van de vijftiende en eerste helft van de zestiende eeuw	133

7	Rienck Hemmema als edelman: studie, status en levenswijze	159
	Epiloog	179
	Bijlagen	
	Bijlage 1. Testament van Riencks vader Hette Hemmema, 30 september 1572	191
	Bijlage 2. Notitie over de toedeling van de goederen van Hette Hemmema aan diens erfgenamen	195
	Bijlage 3. Testament van Riencks broer Douwe Hemmema, 3 februari 1574	198
	Bijlage 4. Inventaris van stukken uit de nalatenschap van Sicke Gratinga, in het bezit van diens weduwe, verblijvende te Kampen, van 12 februari 1539	201
	Bijlage 5. De edelen van Friesland, 1504/1513, gerangschikt naar hun belastingopgave voor de 21 ^{ste} penning	208
	Bijlage 6. Gegevens over de materiële inbreng van beide partners uit akten van huwelijkse voorwaarden uit Friesland, 1452-1556	222
	Bronnen en literatuur	225
	Over de auteurs	237
	Register van plaats- en persoonsnamen	239

Woord vooraf

Friesland is een land waarin vele middeleeuwse infrastructu-
rele projecten zoals terpenbouw, bedijkingen en veenont-
ginningen door samenwerking werden gerealiseerd. Omdat coöperatie een
mate van gelijkheid tussen de deelnemers veronderstelt, heeft menig histo-
ricus het egalitaire karakter van de Friese samenleving benadrukt. Een extra
reden daarvoor was dat het sociaaleconomische landschap door eigenerfde
vrije boeren leek te zijn gedomineerd. In het hele Friese gebied tussen Alk-
maar en Bremen werden immers geen horigen aangetroffen, terwijl men er
ook van geen landsheer wilde weten. Friesland gold daarom in Europees
verband lang als een unieke regio, bestaande uit een reeks ministaatjes waar-
in zelfbewuste grondbezitters-landgebruikers bij toerbeurt het bestuur uit-
oefenden. In deze ‘proto-democratie’ was geen plaats voor de adel als een
van oudsher bevoorrechte stand. Dit beeld is echter een paar decennia gele-
den gekanteld. Meer en meer wordt verdedigd dat ook de Friese maatschap-
pij wel degelijk gelaagd is geweest. Ook al kunnen er geen echt grote spelers
met een welomschreven machtsmonopolie in worden aangewezen, duidelij-
k is wel geworden dat de mannen die er, onder de titel van hoofdelingen,
in de vijftiende eeuw gezag in uitoefenden zich als adellijk beschouwden en
zich konden beroepen op generaties edele voorouders.

Toch betekent dit niet dat de vrije boer uit beeld is geraakt. Voor de door kolonisten opengelegde veengebieden in het zuiden en oosten spreekt dat vanzelf. Alleen eigenerfden konden er het bestuur voor hun rekening nemen. Maar ook in de klei- of terpengebieden vinden we omstreeks 1500 welgestelde vrije boeren die naast edelen politiek actief waren. Er lijkt van een subtiele sociale gelaagdheid sprake te zijn geweest: met een paar rijke hoofdelingen aan de top, een groot aantal kleine edellieden daaronder, en aansluitend een omvangrijke groep welvarende eigenerfden, met tal van doorsnee-pachters en kleine grondeigenaren op een lager niveau. De indruk bestaat dat juist de groep van rijke geërfden getalsmatig sterk vertegenwoordigd was en qua vermogen weinig onderdeed voor de kleine adel. We hebben derhalve te maken met twee op elkaar aansluitende ‘Führungsschichten’: die van de adel en die van de welgestelde eigenerfden.

Een kernprobleem is dan hoe beide groepen in het autonome landsheerloze Friesland konden samenwerken bij het bestuur door zelfgekozen rechters. Om deze kwestie nader te onderzoeken is in 2016 aan de Fryske Akademy een meerjarig historisch en archeologisch onderzoeksprogramma gestart, onder de titel *Een egalitaire samenleving? Land, adel en boeren tussen Vlie en Eems, 850-1600*. Uitgangspunt was en is de waarneming dat beide sturende groepen hun bestaansbasis vonden in het agrarische bedrijf. Ook de adel was afhankelijk van de opbrengst van boerderijen en moest zich actief met de exploitatie ervan bezighouden. Verder is duidelijk dat edelen deelnamen in prestigeprojecten als kerk- en kloosterstichtingen. Dit leverde aanzien op maar kostte ook kapitaal. Hoe slaagden zij erin zulke investeringen te blijven doen, het eigen landbezit intact te laten of zelfs uit te breiden en het gros van de eigenerfde boeren, die eveneens goederen mochten en konden verwerven, op afstand te houden?

Antwoord willen geven op deze vragen betekent dat we ook de boerderijen van de adel en de eigenerfden moeten bestuderen. In welke mate onderscheidde deze zich per groep wat hun omvang en opzet betreft? Waren er omvangrijke landgoederen met dito exploitatiecentra of uitte grootgrondbezit zich eerder in de accumulatie van diverse bedrijfseenheden? En dan is er nog de kwestie van de economische bewegingsruimte van zowel de edelman-boer als de eigenerfde grondgebruiker: wie waren hun economische partners, wat en waar kochten en verkochten zij, en welke informatie kan daarover ingewonnen worden?

De voorliggende studie presenteert enkele belangrijke resultaten van het genoemde onderzoeksprogramma dat kon worden uitgevoerd met financiële steun van de Provincie Fryslân. Reden voor haar bijdrage was en is dat het project inzicht biedt in de ontwikkeling van de boerderijplaats en daarmee hulp biedt bij het formuleren van ruimtelijk en erfgoedbeleid.

Men moet daarbij bedenken dat door de agrarische schaalvergroting een omvangrijk deel van de tienduizend boerderijplaatsen die Fryslân sinds de volle middeleeuwen telt, in snel tempo zijn oorspronkelijke functie verliest, terwijl de overige van karakter veranderen. Wie problemen rondom de verdwijning, herbestemming en cultuurhistorische en landschappelijke waardebepaling van boerderijen wil oplossen, kan dat alleen doen als het verleden ervan meer in detail is ontleed.

Naast de Provincie hebben ook het Fryske Akademy Fûns en de Fryske Akademy het welslagen van het programma mogelijk gemaakt. Belangrijke aanvullende steun werd verder geboden door de Ottema Kingma Stichting, de Boersma Adema Stichting, het Sint Anthony Gasthuis, het Ritske Boelma Gasthuis, het Koninklijk Fries Genootschap, de Van Heloma Stichting en de P.W. Janssens Friesche Stichting. Op deze plaats danken wij deze instellingen voor hun inbreng en vertrouwen.

De tekst komt voor rekening van beide ondertekenaars. Jonathan Bos leverde waardevolle datasets voor de samenstelling van een aantal grafieken en GIS-kaarten. Ook voerde hij de meeste gegevens in van bijlage 5 betreffende de rangschikking van Friese edelen naar hun vermogen in 1504/1513. Het merendeel van de kaarten is vervaardigd door Saartje de Bruijn van de Provincie Fryslân en Johan Feikens van de Fryske Akademy. Wij zijn hen zeer erkentelijk voor hun bijdragen en danken hen ook voor de prettige samenwerking.

Gilles de Langen en Hans Mol

1 5 7 0

15

Winterhoer va de meele op leent vā 43 stūckē elke stūcke
12 stūckē viffhēde halff lopē in alles

Maerke ^(v) Somerhoer op leent vā 691 st 102 lopē hoers.

Weijt op geleent vā 138 stūckē 19 lopē ^(v) eē halff.

Groen ortē voert hūys gesacijt eē halff lopē, daer vā gerege
13 lopen.

Bonē op geleent vā 70 stūckē 9 lopē ^(v) eē halff.

Crānne ortē v gesacijt eē vierdel, daer vā op geleent
5 lopē in alles

Hauer op geleent vā 224 st 45 lopē ^(v) eē halff.

Ans 1 5 7 1

Wit weijt gesacijt voert hūys 8 arkens ^(v) op de pricke
4 arkens daer vā an 71 gerege 120 st daer vā op geleent
19 lopē terff, in alles v gesacijt viffte halff vierdel

Winterhoer gesacijt vā de heyminge tot de lūcke steet toe
in gesacijt 4 lopen ontret de helff beholdē vāt salwater
daer vā gerege in alles 20 lo sē. De ander helff besacijt in
Maerkehoer daer vā 87 stūckē ontret 14 lopē op geleent

Her leeg vāt terp beside miy summerhoer de 20 may ^(v)

Inleiding

Rienck Hemmema is een bekende naam in de Friese geschiedenis.¹ Hij was auteur van een gedetailleerd aantekenboek waarin inkomsten van en uitgaven voor zijn boerderij in Hitzum onder Franeker zijn genoteerd over de jaren 1569-1574.² Diverse historici hebben dit *Rekenboek of Memoriael* gebruikt om te laten zien hoe modern de Friese boer was in de zestiende eeuw. De eerste was de conservator van de Universiteitsbibliotheek van Groningen en latere hoogleraar wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam Tjitte J. de Boer, die er in 1898 over schreef in een serie opstellen over de Friese kleiboer.³ Een andere was de bekende natuurkundige, dichter en historicus Obe Postma. In zijn vlot leesbare

-
- 1 De auteur wordt soms Rienck van Hemmema genoemd. Ook zijn vader, broers en vele vertegenwoordigers van Friese adellijke geslachten hanteren in deze tijd vaak, maar niet altijd consequent, de (Nederlandse) genitiefvorm 'van'. Op het titelblad van zijn *Rekenboek* (afb. 16) afficheert Rienck zich echter als Rienck Hemmema. Wij houden deze traditionele (Friese) vorm aan, ook voor leden van andere families in deze tijd.
  - 2 'Tresoor, Verzameling Handschriften, afkomstig uit de Provinciale Bibliotheek', inv.nr 1184, uitgegeven door P. Gerbenzon, in (1): *Estrikken. Rige lytse Teksten en Stúdzjes op it gebiet van de Fryske Filology* 14 (1956) V-VI, 1-69; en opnieuw in (2): *Agronomisch-Historische Bijdragen* IV (1958) 133-208.
  - 3 T.J. de Boer, 'De Friesche kleiboer. Een historische schets [II]', *Tweemaandelijksch Tijdschrift voor Letteren, Kunst, Wetenschap en Politiek* 4 (1898) 225-242, 400-428.

boekje *De Fryske buorkerij en it boerelibben yn 'e 16^e en 17^e ieu* uit 1937 en het samen met J.J. Spahr van der Hoek geschreven eerste deel van de *Geschiedenis van de Friese landbouw* uit 1952 verwijst hij vaak naar Hemmema. De gene die Rienck Hemmema de meeste bekendheid heeft bezorgd is echter Bernard Slicher van Bath, die in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw hoogleraar landbouwgeschiedenis aan de landbouwhogeschool van Wageningen was. Hij verzorgde in 1956 samen met de rechtshistoricus en oudfrisist Pieter Gerbenzon een editie van het *Memoriael*. In zijn inleiding en toelichting op de tekst, onder de titel 'Het Rekenboek van Rienck Hemmema historisch beschouwd', schetste hij Rienck als het prototype van de op de markt georiënteerde agrariër van de vroegmoderne tijd.⁴ Via Slichers uit 1963 stammende Engelse uitgave van zijn populaire handboek over de agrarische geschiedenis van West-Europa heeft dat beeld zich in de internationale literatuur vastgezet.⁵ Het heeft daarom in de loop van de tijd ook een vaste plek in de Friese historiografie gekregen, en wel zo stevig dat Rienck Hemmema in de historische canon van Friesland is opgenomen, naast en tussen andere bekende Friezen als Grutte Pier, Menno Simons en Gysbert Japicx. Hij wordt daar in krachtige streken door Goffe Jensma gepenseeld als een 'calculerende boer'.⁶

Wij willen in dit boek Rienck opnieuw bekijken. Niet om vraagtekens te plaatsen bij de moderniteit van zijn bedrijfsvoering, maar om zijn staat en ambities als edelman te bezien en na te gaan hoe zijn agrarisch ondernemerschap daarbij paste. Want, dat moet worden onderstreept, Rienck Hemmema en zijn vrouw Ath Roorda waren niet van boerenkomaf. Zij kwamen voort uit de groep van geprivilegieerde heerschappen die in 1504 hertog Georg van Saksen als landsheer van Friesland tussen Vlie en Lauwers erkenden en daarmee tevens hun adeldom lieten vastleggen en bevestigen.⁷ Zoals verderop zal blijken, kunnen al hun kwartieren als adellijk worden geduid. Rienck gaf trouwens ook zelf aan *nobilis* te zijn bij zijn inschrijving aan de

---

4 B.H. Slicher van Bath, 'Het Rekenboek van Rienck Hemmema historisch beschouwd'. In 1958 vergeleek hij in een apart opstel het bedrijf van Hemmema met dat van de vroegzeventiende-eeuwse Engelse boer Robert Loder in *It Beaken* nr. 20, 89-117.

5 B.H. Slicher van Bath, *Agrarian History of Western Europe* (London 1966) 176-177, 245-247, 307-309. Vgl. M. Knibbe, *Lokkich Fryslân. Landpacht, arbeidsloon en landbouwproductiviteit in het Friese kleigebied, 1505-1830* (Groningen/Wageningen 2006) 14, 71-74; J. Bieleman, *Five centuries of farming. A short history of Dutch agriculture 1500-2000* (Wageningen 2010) 45-46; en B. van Bavel, *Manors and Markets. Economy and Society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford 2010) 209-210.

6 G.Th. Jensma, 'De calculerende boer. Het rekenboek van Rienck Hemmema, 1569-1573'; in: Idem (red.), *De canon van de geschiedenis van Friesland in 11 en 30 vensters. Rapport van de commissie Canon van Friesland* (Leeuwarden 2008) 42-43.

7 Over deze en andere lijsten van 'edelingen', zie hoofdstuk 1. Vgl. P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum 2009) 220-221.

universiteit van Leuven in 1559.⁸ Dat betekent dat hij binnen een regionaal adellijk familienetwerk kon opereren en van daaruit van een behoorlijk kapitaal werd voorzien. Het een met het ander is reden om zijn boekhouding en ambities opnieuw te bestuderen. Op een aantal belangrijke punten komen we daarbij tot een nieuwe beoordeling van de cijfers, waarbij niet alleen de inkomsten naar boven worden bijgesteld, maar ook Hemmema's uitgaven anders gewogen worden: tegen de achtergrond van zijn streven om zijn adellijke status te verhogen dan wel op peil te houden.

Rienck was dus boer én edelman.⁹ Dat roept de vraag op naar de relatie tussen de Friese adel en het boerenbedrijf. Vanuit adelshistorisch perspectief is in Nederland nog maar weinig aandacht besteed aan de agrarische activiteit van edelen. Dat is begrijpelijk, omdat de traditie nu eenmaal wil dat een edelman geen handwerk mag verrichten. Ploegen, zaaien, wieden en maaien: wie zich daaraan waagde, bewoog zich beneden zijn stand en verspeelde zijn voorrechten. Dat weten we uit het vaak vertelde verhaal over de Hollandse edelman Koen van Foreest uit Beverwijk tegen wie in 1465 door de burenen van het dorp werd geprocedeerd omdat hij met een riek bovenop een hooiwagen was gezien en daarom geen recht kon doen gelden op schotvrijdom en andere voorrechten.¹⁰ Nu zou een dergelijke kwestie zich nooit in Friesland hebben kunnen afspelen omdat Friese edelen in de late middeleeuwen en de zestiende eeuw binnen de landsgemeenten geen vrijstelling van grondbelasting genoten. Maar ook zij moesten rekenen met de algemeen aanvaarde notie dat het hun niet paste handwerk te verrichten.¹¹

Een andere reden om Rienck Hemmema opnieuw onder de loep te nemen, is dat zijn boerderij te Hitzum, even ten zuiden van Franeker, door middel van eigendomsonderzoek beter dan voorheen gelokaliseerd kan worden. Dat karteren maakt het binnen bepaalde marges mogelijk de bodemkwaliteit, het microreliëf en dus ook de relatieve vruchtbaarheid van

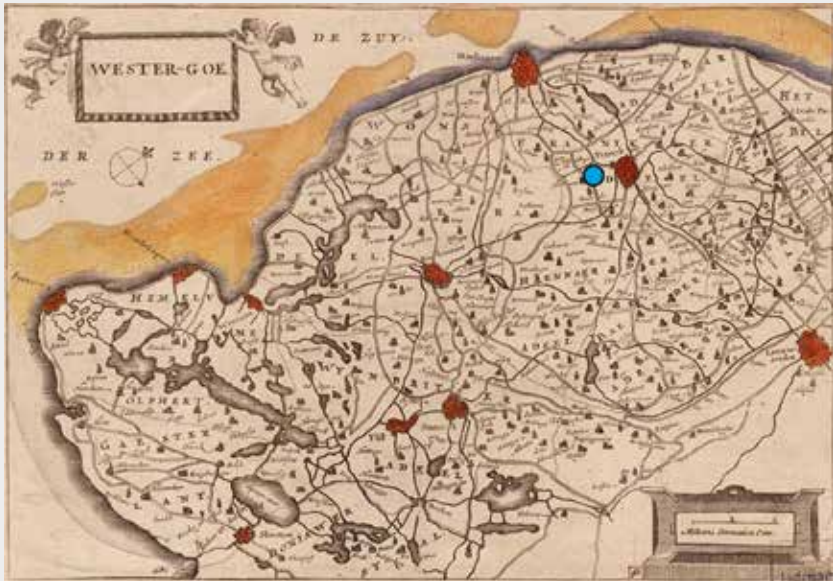
---

8 *Matricule de l'Université de Louvain*, 10 dln., E. Reusens, J. Wils en A. Schillings (éd.) (Brussel 1903-1967) IV, 594.

9 Zie ook de kwalificatie 'edelman-boer' bij O. Postma en J.J. Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw I* (Drachten 1952) 117.

10 De meest heldere toelichting op de casus Koen van Foreest treft men bij A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001) 74-79. Vgl. H. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* ('s-Gravenhage 1984) 44.

11 Een van de weinige auteurs die aandacht besteedt aan het agrarisch ondernemerschap van de adel vóór 1800 is H. Feenstra. Zie diens paragraaf 'De jonker als boer' in zijn proefschrift *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel 1600-1800* (Groningen 1981) 33-40. Aan het slot merkt hij op dat de jonkers het handwerk gewoonlijk door dienstpersoneel lieten verrichten. Het idealistische beeld van de zestiende-eeuwse (eigenerfde) kroniekschrijver Abel Eppens, als zouden vóór 1536 de Ommelander edelen zelf achter de ploeg hebben gelopen, acht Feenstra wel terecht onaannemelijk. Vgl. Idem, *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigenerfders van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen 1988) 46-47.

Kaart 1. Westergo (het noorden op 45 graden) uit ca. 1685, met Hitzum daarop aangegeven in blauw, vlak onder Franeker. Collectie Fries Scheepvaartmuseum Sneek.

het bewerkte land te bepalen. Het laat tevens toe de ligging van Hemmema's bezit ten opzichte van de kerkboerderijen en de centrale state binnen het dorp vast te stellen. Op basis daarvan kunnen dan uitspraken worden gedaan over de oorspronkelijke samenhang tussen deze goederencomplexen en hoe deze eenheden en huizen met bijbehorend bezit door de generaties heen in wisselende verbanden in het familienetwerk werden bewoond en uitgebaat.

Motivatie en invalshoek

Daarmee zijn nog niet alle motieven gegeven voor de archeoloog en mediëvist die we zijn, om ons bezig te houden met een Friese edelman-boer uit de zestiende eeuw. Onze interesse richt zich mede op de periode van de Friese vrijheid, toen het gebied tussen Vlie en Lauwers geen landsheer kende, niet gefeodaliseerd was en door een elite in gemeenschappelijk of genootschappelijk verband werd bestuurd.¹² In West-Europa was dat voor rurale gebieden uitzonderlijk. Van enige afstand bekeken, lijkt de wijze van regeren nog het meest op die van autonome steden waar rijke burgers elkaar in de colleges afwisselden op leidende posities als burgemeesters en schepenen. Het besturen in Friesland gebeurde in zogenoemde landsgemeenten, in het Latijn *universitates terrae* genoemd, zoals Westergo en Oostergo, die op lager niveau elk uit een aantal samenstellende delen (grietenijen) bestonden. Deze delen, die ook letterlijk als deel werden betiteld: Franekera-deel, Hennaarderadeel et cetera, en die in de loop van de late middeleeuwen steeds meer centrale bevoegdheden zoals de uitoefening van het halsrecht naar zich toetrokken, werden bestuurd door elkaar bij toerbeurt afwisselende grietmannen. Laatstgenoemden hadden zowel binnen hun 'deel' als op het hogere niveau van de landsgemeente de macht om politieke besluiten te nemen, juridische geschillen te beslechten en leiding te geven aan de landverdediging. De kwestie die ons boeit is nu hoe een elite die geen dienstverband met een vorst onderhield en daar ook geen status en privileges aan kon ontlenen, toegang tot de bestuursmacht had en behield. Essentieel daarbij is over welk economisch en sociaal kapitaal haar leden beschikten, welke voorrechten deze elite genoot, en in welke mate ze van onderop toetreding tot haar rangen toeliet.

De Friese elite van de vijftiende en late veertiende eeuw kennen we onder de benaming van hoofdelingen: *capitanei* in het Latijn.¹³ Deze mani-

---

12 O. Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986) 17-20; J.A. Mol, *De Friese volkslegers tussen 1480 en 1560* (Hilversum 2017) 30-36.

13 Meer hierover verderop in hoofdstuk 1.

festeerden zich in het hele Friese kustgebied tussen Vlie en Weser. Ze zagen zichzelf als edelen en werden ook door hun omgeving als zodanig beschouwd. Ze beschikten over verdedigbare stenen huizen (stinzen), bezaten flink wat grond, hadden soms een wapenknecht in dienst en bezetten vaak leidende posities in de steden en dorpen, op wereldlijk en ook kerkelijk terrein. Hun oorsprong en karakter als vastomlijnde dominante groep wordt door historici al sinds de zeventiende eeuw bediscussieerd: mogen hoofdelingen en hun voorgeslacht in gezamenlijkheid wel als adel worden aangeduid? Zo ja, vanaf welke periode: de periode van de *Lex Frisionum*, de volle middeleeuwen of eerst sinds de tijd dat ze zich de een na de ander hoofdeling gingen noemen en zich namens de landsgemeenten, maar ook buiten hen om, als politiek handelend manifesteerden? En hoe is hun onmiskenbare neiging tot uitoefening van persoonlijke of familieheerschappij te rijmen met het collectieve bestuur waarin ze volgens de traditie van de landsgemeenten geacht werden te participeren?

Onze eerste ambitie is hier om via de casus Rienck Hemmema, die ons een heldere blik op het kapitaal en voorkomen van een doorsnee-edelman uit de zestiende eeuw gunt, zicht te krijgen op het vermogen, de huwelijkspolitiek en het machtsstreven van de Westerlauwers Friese hoofdeling in de eeuw daarvoor. Wij menen zo'n benadering om twee redenen te mogen hanteren. De eerste is dat het niet vreemd is te veronderstellen dat in de nieuwe situatie na de vestiging van een centraal gezag in 1500 nog veel oude machtsmechanismen doorschemeren. Dat is onderzoekstechnisch van het grootste belang omdat er met betrekking tot Friesland voor de vijftiende eeuw nauwelijks, maar voor de zestiende eeuw juist veel bronnenmateriaal beschikbaar is. De tweede reden is een geheel andere: de hoofdelingen waarvan hier sprake is, stonden als edelen per definitie in een traditie. Net zomin als elders in Europa kon adeldom in de Friese situatie in een dag worden verkregen. In twaalfde en dertiende-eeuwse Friese rechtsbronnen klinkt dit door als bepaald wordt dat de edeling (*etheling*) over *ethel* of alodiaal grondbezit moet beschikken en dat hij als volboren lid van de samenleving drie wettige voorvaders in de mannelijke lijn dient te hebben.¹⁴ Met andere woorden, ook in middeleeuws Friesland kon iemand pas een 'edeling' zijn wanneer hij telg was van drie generaties voorouders met een voorbeeldig gedrag en een flink vermogen. Het systeem stond aldus klimmen en dalen toe, maar bood de bestaande groep wel bescherming door een vorm van vertraging en ballotage. Nemen we als voorbeeld Riencks vader Hette, die in de vroege zestiende eeuw op hoog niveau als districtsrechter en stinsbezitter

---

14 N.E. Algra, *Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland* (Groningen 1966) 86-87.

kon opereren, dan mogen we veronderstellen dat diens voorouders al sinds de vroege vijftiende eeuw succesvol zijn geweest.

In het optreden van Rienck Hemmema, zijn ouders en zijn verdere familie hopen en denken we dus oudere gedragingen weerspiegeld te kunnen zien. Gedragingen die iets kunnen zeggen over de zelforganisatie van Friesland. We weten echter ook dat rond 1500 en in de decennia nadien van alles is veranderd. De opbouw van een vorstenstaat bood de diverse sociale groepen zowel kansen als bedreigingen. De reactie van de gevestigde adellijke geslachten op vernieuwing is daarmee even zo intrigerend. Dat – zoals verderop zal blijken – de Hemmema's geïnteresseerd waren in studie en bestuurlijke carrières, doet vermoeden dat handhaving aan de top alleen kon worden gegarandeerd wanneer men bij voortdurende de ontwikkelingen afpaste.

Daarmee wil niet gezegd zijn dat de Friese hoofdelingenadel in veranderende omstandigheden alleen hoefde te letten op wat niet-adellijke vrije Friezen ondernamen om op de maatschappelijke ladder te stijgen. Ook in de Friese situatie was veel afhankelijk van een juist beheer van kapitaal. Daar hoorde bij dat veel familiegroepen de neiging hadden hun rijkdom af te schermen, risico's te mijden en toeval zoveel mogelijk uit te sluiten. Risico's waren er zeker. Oorlogs- en vetegeweld leidden vaak tot vroegtijdig overlijden van mannen, en een teveel of een gebrek aan kinderen konden zorgen voor bezitsvermindering of het einde van een familielijn. De strijd om het behoud en de vermeerdering van status was daarmee dynamisch, wat nog een extra reden was voor edelen om brede familieverbanden te smeden. We zullen zien welk voordeel dit de deelnemers bracht. Maar de adel was in politiek opzicht geen homogeen geheel. Het succes van de ene groep kon de opkomst van een andere frustreren. En ook binnen de afzonderlijke groepen was sprake van wedijver en streven naar distinctie. Uit alles wat we nu over de politieke geschiedenis weten, valt af te leiden dat vernieuwing of factoren van buitenaf per definitie door achtergestelde personen en groepen werden aangegrepen om de bestaande verhoudingen te doorbreken. Dat ging gepaard met partij- en factievorming die ook in de Friese situatie geregeld uitmondde in gewelddadige conflicten, waarbij de belangen van de diverse interne groepen soms verweven raakten met die van externe machten die invloed op de gang van zaken in Friesland wensten uit te oefenen. We willen daar niet te diep in duiken, maar ontkomen er niet aan een paar keer de bekende partijnamen van Schieringers en Vetkopers te laten vallen.

Vragen

Terug bij Rienck Hemmema gaat het er ons in deze studie om te onderzoeken hoe hij en zijn vrouw Ath Roorda, hun ouders en voorouders als edelen binnen hun verwantschapsnetwerken opereerden, daaruit diverse vormen van kapitaal verwierven, en tegelijkertijd ook hun bedrijven zo goed mogelijk uitbaatten om hun stand op te houden en te bestendigen. We grijpen daarbij terug op twee eerdere, Friestalige publicaties waarin de sociale achtergrond van de hoofdpersoon aan bod komt.¹⁵ De achterliggende vraag daarbij is of Riencks actieve bemoeienis met zijn boerderij en overige bezit model kan staan voor het op continuïteit gerichte economische gedrag van de Friese adel, en wat zijn situatie dan meer in het algemeen zegt over de vermogenspositie van die adel. Toegespitst op Rienck Hemmema staat daarbij het kapitaal waarmee hij en zijn vrouw moesten werken centraal. Wat kregen ze bij hun huwelijk mee en hoe verhield dit zich tot het startvermogen van andere adellijke en rijke eigenerfde koppels in en buiten Friesland in de vijftiende en zestiende eeuw? Welke perspectieven hadden zij? Met andere woorden, hoe lang was de materiële polsstok waarmee zij en hun standgenoten konden springen in de competitie om eer en status? We knopen daarmee aan bij onderzoek dat André Köller eerder naar de huwelijksboedels van vorsten en adellijke families in het Noordwesten van het Duitse Rijk ondernam.¹⁶

Een tweede, meer afgeleid complex van vragen geldt het al dan niet vlottere karakter van de behuisde Friese boerderij die de basis van het adellijke vermogen vormde. Hoe stabiel was deze qua ligging en omvang? En in hoeverre moesten de eigenaar of gebruiker er wijzigingen in aanbrengen, bijvoorbeeld door het uitkopen van mede-geërfd en het afronden met aankopen van 'los land'? Was er ook sprake van concentratie van landbezit en van aaneengesloten complexen rond een stamgoed, of nemen we eerder een grote ruimtelijke dynamiek en spreiding waar, waarbij exploitatie-eenheden makkelijk wisselden van eigenaar?

---

15 Te weten, de paragraaf 'In ûndersykperspektyf: de pleats fan Rienck Hemmema yn kaart', in: J.A. Mol en P.N. Noomen (red.), *de Prekadastrale Atlas fan Fryslân 1700/1640*, IV, *Frijentsjerteradiel en Frijentsjer* (Leeuwarden 1990) 19-27, en de genealogische bijdrage van D.J. van der Meer, 'De Pseudo-Burmania's en Rienck van Hemmema te Hitsum', *Genealogysk Jierboek* 1994, 22-38.

16 A.R. Köller, *Agonalität und Kooperation. Führungsgruppen im Nordwesten des Reiches 1250-1550* (Göttingen 2015) 2.6.3: 'Ehegeldzahlungen im spätmittelalterlichen Nordwesten'. Overigens vindt men de Ommelander en Westerlauwerse Friese adel hier niet in de vergelijking meegenomen.

Bronnen en methode

De hoofdbron is het *Memoriael* zelf, bestaande uit een 45 folio's omvattend relatief klein handschrift van 19 bij 13 cm.¹⁷ Gerbenzon heeft er bij zijn editie een korte beschrijving van gegeven. Volgens zijn bladzijdenummering is fol. Iv blank gelaten en bevatten de volgende folio's IIr en IIv aantekeningen over de familie Hemmema in het Latijn en Fries, waarna van fol. Ir tot en met 41v de aantekeningen van inkomsten en uitgaven volgen van Rienck. Fol. 42r, 42v en 43r zijn opengelaten; de laatste bladzijde (43v) bevat een losstaand recept tegen kiespijn in het Latijn.

Over het slot van de financiële notities van Rienck Hemmema willen we hier nog wel opmerken dat deze, anders dan Gerbenzon en Slicher van Bath melden, niet precies van 1569 tot 1573 lopen – als zou het eind van het jaar 1573 ook het eind van het boek markeren – maar doorgaan tot 4 januari 1574. De auteur heeft op die datum acht lopen koren geleverd aan een zekere Foppe Liuius in Franeker. En blijkens zijn aantekening over de geboorte van de tweeling Hette en Ruird op 29 december, in het begin van het boek, heeft hij de jongens hun naam gegeven op nieuwjaarsdag 1574.¹⁸ Hij kan dus met het krachtig geschreven *Finis* en het daartoe behorende symbool voor het einde ervoven niet bedoeld hebben het kalenderjaar af te sluiten. Getuige zijn aanwezigheid als mede-erfgenaam in het testament van zijn broer Douwe van 3 februari 1574 (zie bijlage 3) was het ook niet zo dat hij in de januarimaand zijn dood voelde naderen. Wat dan wel de reden is geweest dat Hemmema in dit manuscript zijn aantekeningen niet heeft voortgezet, is een kwestie van speculeren.

Behalve op het *Memoriael* baseren wij ons op de *Tractatus de nobilitate*, ook wel het Burmaniaboek genoemd, een genealogisch handschrift uit 1597 betreffende de Friese adel van omstreeks 1600, en op diverse documenten uit familie- en rechterlijke archieven.¹⁹ De twee belangrijkste van die documenten bestaan uit testamenten²⁰ en een kleine twintig akten van huwelijk-

---

17 Zie de beschrijving van het handschrift bij Gerbenzon, 'Rekenboek', V-VI, vgl. noot 1.

18 'Ruirdt de ionxte ... ende hem selm naemd op nijers deij anno 1574'.

19 Tresoar, Archief familie Eysinga-Vegilin van Claerbergen, inv.nr. 2575. Voor (kleine) delen ervan zijn edities beschikbaar: P.N. Noomen en G. Verhoeven, 'De genealogie van de Friese adel volgens Upcke van Burmania: Aelua van Witmarsum, Aelua van Bornwerd', *Genealogysk Jierboek* 1995, 141-176. De gegevens van Upcke van Burmania zijn overigens verwerkt, maar daarbij onkritisch vermengd met informatie uit andere genealogische handschriften, in: M. Haan Hetteema en A. van Halmael (red.), *Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren, adel*, 2 dln. (Leeuwarden 1846). Meer recente en betere overzichten van beschikbare en mede op het Burmaniaboek gebaseerde data per familie treft men op de site van Simon Wierstra: www.simonwierstra.nl.

20 G. Verhoeven en J.A. Mol (red.), *Friese testamenten vóór 1550* (Leeuwarden 1994). Op de Fryske Akademy is verder een verzameling kopieën en afschriften van testamenten beschikbaar voor de periode 1550-1580.

Bomē gerucht vā ee potbaker by Frankor ii
peerbant apselhant pnyd (y) Kerfchome voer
42 st (y) betaelt de i Decbr

Vaer Rint Roorda van ons ontfangē ee lope van
oetē (y) ee lope hōer hijer op ontfangē 23 st an gylt (y)
doet gerucht 36 st vā loe vrsupra dit gesch. edt. de 20 Decbr

Wibe Rijns (y) ick gerucht in allen tot de laesten Decbr. toe
betaelt 26 st Wibe ontfangē

Foppi Linnis gelyent tot Frankie 8 lope hōer de laeste Decbr
noch Foppi pft gelyent 8 lope hōer 33 lope 38 st de 4 Janmarij

Ik vā Foppi ontfangē 4 kintzes gaddē

Finis

Afb. 3. Fol. 41v met de laatste
bedrijfsaantekeningen uit het Rekenboek.

se voorwaarden, in het Fries ‘meckbrieven’ genoemd,²¹ alle uit de periode tot ca. 1560. Verder maken we gebruik van een weinig geraadpleegde belastinglijst uit 1504/1513, door ons de *Penninglijst* genoemd, waarin een kleine 200 edelen zijn genoteerd, elk met het bedrag waarvoor hij of zij werd aangeslagen. Door de namen en bedragen te vergelijken met die in andere beschikbare adellijsten, onder meer uit het *Register van de Aanbreng* van 1511 hebben we geprobeerd een rangorde van de rijkste Friezen te maken: een *Quote 200* dus voor vroeg zestiende-eeuws Friesland. Die rangorde moet het dan mogelijk maken globale uitspraken te doen over familievermogens van Friese edelen in de voorafgaande halve eeuw maar ook over de decennia na 1513 tot de tijd van Rienck Hemmema.

Voor de context en ligging van het adellijke grondbezit in het algemeen kunnen we een beroep doen op de zogenoemde *Prekadastrale Atlassen fan Fryslân 1700/1640* waarin per gemeente de uitgebreide, per boerderij geordende gewestelijke politieke en fiscale grondboekhouding der ‘Stem- en Floreenkohieren’ met de kadastrale perceelregistratie van 1832 is verknoot.²² Daarvan zijn voor ons verhaal vooral de atlassen van Franekera-deel en Hennaarderadeel van belang. We hopen terreinwinst te boeken door voor deze grietenijen, waarin Rienck en Ath en hun families gevestigd waren, de boerderijen van 1640 te koppelen aan die van 1511 om ze vervolgens in een Geografisch Informatiesysteem (GIS) te ontleiden, zodat duidelijk kan worden hoeveel bezit aan boerderijen de adel en eigenerfden hadden, en hoe het zat met de accumulatie en spreiding ervan in de ruimte.

Indeling

Onze opzet is om na een inleidend hoofdstuk over het adelskarakter van de Friese elite tot 1500, in het tweede hoofdstuk aandacht te vragen voor de familienetwerken waarin Rienck Hemmema en zijn vrouw Ath Roorda opereerden. We hebben het dan over hun beider voorgeslacht in de vaderlijke en moederlijke lijn, dat is over Hemmema en Gratinga bij Rienck en over Roorda en Sassinga bij Ath. Waar nodig lopen we ook de generatie van hun grootouders en overgrootouders na. Een belangrijk punt daarbij betreft de

---

21 O. Vries, ‘In een werheyde dissis meckbrewis. Altfriesische Eheverträge, insbesonder ihre Terminologie’, in: Idem, *De taal van recht en vrijheid. Studies over middeleeuws Friesland* (Gorredijk 2012) 346-370.

22 J.A. Mol en P.N. Noomen (red.), *Prekadastrale Atlas fan Fryslân. De pleatsen fan 1700 en 1640 neffens de floreen- en stimkohieren*, 17 dln. (Leeuwarden 1988-2003). Zowel het kadastrale als prekadastrale materiaal is sinds 2007 in een Geografisch Informatiesysteem (GIS) ingevoerd, waarmee het ook ruimtelijk kan worden ontleed. Zie daarvoor de publiekswiewer: www.hisgis.nl/fryslan.

omvang van het vermogen dat Rienck en Ath bij hun trouwen en de eerste jaren daarna verwierven.

In hoofdstuk drie stellen we de lens scherp op de moederlijke bezitslijn van Rienck Hemmema. Dat is omdat Rienck samen met zijn vrouw zijn centrale boerderij uit langs moederskant geërfde delen van dat (Gratinga-Ockinga) complex te Hitzum heeft kunnen en moeten opbouwen. De verhaallijn doet ons hier uitkomen bij de dorps-edelen van Hitzum uit het begin van de vijftiende eeuw. Zij bezaten er een stins en ten minste drie boerderijen met aaneengesloten grondbezit, naast en tussen de landerijen van de parochiekerk en de pastoor. Omdat het landschap sterk van invloed is geweest op de exploitatie van boerderijen, besteden we hier ook kort aandacht aan de indeling van de ruimte in en rond Hitzum. Doel is om na te gaan met welk soort land en machtposities de adelsgroep van Rienck in deze streek vanouds moest werken. Als vanzelf gaat daarbij de interesse ook uit naar de relatie met de kerk, meer in het bijzonder met de aan Sint Gertrudis gewijde parochiekerk van Hitzum en de later daarmee verbonden vicariestichting van de hoofdelingen van Hitzum.

In hoofdstuk vier doen we eerst een poging om vast te stellen welk deel van het voormalige Gratinga-Ockingacomplex in de jaren 1571 tot begin 1574 precies als boerderij door Rienck Hemmema is geëxploiteerd. Aansluitend daarbij wordt de vraag behandeld hoe Rienck hierop als boer actief is geweest en of zijn bedrijfsvoering werkelijk als vooruitstrevend kan worden aangemerkt, waarbij vanzelfsprekend ook zijn resultaten aan de orde komen. In hoofdstuk vijf gaat het er dan om het bedrijf en het bezitscomplex van Rienck te vergelijken met de boerderijen van andere, zowel adellijke als eigenerfde grondbezitters, maar ook met die van kloosters en parochiekerkinstellingen, in Franekeradeel en Hennaarderadeel.

Hoofdstuk zes biedt vervolgens een analyse van de adellijke vermogens in Friesland in de vijftiende en zestiende eeuw, op basis van de bovengenoemde *Penninglijst* van 1504/1513, de akten van huwelijksvoorwaarden en enkele andere meer kwantitatieve bronnen. De hoofdvraag is binnen welk adelsegment Rienck en zijn vrouw kunnen worden geplaatst. In hoofdstuk zeven ten slotte gaan we nader in op het leven van Rienck als edelman. Daarbij wordt vooral aandacht besteed aan zijn studie, status en levenswijze en die van zijn naaste familieleden in zijn eigen generatie en de generatie van zijn ouders en grootouders.

In de epiloog worden de lijnen ten slotte samengetrokken en presenteren we een model voor het gedrag van de Friese edelman als landbeheerder en boer in de zestiende en vijftiende eeuw.

1. Adel en hoofdelingen in middeleeuws Friesland

Op 8 juli 1504 werd hertog Georg van Saksen in Franeker als heer van Friesland gehuldigd door de ‘ghemeene ridderschap en hovelingen’.¹ Het overleg op de Landdag was de voorafgaande dagen moeizaam verlopen omdat de hertog de edelen pas als aparte stand had willen erkennen wanneer ze hun goederen aan hem hadden opgedragen om ze in leen terug te ontvangen. Dat was voor de meesten een stap te ver geweest. Om geen leenadel te hoeven worden, bleken ze echter wel bereid de hertog jaarlijks een belasting van de eenentwintigste penning op hun inkomsten uit land te betalen.² En die ging daar na lang wikken en wegen mee

---

1 *Worp van Thabor, Kronijk van Friesland, boek V*, J.G. Ottema (red.) (Leeuwarden 1871) 60-61. De eigenlijke titel van hertog Georg was ‘erfelijk gubernator namens de Rooms-koning van het Heilige Roomse Rijk’. Iets eerder, op 27 juni, 1 juli, 3 juli en 4 juli hadden diverse grietenijen, met als eerste groep die van de Franeker Vijf Delen, al een eed van trouw aan de hertog gezworen. Worp vat het zo samen als zou de hertog daarmee door de huislieden zijn gehuldigd, onder wie dan de eigenerfden en pachters verstaan kunnen worden. De term huislieden blijkt echter ook alleen wel voor pachters te zijn gebruikt. Zie hierna hoofdstuk 2.

2 J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche vrijheid* (Groningen 1907) 53-54.

akkoord.³ De namen van alle in Franeker aanwezige mannen, 170 in totaal, zijn in de daartoe opgestelde reversaalbrief geregistreerd omdat zij de overeenkomst ook zelf met hun handtekening moesten bekrachtigen. Zij vormden tezamen echter nog niet de complete groep heerschappen die bereid was de genoemde belasting te betalen. Die kennen we uit een overgeleverde lijst van ‘edelingen’ van 5 januari 1505, waarin de heerschappen per grietenij zijn opgesomd.⁴ Alles bij elkaar gaat het om 241 personen, behorend tot een honderdveertigtal families. Bij vergelijking blijkt dat de 170 man van 1504 op een enkele uitzondering na alle onder deze 241 terug te vinden zijn.⁵

De registratie van 1505 kan daarom worden beschouwd als de eerste complete opname die van de Friese adel beschikbaar is. Voor alle duidelijkheid hanteren we van nu af deze term, want de op gezag van de landsheer gebezigde termen ‘edelinghen, heerschappen en ridderschappen’ kunnen zonder bezwaar geïnterpreteerd worden als benamingen voor hen die door de vorst als adellijk werden beschouwd. Paul Noomen spreekt in deze context van een adelsstatuut.⁶ Daarbij werd een afgebakende elitegroep van voorrechten voorzien om een regionale ridderschap te vormen in dienstbaarheid aan het vorstengezag.⁷ In dezelfde tijd werden ook in de Ommelanden en (het nu Duitse) Ostfriesland ridderschappen geformeerd ten dienste van nieuwe landsheren.⁸

De vraag is dan of hun leden voordien al door anderen en zichzelf als echte edelen werden gezien. Ridder wilde een aantal van hen zeker zijn, maar omstreeks 1500 waren er nog maar weinig Westerlandse Friezen in geslaagd de riddertitel te verwerven – afgezien van een paar Duitse dienstmannen die in het spoor van de hertog van Saksen als legerkapitein of raads-

---

3 De oorkonde met erkenning door Georg van de edelen, met aanvullend de ‘reversaelbrieff’ (huldigingsbrief) van de kant van de heerschappen, is opgenomen in het *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland* (hierna *GPCV*), dln. I en II, G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (red.) (Leeuwarden 1768-1773) II, 31-35. De namen van de edelen vindt men bij P. Winsemius, *Chronique ofte historische geschiedenis van Vrieslant* (Franeker 1622) 392-393, met overigens een paar corrupte vormen.

4 Winsemius, *Chronique*, 402-404.

5 We tellen weliswaar 242 namen, maar daar zit een dubbel telling tussen. Dat de groep uiteindelijk zoveel groter was dan die op de Landdag aanwezig was, kan niet verrassen. Niet iedereen kon fysiek in Franeker aanwezig zijn. Dat geldt voor een aantal mannen die zich al door familieleden vertegenwoordigd wisten. En verder waren rechtsbekwame vrouwen (weduwen) die namens hun kinderen moesten optreden in 1504 niet welkom; zij konden wel in de latere, op papier verrichte inventarisatie worden meegenomen.

6 P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum 2009) 218.

7 Het kwam overigens niet tot een vast instituut met regelmatige eigen bijeenkomsten. Wel is duidelijk dat de registratie conserverend werkte omdat er nu geen twijfel meer kon bestaan over wie wel en niet van adel was.

8 R.H. Alma, ‘De Ommelander ridderschap 1498-1516’, *Virtus* 11 (2004) 197-200.

Afb. 4. Jarla-stins te Gaastmaburen onder
Hardegarijp. Tekening door J. Stellingwerf 1722.
Collectie Fries Museum.

heer naar Friesland waren gekomen.⁹ Goslick Jongema uit Bolsward was wel de enige inheemse edelman die zich in 1505 ridder mocht noemen.¹⁰ Een paar decennia eerder hadden Douwe Aylva /Sjaerda († 1482) en zijn zoon Sicke († 1487) de titel gevoerd, met dank aan keizer Frederik III die in 1464 door het verlenen van de ridderslag aan de invloedrijke Douwe vazallen in het gebied tussen Vlie en Lauwers hoopte te winnen.¹¹ Verder terug in de tijd kunnen we nog wijzen op Rienck Bockema († 1407) die bij herhaling met de hertog van Gelre op Pruisenreis was geweest en van hem de ridderslag had ontvangen, om er later nog een te krijgen bij het Heilig Graf in Jeruzalem.¹²

De kwaliteit waarop de Friezen in de registratie van 1505 werden opgenomen was eerst en vooral die van ‘hoofdeling’. Het betrof mannen die zelf deze titel voerden of hun kinderen.¹³ Voor de landsheer hadden zij dezelfde status als de lage riddermatige edelen in zijn kernvorstendom. Nu wordt de benaming hoofdeling niet buiten de Friese landen gevonden, wat suggereert dat de bijpassende verschijning eigen trekken heeft vertoond en in de Europese context uniek is geweest. Die vaststelling roept vanzelf de vraag op of de hoofdeling van vóór 1500 wel als edelman mag worden aangeduid. Als men in overweging wil nemen dat adel als bevoorrechte stand zonder meer een constructie is – zij het een constructie waarin degenen die er meenden deel vanuit te maken volop geloofden – hangt dit af van de vraag welk type adel men als referentiegroep wil aanhouden.

De hoofdelingen, die overal in de Friese landen in de vijftiende en veertiende eeuw de belangrijkste maatschappelijke posities innamen, beschouwden zichzelf in elk geval als edel en hielden er ook een levenswijze op na die adellijk genoemd kan worden. Isaac Gosses, die vóór de Tweede Wereldoorlog middeleeuwse geschiedenis doceerde als hoogleraar aan de universiteit van Groningen, heeft dat in een nog steeds lezenswaardig opstel uit 1933 treffend uit de doeken gedaan.¹⁴ Om te beginnen beschikten ze

---

9 Bijvoorbeeld Günther von Büнау en Wilhelm Truchsess von Waldburg: *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811*, O. Vries, B.S. Hempenius-van Dijk, P. Nieuwland en P. Baks (red.) (Hilversum 1999) nrs. 20 en 21.

10 Nadien zijn pas in de Habsburgse tijd enkele mannen die zich militair verdienstelijk hadden gemaakt voor Karel van Oostenrijk door diens stadhouder Floris van Egmond tot ridder geslagen.

11 Köller, *Agonalität und Kooperation*, 382.

12 *Peter Jacobszoon van Thabor, Historie van Vriesland*, H. Amersfoordt en H.W.C.A. Visser (red.), *Archief voor vaderlandsche, inzonderheid Vriesche geschiedenis, oudheid- en taalkunde* 1,2 (1824-1827) 1-110; 125-264. Herdruk, met een inleiding door R. Steensma (Leeuwarden 1973) 15. Vgl. Noomen, *Stinzen in middeleeuws Friesland*, 110.

13 Weduwen staan ook wel geregistreerd, als hun man kort tevoren overleden was.

14 I.H. Gosses, ‘De Friesche hoofdeling’, *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, afdeling Letterkunde 76, serie B, nr. 3 (1933) 49-74. Ook opgenomen in: Idem, *Verspreide geschriften* (Groningen 1946) 402-450.

over verdedigbare, omgrachte stenen huizen (stinzen, zie afbeelding 4)) en hadden ze vaak een of meer vaste wapenknechts in dienst. Belangrijk is ook dat ze relatief rijk waren en flink wat landbouwgrond bezaten, grond die ze voor het grootste deel aan pachters in huur hadden uitgegeven. Ze bezetten op wereldlijk terrein leidende posities in de steden en dorpen als grietman, olderman of dorpsrechter. Daarnaast vindt men hen vaak in de parochies als kerkvoogden en houders van patronaatsrechten. Als zodanig beslisten ze over, of oefenden grote invloed uit op de benoeming van pastoors en prebende priesters.

In hun naam is het woord hoofd te herkennen. Dat correspondeert met het Latijnse *caput* in de benaming *capitalis* of *capitaneus* (vergelijk de legerang van kapitein of Hauptmann in het Duits; denk ook aan het Engelse *chieftain*), die al op verschillende plaatsen in dertiende-eeuwse teksten uit de Friese landen voorkomt. Het verwijst in het algemeen naar het gegeven dat een hoofddeling de verantwoordelijkheid droeg voor een groep mensen onder hem, voor mannen die hem wilden of moesten volgen. Gosses zet de hoofddeling daarom van oorsprong neer als een leider, achter wie de deelnemers aan een vetetocht of veteverband zich konden scharen. De hoofddeling was dan zowel aanvoerder als aanspreekpunt. Bij hem kon men zich melden voor de kosten van boetes en schadevergoedingen voor doodslagen en verwondingen die uit het op zijn initiatief aangerichte wraakgeweld konden voortkomen.

Nu wijst Gosses de Friese *capitales*, die bijvoorbeeld opduiken in de kronieken van het Ommelander klooster Bloemhof te Wittewierum,¹⁵ echter aan als incidentele hoofdmannen. Zij zouden hun titel alleen voor de duur van door hen geleide ondernemingen hebben gevoerd en daarmee andere posities hebben ingenomen dan de mannen die zich na 1350 permanent als hoofddeling afficheerden. Op deze manier kon Gosses hun groep kenschetsen als een relatief jonge adel, samengesteld uit families die zich recent uit de boerenstand omhoog hadden gewerkt. Dat laatste zouden ze hebben gedaan met behulp van geld en geweld, onder meer ook door per campagne professionele huursoldaten in dienst te nemen. In Gosses' ogen vormden de hoofdelingen zo een nieuwe *ordo militaris* die uit '... een beperkte boersche omgeving, zonder aanraking met de grote maatschappij' was opgerezen.¹⁶ Zij traden dan wel vaak op als rechters in het communale verband van de landsgemeenten, maar tastten deze met hun 'amorfe' dorpsheerschappijen zodanig aan dat deze op den duur in ontbinding raak-

---

15 H.P.H. Jansen en A. Janse (red.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991) 237-238: hier vertaald als 'aanvoerders'.

16 Gosses, *Friesche hoofdelling*, 41.

ten. Aan het slot van zijn opstel kwalificeert de auteur hen daarom zelfs als 'staatsrechtelijk onkruid'.

Dit beeld van een maatschappij-ontwrichtende nieuwe groep van lokale potentaten gaat in de kern terug op de Oostfriese geleerde Ubbo Emmius (1547-1625), de eerste rector van de Academie te Groningen en eigenerfde van komaf.¹⁷ Het heeft in de literatuur veel invloed uitgeoefend. De in Aurich en Oldenburg actieve Duitse historici Hajo van Lengen en Heinrich Schmidt hebben het overgenomen, zij het wel met allerlei nuances.¹⁸ Zij spreken voor de regio ten oosten van de Eems van 'Grossbauern' of boerenaristocraten. Van Lengen gebruikt echter ook termen als 'verborgen adel', en 'adellijke elite in de landsgemeenten'. In zijn spoor heeft André Köller uit Weener de hoofdelingenfamilies binnen het Friese kustgebied tussen Vlie en Weser in een lijvig Oldenburgs proefschrift neergezet als een sociale groep van leidende families die zich binnen de landsgemeenten competitief wisten te onderscheiden van 'andere eigenerfden'.¹⁹ Hij plaatst hen per generatie te midden van boeren en ziet hen dus niet als een afgesloten en van privileges voorziene adelstand.

Het zal niemand verbazen dat de Friese edelen van de zestiende eeuw hun eigen families een oeroude status toedichtten. Bekend, maar nog niet uitputtend onderzocht, is dat in hun kring toen een traditie ontstond om deze ouderdom extra glans te geven door haar in de vorm van heroïsche daden van verre voorouders in fictieve kronieken te laten vastleggen.²⁰ Los van hen die de nadruk leggen op deze verzonnen continuïteit heeft het nooit

---

17 *Ubbo Emmius, Friesische Geschichte. Rerum Frisicarum historiae libri 60*, 6 dln., vert. door E. van Reeken (Frankfurt am Main 1982) 1-13, 31 e.v.

18 Van hun beider talrijke publicaties op dit terrein noemen we hier: H. van Lengen, 'Bauernfreiheit und Häuptlingsherrlichkeit', in: K-E. Behre und H. van Lengen (Hg.), *Ostfriesland. Geschichte und Gestalt einer Kulturlandschaft* (Aurich 1996) 113-134; H. Schmidt, 'Adel und Bauern im friesischen Mittelalter', *Niedersächsisches Jahrbuch* 45 (1973) 45-95; Idem, 'Häuptlingsmacht, Freiheitsideologie und bäuerliche Sozialstruktur im spätmittelalterlichen Friesland', in: K. Andermann und P. Johanek (Hg.), *Zwischen Nicht-Adel und Adel* (Stuttgart 2001) 285-309.

19 Köller, *Agonalität und Kooperation*, 278: 'Nur die Eigenerfden besetzten Ämter und bildeten die Landesversammlung, wobei führende Geschlechter die eigentliche Entscheidungsmacht für sich beanspruchten'; 289: 'eine nicht genau fassbare soziale Gruppe führender Geschlechter, die den Ton in den Landesgemeinden angeben hatten ...'; 295: 'Distinktion der konkurrierenden führenden Geschlechter gegenüber den anderen eigenerfden'; 297: 'Instituierung der Häuptlingsherrschaft durch führende Eigenerfden'.

20 Algemeen over deze vorm van historiografie: E.H. Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw* (Groningen/Djakarta 1952) hoofdstuk II. 'De fantastische of apocriefe geschiedschrijving', 59-92. Over de adelsachtergrond van het centraal daarin staande werk van *Andreas Cornelius: Chroniicke ende warachtige beschrijvinghe van Vrieslant* (Leeuwarden 1597, derde druk Leeuwarden 1742), zie P.N. Noomen, 'Suffridus Petrus en de Friese identiteit', *It Beaken* 56 (1994) 146-187, aldaar 156-160.

aan geleerden ontbroken die de hoofdelingen wel degelijk als vertegenwoordigers van een oudere geboortestand beschouwen.²¹ Zonder anderen te kort te doen, moeten we hier de namen noemen van de Fries-Groningse rechtshistoricus Nico Algra (1927-2002) en de mediëvist Paul Noomen. Algra ziet de hoofdelingen als vertegenwoordigers van een heersende klasse sinds de Karolingische tijd.²² Zij zouden ook tijdens de grafelijke bestuurperiodes in de volle middeleeuwen de sleutelposities hebben bekleed. Volgens Algra verwijst het woord 'hoofd' in hun titel sinds de dertiende eeuw niet per se naar alleen het leiderschap tijdens vetes. Het zou eerder slaan op de zeggenschap die ze over tijdelijke én permanente volgelingen uitoefenden, zowel in de private als de publieke sfeer. Hoofdelingen in rechterlijke functies bijvoorbeeld moesten op basis van vonnissen geregeld ook gewapende expedities leiden, bijvoorbeeld om huizen te verwoesten van mannen die zich weerspanning tegenover het gerecht hadden getoond. Daarbij is bij recent onderzoek naar de samenstelling van de Friese volkslegers in 1552 gebleken dat in elke parochie de hoofdelingen vooraan genoteerd zijn, steeds met de zwaarste bewapening, op basis van hun rijkdom.²³ Daar gaat de veronderstelling vanuit dat zij vanouds ook geacht werden leiding te geven aan de dorpscontingenten binnen het grotere verband van de grietenijmilitie.

Noomen is terughoudender dan Algra als het erom gaat lijnen uit de twaalfde eeuw terug te trekken naar de vroege middeleeuwen.²⁴ Hij ziet de laatmiddeleeuwse hoofdelingengroep als voortzetting van een autonome Friese elitegroep die in veel opzichten gelijktijdig eenzelfde ontwikkeling doormaakte als de ridderadel in de aan *Frisia* grenzende feodale gebieden. In dat verband spreekt hij van een 'adel nieuwe stijl' versus een 'adel oude stijl' (lees: de *nobiles* uit de *Lex Frisionum*).

Als men aanneemt dat de Friese bovenlaag zich zonder meer al van adellijke elites elders onderscheidde doordat deze geen relaties met een in eigen land gevestigde vorst onderhield en daar dus ook geen dienstverhouding mee kon aangaan, zouden er twee argumenten kunnen zijn haar met Gosses c.s. als nieuw en van oorsprong boers neer te zetten. De eerste zou het feit zijn dat voorvaderen van hoofdelingen aantoonbaar zonder eigen titel naast andere eigenerfden c.q. boeren optraden als rechters-bestuurders in onafhankelijke landsgemeenten. De tweede is dat het volmiddel-eeuwse Friesland met al zijn deelgebieden door een groot aantal auteurs is beschreven als een land van aan elkaar gelijkwaardige boeren die voor hun

---

21 Voor een bondig overzicht, zie Köller, *Agonalität und Kooperation*, 255-259.

22 N.E. Algra, *Oudfries recht 800-1256* (Leeuwarden 2000) 280-281.

23 Mol, *Friese volkslegers*, 66, 88.

24 Noomen, *Stinzen in middeleeuws Friesland*, 25-29.

Afb. 5. Wapenbord met de naam Sassinga, achttiende eeuw. Collectie Fries Museum

strijd tegen het water op elkaar aangewezen waren. Doordat niemand van hen boven de ander uitstak, konden ze bij toerbeurt optreden als bestuurders van de gemeenten die gevormd werden toen geen graaf in staat bleek een territoriale heerschappij in Friesland op te bouwen. Gosses' leerling Bernard Slicher van Bath, die al in onze inleiding is genoemd, heeft deze gedachtelij kort na de Tweede Wereldoorlog uitgewerkt en van een economisch-historische fundering voorzien.²⁵ Hij kenschetste de landsgemeenten op pakkende wijze als 'boerenrepubliekjes', gedragen door rijke veeboeren annex handelaars. Deze veeboeren zouden nooit in een hofstelsel opgenomen zijn geweest omdat in hun streken de geldeconomie was blijven draaien. De consequentie van het denken hierachter was dat in Friesland de drie geboortestanden uit de Karolingische tijd, van adel, vrijen en horigen, vroeger dan elders zouden zijn verdwenen. Zij zouden in de tiende en elfde eeuw zijn opgelost in een betrekkelijk egalitaire samenleving van ongebonden boeren die zich van elkaar alleen gradueel onderscheidden naar rijkdom en vermogen.

Het eerste uitgangspunt heeft bij nader inzien een beperkte reikwijdte. Er zijn genoeg aanwijzingen dat vooraanstaande rechters-bestuurders van de landsgemeenten zich collectief als *nobiles* presenteerden.²⁶ En bij de tweede aanname is de belangrijke kanttekening te maken dat de commercieel ingestelde, alleen in veeteelt gespecialiseerde Friese boer in de vroeg-middeleeuwse bronnen niet terug te vinden is.²⁷ De kleigebieden kenden weliswaar een en relatief welvarende boerenstand, werkend met gemengde bedrijven, maar die bestond voor het merendeel uit pachters en voor het overige uit eigenaars-gebruikers. Die pachters huurden hun land van institutionele grondbezitters zoals parochiekerken en de na 1200 aan rijkdom winnende kloosters, of van private grondeigenaars. Daaronder bevonden zich enkele rijke eigenerfden. Het overgrote deel stak daar echter bovenuit en vormde een aparte groep die te kwalificeren is als een vermogende elite, waarvan vooralsnog aangenomen kan worden dat ze een eigen huwelijks circuit vormde. Hun leden opereerden naast en boven de eigenaars-gebruikers die in de regel over niet meer dan één boerderij per familie beschikten.

---

25 B.H. Slicher van Bath, *Over boerenvrijheid. Inaugurale rede* (Groningen 1948); Idem, 'The economic and social conditions in the Frisian districts from 900-1500', *AAG-bijdragen* 13 (1965) 97-133. Historiografisch: O.S. Knottnerus, 'Bauernfreiheit', in: H. van Lengen (Hg.), *Die Friesische Freiheit des mittelalters. Leben und Legende* (Aurich 2003) 378-403, aldaar 379-383.

26 Jansen en Janse, *Kroniek Bloemhof*, 300-301; *Oorkondenboek Groningen en Drenthe*, P.J. Blok e.a. (red.), 2 dln. (Groningen 1896-1899) nr. 126.

27 Nader beargumenteerd in: G.J. de Langen and J.A. Mol, 'Landscape, Trade and Power in Early-Medieval Frisia', in: J. Hines and N. IJssennagger-Van der Pluijm (ed.), *Frisians of the Early Middle Ages, Studies in Historical Archaeoethnology* 10 (Woodbridge 2021) 79-136, aldaar 81-83.

De kwestie is nu hoe deze elite zich qua deelname in het bestuur verhield tot de groep van eigenerfden. Het lijkt geen twijfel dat voor de 'vrije' Fries het beschikken over een flinke hoeveelheid eigen grondbezit een absolute voorwaarde was om als volwaardig lid van en in een rechtskring te kunnen functioneren. Eén boerderij of zate, als volwaardig agrarisch bedrijf, was daarbij het minimum. Grondbezit betekende geld, onderpand en kredietwaardigheid en daarmee ook de mogelijkheid om begane misdaden met boetes te kunnen afdoen. Hoe meer grond de vrije Fries bezat, hoe meer aanzien hij genoot en hoe makkelijker hij in de rechtskring een leidende rol voor zich kon opeisen. Voor zover we zicht kunnen krijgen op het grafelijke bestel zoals dat in Westerlauwers Friesland tot 1200 heeft gefunctioneerd – met schouten en asega's in rechtsvergaderingen ('dingen') op centraal en deelsniveau – lijken de belangrijke ambten daarin steeds aan rijke grondbezitters te zijn toevertrouwd.²⁸ In hoeverre bij de keuze van deze ambtsdragers behalve voor de bovenlokale machthebber ook nog een rol was weggelegd voor de rechtsgenoten moet in het midden blijven. Evenmin is na te gaan hoe vermogend de bedoelde rijke lieden of *divites* waren. Wat bekend is over de veelal kinderloze mannen en vrouwen die in de twaalfde en dertiende eeuw kerken en kloosters stichtten en tot hetzelfde milieu behoorden,²⁹ wijst er echter op dat zij elk al gauw een tiental boerderijen of meer in eigendom hadden, al dan niet geconcentreerd op een halve of hele terp.

Na de omvorming van de grafelijke rechtskringen tot landsgemeenten, die in de gebieden tussen Vlie en Lauwers in de dertiende eeuw haar beslag kreeg, werden bij de aanstelling van rechters in beginsel alle grondbezitters betrokken. Dat wil zeggen, in de meeste gemeenten werd – afgaand op vijftiende-eeuwse bronnen – de toewijzing van rechterambten voor vastgestelde termijnen geregeld volgens roulatieschema's die gebaseerd waren op de eigendom van gekwalificeerde (op zeker moment als stemhebbend vastgelegde) boerderijen. Dat gebeurde per grietenij of district als 'deel' van de grotere landsgemeente, en daarbinnen weer per kerkdorp. Het bekendste toerbeurtschema waarover we voor Westerlauwers Friesland beschikken, is dat van de *Rechtsomgang van Franekeradeel*, overgeleverd voor de periode 1406-1438.³⁰ De ontleding ervan door Paul Noomen laat zien dat de meest

---

28 Noomen, *Stinzen in middeleeuws Friesland*, 29-33.

29 Zie bijvoorbeeld de kerkstichteres Siburg (ca. 1175) en de kloosterstichters Gerke en Buwe ca. 1240-1249 met hun bezitsconcentraties in respectievelijk Oosternijkerk, het latere Gerkesklooster en Harkema Opeinde: J.A. Mol, 'Mariëngaarde, het Friese kloosterwezen en de Friese maatschappij', in: H.Th. Lamboij en J.A. Mol (red.), *Vitae abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum 2001) 59-109, aldaar 108-109.

30 G. Overdiep en J.C. Tjessinga (red.), *De rechtsomgang van Franekeradeel 1406-1438* (Leeuwarden 1950).

Kaart 2. Uitsnede uit de kaart van Friesland 1622 met daarop de *aedes nobilium* (eделе states), door Pieter Feddes, in de *Chronique van Winsemius* uit 1622. Collectie Rijksmuseum.

vooraanstaande hoofdelingen in dit kleigebied door hun omvangrijke bezit aan stemhebbende zaten zo vaak aan de beurt waren, dat ze voor meer dan de helft van de tijd het grietmanschap beheersten, hetzij door het zelf uit te oefenen hetzij door het in handen te weten van een verwant of vertrouwen-³¹ Daarbij kan zonder bezwaar worden aangenomen dat de andere kleigrietenijen waarin grootgrondbezit overheersend was, in dit opzicht niet van Franekeradeel hebben afgeweken. Voor de veen- en zandstreken, die eerst sinds de grootschalige kolonisatie in de periode 900-1200 bevolkt geraakt waren, lag dat anders. Daar werd het beeld bepaald door relatief arme eigenerfde 'éénpitters'. Wie per se van boerenrepubliekjes wil spreken, kan dit alleen doen voor de landsgemeenten op veen en zand, zoals Stellingwerf, Schoterland en Opsterland.

Paul Noomen neemt aan dat de dominante hoofdelingen-rechters uit de landsgemeenten, zoals Sicke Sjaerda uit de *Rechtsomgang van Franekeradeel*, rechtstreeks voortkwamen uit de families die eerder de grafelijke schouten leverden. Daar is veel voor te zeggen. In de veertiende eeuw, toen de Hollandse graaf voortdurend pogingen deed, greep te krijgen op Westerland Friesland, blijken leidende Friezen steeds zeer geïnteresseerd te zijn geweest in het verwerven van vaste rechtersposities, maar dan altijd tegen voor hen aantrekkelijke voorwaarden. De belangrijkste daarvan was dat ze permanent invloed wilden houden op de rechtersbenoeringen op het hoogste niveau. Veelzeggend in dit verband is dat de onderhandelingen voorafgaand aan de voor Holland zo desastreus verlopen oorlog van 1345, waarbij Graaf Willem IV in de buurt van Staveren om het leven kwam, stukgelopen zijn op de weigering van de graaf de hoge rechtspraak in enige mate aan de Friezen zelf te laten.³² Dat kan alleen maar betekenen dat de voornaamste *potentes* zich in het bestaande communale keuzesysteem tot dan toe verzekerd wisten van de continuering van hun machtsposities. Zij wens-ten dit toen duidelijk niet in te ruilen voor geprivilegieerde, maar door de vorst bepaalde functies in vazallitisch verband.

De edele, machtige en rijke Friezen (*nobiles, potentes, optimates, meliores, divites*) die we ruwweg tussen 1150 en 1290 in de kloosterkronieken tegenkomen, waren niet minder actief in het uitoefenen van militair geweld dan de hoofdelingen van de vijftiende eeuw. Ze droegen zwaarden, zwaaiden ermee in kampgevechten, bouwden verdedigbare stenen huizen, ondernamen vetochten en trokken op kruisvaart. Ook anderszins vertoonden ze adellijke

---

31 Noomen, *Stinzen in middeleeuws Friesland*, 132-145.

32 Mol, J.A., 'Graaf Willem IV, de Hollands-Friese oorlog van 1344/1345 en de Friese kloosters', in: Ph.H. Breuker en A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland – Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding* (Zutphen 1997) 94-108, aldaar 102.

trekken. Zij lieten zich aanduiden als heer (*dominus*), onderhielden relaties met de bisschop, gingen op pelgrimstocht en stichtten en begunstigten kerken en kloosters opdat hun naam door het nageslacht onthouden werd. Afgezien van hun dan al wel aanwezige interesse voor het christelijke geloof lijken ze qua verschijning sterk op de nog heidense Friese dorpspotentaat die omstreeks het jaar 1000 in een verhalende tekst over de daden van de bisschoppen van Kamerijk als godloochenaar wordt opgevoerd.³³ De man reed op een paard, had een wapenknecht (*armiger*) in dienst en zette mensen in het dorp aan om de kerk links te laten liggen en met hem bier in een herberg te drinken. Waarmee hij zich uiteraard de straf van God op de hals haalde: beschonken als hij was, stortte hij van zijn rijdier en bleef dood liggen.

Gezien het feit dat deze *maior villulae* van rondom de millenniumwisseling zoveel gemeenschappelijke trekken vertoonde met de *potentes* uit de tijd van kloosterstichter Frederik van Hallum omstreeks 1150 en de zich hoofdeling noemende stinsbewoners van omstreeks 1400, zowel wat hun gedrag als wat hun bezit betreft, neigen wij ertoe hen door de tijd heen als een coherente elite te beschouwen. Een elite ook die zichzelf als adellijk zag, voorrechten opeiste en erop uit was haar bezit door een gerichte huwelijkspolitiek ten minste op peil te houden. We volgen daarom Paul Noomen door haar een adelstand te noemen. Het was dan een niet-feodale adelstand, een adel *sui generis*, maar toch een geprivileerde groep die ervan overtuigd was op grond van overerfde kwaliteiten steeds hoge posities te mogen innen en leiding uit te oefenen.

Hoe men in Friesland in de late vijftiende eeuw de verhouding van de adel tot de rest van de samenleving zag wat betreft belastbaarheid, blijkt helder uit een belastingvoorstel dat de vertegenwoordigers van Oostergo, Westergo en Zevenwouden in februari 1479 voorlegden aan Arnold vom Lo, gezant van keizer Frederik III, die toen voor zijn heer de mogelijkheden kwam verkennen om Friesland nauwer aan het Rijk te binden.³⁴ Daarin wordt gesteld dat de mannen die over 100 pondematen³⁵ of meer aan land beschikken als heerschappen aan te duiden zijn.³⁶ Wie van hen om en nabij die 100

---

33 Schmidt, H., 'Adel und Bauern im friesischen Mittelalter', *Niedersächsisches Jahrbuch* 45 (1973) 45-95, aldaar, 52-53; vgl. J.R.G. Schuur, 'Een weinig bekend bericht over weerstanden tegen het christendom in middeleeuws Friesland' *It Beaken* 46 (1984) 198-200.

34 Over de pogingen van Frederik III om druk op de Westerlauwerse Friezen uit te oefenen, zie Vries, *Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid*, 85-90.

35 De pondemaat kon enigszins uiteenlopen per streek en dorp, afhankelijk van de voeten en roeden die voor het meten werden gebruikt. In de zestiende eeuw werd de met de koningsroede gemeten pondemaat steeds meer de standaard. Die besloeg 0,3675 ha: M.A. Holtman, *Metten en wegen in Friesland* (Uithuizen 1994) 84-103. In onze berekeningen hierna hanteren we ook deze maat.

36 *GPCVI*, 681.

pondematen bezat, mocht aangeslagen worden voor een ‘koopmans rijns-gulden’, wie daar bovenuit kwam, moest een gouden rijns gulden bijdragen; wie minder in eigendom had, heette eigenerfd te zijn. De rijkste eigenerfde, met een landbezit tussen de 50 en 100 pondematen, zou een postulaatsgulden (met een waarde van ongeveer 14 stuiver of een halve rijns gulden) geven. Wie tussen de 30 en 50 pondematen had, betaalde een halve schild (ca. 12 stuiver). In beide gevallen betreft het dan duidelijk wel eigenerfden in het klei- of klei-op-veengebied met behoorlijk goed renderend land. Er waren echter ook eigenerfden in de veen en zandstreken, wier vermogen minder goed te schatten viel en die in dit voorstel gemakshalve maar zijn samengevat onder het begrip ‘woldman’. Daarvan wordt gezegd dat de woldman in zijn algemeenheid belast moet worden ‘... nae gelegenheit huer landen ende gueden’, vermoedelijk nader te bepalen door hun grietmannen.

Na de eigenerfden is de beurt aan de categorie van de pachters, die hier nadrukkelijk ‘huislieden’ worden genoemd. Zij hadden geen eigen grond maar bezaten wel een huis en een eigen veestapel en werden geacht op basis daarvan belasting te geven. Deze groep blijkt dan voor de hoogste categorieën gelijk op te gaan met die van de eigenerfden. Met andere woorden, rijke pachters en eigenerfden bewogen zich op hetzelfde niveau. Het onderscheid dat werd gehanteerd, betrof het aantal koeien dat de pachter in de wei of op stal had staan. Huislieden met tussen de zestien en twintig koeien (blijkbaar het maximale aantal dat een boer toen had), moesten een halve koopmans rijns gulden bijdragen of een halve schild. Degenen met twaalf koeien zouden een (halve?) gulden geven. De huisman van acht, zes en vier koeien respectievelijk een (halve?) gulden, zes en vier stuiver. Voor de schamelen, de steden en de kloosters dienden, tot slot, aparte regelingen te worden getroffen.

Nu gaat het in deze lijst alleen om een gelaagdheid naar belastbaar vermogen. Het onderscheid spreekt echter boekdelen. Zo op het eerste gezicht was sprake van proportionaliteit. De kleinere heerschappen – de term hoofdelingen achtten de representanten van de landsgemeenten vermoedelijk niet bekend genoeg om aan de afgezant van een verre keizer voor te leggen – met net iets meer dan 100 pondematen werden naar verhouding per pondemaat even zwaar belast als de eigenerfden. De grote jongens echter, die over enkele honderden pondematen en meer beschikten, genoten dan toch een flink voordeel omdat hun ‘extra’ land niet werd belast.

De enige groep waarvan leden aansluiting konden hebben of krijgen bij die van de hoofdelingen was die van de rijke eigenerfden (met 50 pondematen en meer) en rijke pachters. De omvangrijke kring van eigenerfden met een boerderij van onder de 50 pondematen kreeg nooit toegang tot het huwelijks circuit van de adel. Dat geldt nog veel duidelijker voor de grondbezit-

tende boeren in de arme veen- en zandstreken. De vraag naar de hardheid of doorlaatbaarheid van de scheidingswand tussen de heerschappen en de rest raakt vooral de relatie met het topsegment van de eigenerfden op de klei. Nu is naar die laatste groep nog weinig systematisch onderzoek gedaan. Een case study over de afkomst van, en de actie tot sociale stijging bij de bekende raadsheer-bestuurder Viglius van Aytta biedt echter een paar veelzeggende waarnemingen.

Viglius (1507-1577) was een geestelijke en een briljant jurist, die onder Karel V en Filips II belangrijke posities in de centrale Habsburgse bestuurscolleges van de Nederlanden verwierf. Zijn vader was een aanzienlijke eigenerfde uit Swichum, die daarbij ook een kloosterboerderij pachtte en tegelijkertijd nog andere bedrijven exploiteerde. Paul Noomen laat in zijn opstel over de genealogie van Viglius zien dat men binnen zijn milieu ook in de voorgaande generaties het kernbezit van de state op een speciale manier koesterde.³⁷ Bijvoorbeeld door de boerderijen van grachten en poorten te voorzien. Viglius dankte zijn carrière aan een succesvolle academische studie in zowel het Romeinse als het canonieke recht, daarbij aangemoedigd door zijn geleerde oom Bucho Aytta (1465-1528) die eerder als raadsheer in het Hof van Friesland de Saksische hertogen in hun nieuwe bewind over Friesland bijstond en in 1519 deken van de hofkapel in Den Haag en raadsheer in het Hof van Holland werd.³⁸ Dat Viglius ook zelf academische vorming als de voornaamste sleutel tot maatschappelijke stijging voor zijn familie zag, blijkt wel daaruit dat hij te Leuven een collegium stichtte waartoe zijn verwanten voorrang kregen als bursaal. Om de toewijzing van de familiebeurzen goed te kunnen organiseren, liet hij een genealogie vervaardigen met de nakomelingen van zijn 'achtendelen', dat is van de acht echtparen van zijn betovergrootouders. We kennen deze als de *Genealogia Aytana*.³⁹ Het document biedt zowel zicht op de geschiedenis van Viglius' milieu tussen zijn eigen tijd en circa 1400, als op zijn stijgingsaspiraties en die van zijn voorouders. Er blijkt onder meer uit dat Viglius van moederskant van kleine hoofdelingen afstamde en daar ook graag mee pronkte. Des te belangwekkender is dan de vaststelling dat de halfedele antecedenten zijn vader en oom nog geen toegang verschaften tot de in 1505 afgebakende heerschappenstand. Dat wordt duidelijk uit Viglius' levensbeschrijving of *vita* die, volgens uitgever C.P. Hoyne van Papendrecht, door Viglius zelf zou zijn

---

37 P.N. Noomen, 'Eigenerfd of edel? Naar aanleiding van de afkomst van de Aytta's', *It Beaken* 74 (2012) 257-301, 258; vgl. *Heeren van den Raede*, nr. 3.

38 O. Vries, *Bernardus Bucho van Aytta. Vorstendienaar in priesterhabijt* (Gorredijk 2009).

39 O. Hellinga en P.N. Noomen, 'Genealogia Aytana', *Genealogysk Jierboek* 2011, 127-306, aldaar 127-129.

geconcipieerd en aan zijn secretaris gedictieerd.⁴⁰ Daarin wordt in het begin meteen de moederlijke adelsdraad uit de genealogie opgepakt. Van Viglius' grootmoeder Ida Hania, die aan de hoogste adel gelieerd zou zijn geweest, wordt gemeld dat ze er geen bezwaar tegen had dat haar dochter met de eigenerfde boer Folcardus in het huwelijk trad, zodat de kinderen uit die relatie met hulp van oom Bucho 'door ijver en vlijt' het schamele familiebezit konden herstellen.⁴¹ Want, zo wordt hier door de auteur nog eens met nadruk onderstreept: 'met name door bezit wordt het aanzien van geslachten en de adellijke waardigheid in stand gehouden'. Vader Folkert mocht daartoe wel het nodige inbrengen, maar kon zelf de sprong naar de adelstand niet maken. Pas de bestuurlijke inzet van meester Bucho Aytta in dienst van de Saksers en Habsburgers, Viglius' eigen studie, gevolgd door politieke verdiensten in hoge bestuursfuncties, en een daarop aangepaste levensstijl op basis van rijke prebenden leidden in 1537 tot een verheffing van hem en zijn familie in de adelstand.⁴² In de decennia nadien heeft Viglius er op nepotistische wijze dan alles aan gedaan om die positie te handhaven en zijn neven, achterneven en andere protegées uit zijn land van herkomst bestuursposities en adellijke huwelijkspartners van belang te bezorgen.

Een andere bekende eigenerfde met een halve hoofdelingenfamilieband was Pier Gerlefs Donia, beter bekend als Grutte Pier, de vrijheidsstrijder die in de burgeroorlog van 1514 tot 1520 mede militair leiding gaf aan de verderop nog te bespreken Vetkopers, de anti-Saksische en anti-Habsburgse partij. Hij wordt door de kroniekschrijver Peter van Thabor, die overigens sympathie voor hem koesterde, neergezet als een grof man, 'plomp van spraek en wesen'.⁴³ Geen hoveling dus of man van verfijnde manieren, maar duidelijk wel een houwdegen die wapens kon hanteren. Het was dat de autonomie van de Friezen in het geding was gekomen, anders zou hij volgens Peter van Thabor achter de ploeg zijn blijven lopen en had hij zich nooit op oorlogvoeren toegelegd. Voor Grutte Pier zelf zou dat volgens Peter ook niet nodig zijn geweest omdat hij 'eygen lant ende guets ghenoech' had. Worp

---

40 C.P. Hoyneck van Papendrecht (red.), 'Vita Viglii', *Analecta Belgica*, 3 dln. (Den Haag 1743) I, 1-54. Wij gebruiken hier de recente editie met vertaling van P.L.G. van der Meer en L.H. Westra, 'De levensbeschrijving van Viglius van Aytta volgens het Leeuwarder Handschrift', in: H. van Engen, H. Nijdam, en K. van Vliet (red.), *Macht bezit en ruimte. Opstellen over de noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen* (Hilversum 2021) 231-262.

41 In het Latijn: *Verum cum ob numerosam ex omni parte prolem opes in plura capita sparsae distributaeque essent, quibus familiarum decus nobilitatisque dignitas potissimum conservatur, cum filiae virum non gravate praetulit a quo sperabat nepotes se consecuturam, qui adiuvente patruo Buchone viro cum primis doct [...] bonisque disciplinis bene instituto tenuitatem patrimonii industria sua aliquando repararare possent*: Van der Meer en Westra, 'Levensbeschrijving Viglius van Aytta', 238-239.

42 F. Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549)* (Zutphen 1982) 201.

43 *Peter van Thabor*, 259-261.

van Thabor noemt hem een ‘eyfenerfdt rick huysman’.⁴⁴ Dat laatste zegt misschien meer dan de geschiedschrijvers na Peter en Worp van Thabor zich tot dusver gerealiseerd hebben. Pier Gerlefs moeder, die hem zou overleven en wier testament bewaard gebleven is, noemde zich Fokel Gerlefs, niet naar haar vader maar naar haar man.⁴⁵ Zij was dochter van de (kleine) Kimswerder hoofddeling Sybren Bonga. Haar broer Doytse Bonga werd zonder mankeren tot de Friese heerschappen gerekend: men vindt hem in de reversaalbrief van 1504 en de lijst van edelingen van 1505. Doytse maakte samen met Syurd Aylva van Schraard, Tjerk Walta van Tjerkwerd en Douwe Hiddema van Pingjum deel uit van de groep Vetkoperse heerschappen die eind april 1500 het initiatief namen tot de opstand tegen het pas gevestigde Saksische gezag in Friesland.⁴⁶ Deze adellijke oom van Grutte Pier zal dus ook medeleiding hebben gegeven aan het beleg van Franeker in de maanden daarna. Het is moeilijk voorstelbaar dat hij daarbij niet terzijde is gestaan door zijn jonge neef Pier Gerlefs.

Grutte Pier was dus via zijn moeder onmiskenbaar van hoofdelingenkomaf.⁴⁷ Het is tekenend dat dit niet wordt gesignaleerd door de contemporaine geschiedschrijvers, met name door zijn leeftijds- en partijgenoot Jancko Douwama die in zijn geschriften niet ophoudt de lof te zingen van de Friese adel waartoe hijzelf behoorde.⁴⁸ Waar Douwama geregeld de namen laat vallen van zijn adellijke medestanders Jancke Oenema, Juw Juwsma en Amcke Jarla zwijgt hij in alle talen over de veel succesvollere Pier Gerlefs. De strekking hiervan is niet mis te verstaan: adeldom via alleen de moederlijke lijn was niet genoeg om tot de heerschappen te worden gerekend: de ware leiders van het volk. Zo toont ook de casus Grutte Pier dat er sprake was van een serieuze barrière. Die was niet ondoordringbaar, maar kon door ambitieuze stijgers alleen overwonnen worden met een langdurige inzet op alle mogelijke fronten.

De hoofddelingengroep hield eigenerfde toppers dus liefst op afstand. Daarbij moeten we echter bedenken dat distinctie ook tussen hoofdelingen onderling werd betracht. André Köller heeft terecht benadrukt dat er op elk niveau binnen willekeurig welke adelsgroep sprake was van competitie, ja dat het sociale leven erbinnen juist gekenmerkt werd door wedijver. Hij

---

44 *Worp van Thabor* V, 136.

45 O. Vries, *Ferdban. Oudfriese oorkonden en hun verhaal* (Gorredijk 2021) 226-227. Noomen, *Stinzen in middeleeuws Friesland*, bijlage onder Kimswerd, s.v. Donia en Bonga.

46 Mol, *Friese volkslegers*, 121.

47 Opmerkelijk is dat de uit veel fictieve elementen samengestelde kroniek van Andreas Cornelius meldt dat hij eensdeels ‘mede uit den adel’ kwam en anderzijds afstamde van ‘ryke eigengeërfde mannen’: *Chronyk*, 394, 435.

48 M. Kist en H. Wind, *Een man van eer. Bloemlezing uit Jancko Douwama’s geschriften* (Hilversum 2003) 18-19.

drukt dat uit met het begrip ‘agonaliteit’.⁴⁹ Elke familie was voortdurend bezig haar economische en symbolische kapitaal veilig te stellen en te vergroten, zo nodig ten koste van andere geslachten. Er werden onderlinge banden gesmeed en er werd samengewerkt. Maar even zo vaak gingen families via vooraanstaande mannelijke leden conflicten met elkaar aan wanneer ze meenden in hun eer en machtspositie door anderen te zijn geraakt. Conflicten ook waarbij niet zelden geweld werd toegepast. Dat kon in dorpen gebeuren, wanneer er zich concurrenten aandienden bij het voorofferen in de kerk of het aanstellen van priesters en mederechters.⁵⁰ Ruzies deden zich logischerwijs ook vaak voor op het hogere niveau van de landsgemeente, bij het bepalen aan wie het rechterambt moest toevallen. Ook al werden daar roulatiesystemen voor gehanteerd, er kon altijd onenigheid ontstaan over de juiste kwalificaties van de stemhebbende staten en hun bezitters of de geschiktheid van de kandidaten. Dat betekende dat er bondgenootschappen moesten worden gesmeed waarbij de te verlenen steun zich diende te vertalen in tegenprestaties op uiteenlopende terreinen. Soms betrof dit ad hoc-allianties. Vaak ook deed men zaken in het kader van langlopende verbintenissen die het karakter van partijen konden krijgen.

De duale partijvorming die sinds de twaalfde eeuw in vele streken van Europa waarneembaar is – tussen Welfen en Ghibellijnen, Hoeken en Kabeljauwen, Hekerens en Bronkhorsten – deed zich zo in de veertiende en vijftiende eeuw ook voor in Westerlauwers Friesland.⁵¹ Het betrof hier een antagonisme tussen de zogenoemde Schieringers en Vetkopers. Over de oorsprong en het karakter van deze partijen wordt al een paar eeuwen door historici geschreven.⁵² Veel is echter tot dusver onduidelijk gebleven. Zeker is dat het geval in 1392, wanneer de *Schira ende Fata pertija* voor het eerst in een oorkondetekst verschijnen, ze binnen de landsgemeenten invloed

---

49 Köller, *Agonalität und Kooperation*, 28-32.

50 Een sprekend voorbeeld, hoewel niet voor Westerlauwers Friesland maar voor de Ommelanden, betreft een in 1547 uit de hand gelopen ruzie tussen de Middelstumer hoofdelingen Wigbold van Ewsum en Bartold Entens, ontvlamd aan het slot van de feestelijke installatie van een nieuwe pastoor te Bedum waarbij beide edellieden, elk voorzien van een rapier, met hun gevolg aanwezig waren. Toen de beschonken Entens een Ewsum-man had beledigd, kwam het tot een duel dat desastreus voor Entens afliep toen een andere Ewsum-dienaar in de bres sprong en hem met een zwijnespriet op het hoofd sloeg. Ewsum moest het weergeld voor zijn rekening nemen en daarbij als boetedoening een bedevaart naar Jeruzalem maken. Duidelijk is dat de protagonisten een langlopend conflict hadden over een prebende te Middelstum, maar elkaar ook daarenboven de hegemonie in het dorp betwisten: M. Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum. Geschiedenis van een jonkers-familie uit de Ommelanden in de 15^e en 16^e eeuw* (Groningen/Batavia 1938) 162-165.

51 W.P. Blockmans, ‘Vete, partijstrijd en staatsmacht: een vergelijking’, in: J.W. Marsilje (red.), *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum 1990) 9-33.

52 M. Gerrits, ‘Schieringers, Vetkopers en het einde van de Friese vrijheid’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 254-267.

uitoefenden als groepen die voor het nemen van belangrijke beslissingen moesten worden gehoord.⁵³ Het is echter de vraag of ze toen ook al het merendeel van de hoofdelingen permanent met elkaar verbonden en als netwerken fungeerden voor het mobiliseren van steun bij conflicten tussen lieden van de ene en de andere partij. Bij het begin van de Hollands-Friese oorlogen van Albrecht van Beieren in de jaren 1396-1398 stonden de Schieringers en Vetkopers elkaar in elk geval nog niet zo naar het leven dat de onderlinge rivaliteit een gezamenlijke bestrijding van de invasiemacht blokkeerde. Pas na afloop van de pan-Friese oorlog van 1413-1422, waarin Westerlauwers Friesland in een Oostfries machtsconflict meegezogen werd en er veel bloed is gevloeid, lijken de geledingen een meer vaste vorm te hebben gekregen. Vetkoperse hoofdelingengroepen hadden zeker na 1425 vaste zwaartepunten in de Zuidwesthoek, het Boornegebied en Noordelijk Oostergo. Daartegenover waren de Schieringers dan ruim vertegenwoordigd in Noordelijk Westergo en Westelijk Oostergo. Er moet echter nog veel onderzoek worden verricht naar de ontwikkeling en samenstelling van beide partijen door de tijd heen. Belangrijk daarbij zijn dan de geografische verdeling, de onderlinge verschillen in vermogen en de kwestie of, en zo ja sinds wanneer er van gesloten huwelijkscircuits sprake was. Waarbij dan ook de vraag aan de orde kan komen in hoeverre het mogelijk was partijloos te blijven.

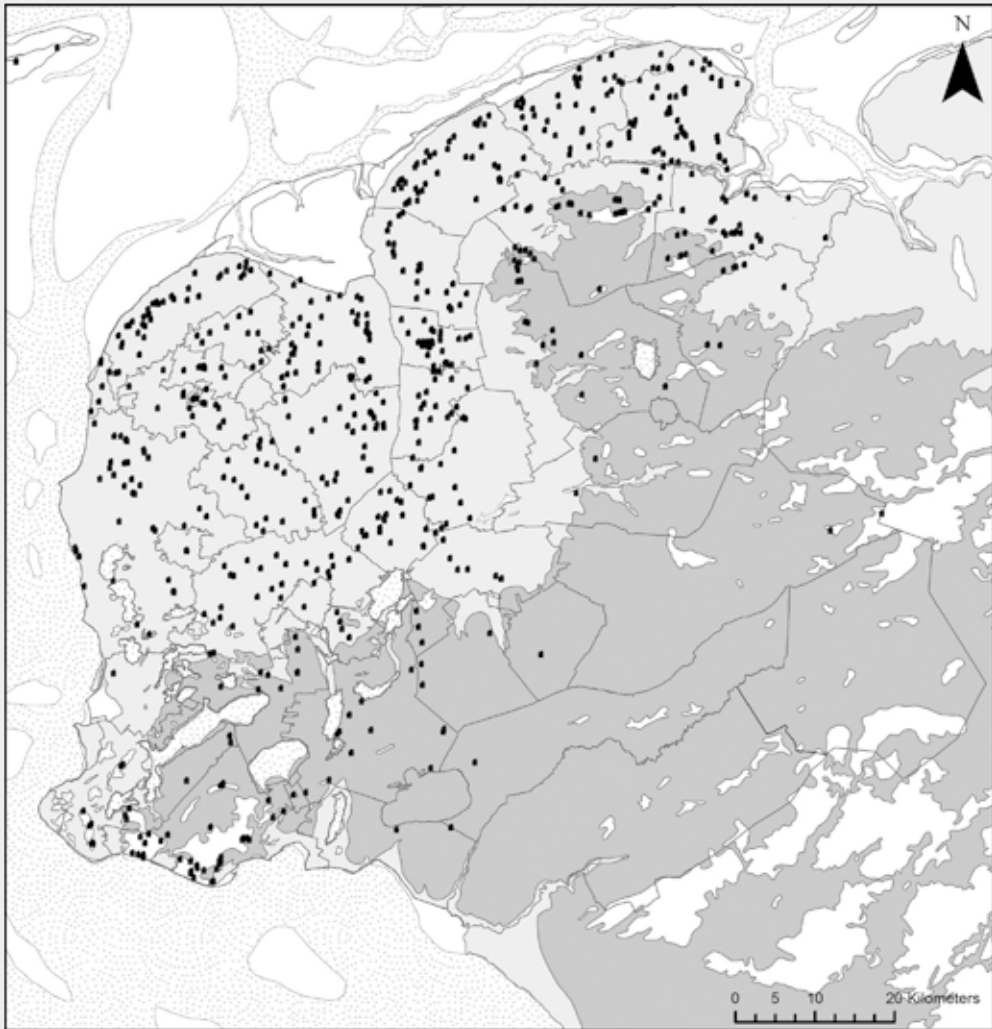
Een mooi startpunt voor zulk retrogressief te verrichten onderzoek vormen de in het begin van dit hoofdstuk besproken lijsten van heerschappen uit 1504 en begin 1505, die dan weer vergeleken kunnen worden met de lijsten van de huldiging van Karel van Oostenrijk in 1515 door edelen die vóórdien als Schierings- en Saksischgezind te boek stonden. In de burgeroorlog die in de jaren 1514-1524 in Friesland woedde, lijkt immers de steun voor de Bourgondisch-Habsburgse partij enerzijds en de Gelderse anderzijds langs de oude scheidslijn tussen Schieringers en Vetkopers georganiseerd te zijn geweest.⁵⁴ In onze studie kunnen we daar verder alleen zijdelings op ingaan.⁵⁵

---

53 *Oudfries(ch)e Oorkonden* (hierna *OFO*), dln. I-III, P. Sipma (red.) ('s-Gravenhage 1927-1941) II, nr. 3. In deze oorkonde bevestigen de rechters van Leeuwarderadeel, Tietjerksteradeel, Smaltingerland en Idaarderdeel het halsrecht aan de stad Leeuwarden met toestemming van de *Schira pertija* en de *Fata pertija*.

54 J. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, 2 dln. (Leeuwarden 1973) I, 326-335.

55 Zie echter in hoofdstuk 6, alsook in bijlage 5, een eerste poging om vooraanstaande aanhangers van beide partijen qua kapitaal ten opzichte van elkaar te plaatsen.

Kaart 3. De spreiding van stinzen in Friesland
1300-1500 (www.hisgis.nl/fryslân).
Kaart J.J. Feikens, Fryske Akademy.

Wat we hier bij wijze van introductie nog wel kunnen laten zien, is de spreiding van de hoofdelingsposities over het geheel van Friesland. Dat gaat het best door ze te koppelen of gelijk te stellen aan de verdedigbare stenen huizen die door Paul Noomen voor Friesland zijn geïnventariseerd. Het gaat daarbij om ruwweg 500 locaties, vastgesteld op basis van een omvangrijk corpus aan diverse bronnen, waaronder archeologische, voor de tijd tussen circa 1150 en 1500.⁵⁶ Deze stinzen waren zeker niet allemaal functioneel gedurende de hele periode. Er werden nieuwe gebouwd terwijl andere, al dan niet na een verwoesting, afgebroken werden dan wel tot boerenwoning vielen. Tezamen op de kaart geven ze echter een helder beeld van de continuïteit van de hoofdelingsposities in de ruimte. Bij nader inzoomen zijn allerlei details en regionale nuances op te merken, die hier echter minder ter zake doen. Bezielt men de spreiding meer globaal, dan springt in het oog dat het overgrote deel in de klei- en klei-op-veengrietenijen in het noorden en noordwesten van de provincie gevestigd was. Dat is in het oude terpengebied met zijn randzones, waarin ook tien van de elf Friese steden lagen. De stinzen, en de bijbehorende hoofdelingsposities, daarbuiten bevonden zich doorgaans op militair strategische punten langs belangrijke water- en landwegen. Kortom, de Friese adel treft men vanouds aan op de klei en langs centrale verkeersroutes.

---

56 Gebaseerd op de kaartlaag stinzen op de site van HisGIS (www.hisgis.nl/fryslân) die steunt op de studie van P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum 2009).

2. De families en het startkapitaal van Rienck Hemmema en Ath Roorda

Uit het voorgaande mag duidelijk zijn geworden dat voor de Friese adel kapitaalbeheer een belangrijk middel was om zich afgescheiden te houden van de (rijkste) eigenerfden. Toegepast op Rienck Hemmema en zijn vrouw veronderstelt dit dat er voorafgaand aan hun huwelijk door hun ouders en verwanten terdege over zal zijn nagedacht wat aan hen meegegeven kon worden. Om daar een goed beeld van te krijgen en hun adeldom te verhelderen, is het nuttig eerst meer informatie over hun beider families te verzamelen. In dit hoofdstuk willen we daartoe hun doopceel lichten en dat van hun ouders en grootouders. Waar dat voor het bezitsspoor nuttig lijkt, worden ook verdere voorouders nog kort gevolgd. Beginnen we met de Hemmema's.

Hemmema

Rienck was een jongere zoon van Hette Hemmema (afbeelding 6), heerschap te Berlikum, en Berber (of Barbera) Sickesdr. Gratinga, die in 1525 met elkaar getrouwd waren. Riencks geboortejaar is niet bekend. De oude *Encyclopedie van Friesland* geeft ca. 1547, een jaartal dat vaak door andere

bronnen is overgenomen.¹ Dat is echter te laat als we bedenken dat Rienck zich in oktober 1559 aan de universiteit van Leuven inschreef en op 9 september 1567 met Ath Roorda in het huwelijk trad.² Als we ervan uitgaan dat hij bij zijn vertrek naar Leuven even oud was als zijn twee oudere broers Doeke (1527) en Sicke (1533) toen die gingen studeren, te weten achttien jaar, komen we voor zijn geboortjaar uit op 1541.³

Zijn sterfdatum is niet bekend. De laatste keer dat Rienck in een schriftelijke contemporaine bron voorkomt is 3 februari 1574, in het testament van zijn broer Douwe (bijlage 3). Tot dusver wordt verondersteld dat hij in 1581 of 1582 is overleden omdat zijn vrouw Ath begin 1583 hertrouwde met Tading van Adelen uit Pingjum en dan als juff. Hemmema wordt aangeduid.⁴ Daarachter gaat de observatie schuil dat weduwen in deze tijd betrekkelijk snel een nieuwe huwelijksverbintenis aangingen om van een aanvaardbaar inkomen verzekerd te zijn. In het geval van Ath Roorda is daar echter een vraagteken bij te plaatsen. Aangenomen moet worden dat zolang een van de kinderen die Ath en Rienck samen hadden gekregen in leven bleef, zij met de zorg daarvoor belast was en daartoe rustig op het Hemmema-goed in Hitzum kon blijven wonen en er de inkomsten van genieten. Nu weten we uit het Burmaniaboek en het genealogisch handschrift dat op naam staat van Josias Rispens dat van die kinderen (alleen) Berber, de eerstgeborene, Rienck heeft overleefd. In de eerste bron wordt ze *unica relicta* genoemd, hetgeen doet veronderstellen dat ze pas enige jaren na Rienck is overleden. In de andere heet het dat ze als 'vrijster' is gestorven, wat suggereert dat ze op dat moment ten minste als tiener voor een huwelijk in aanmerking kwam.⁵ De andere kinderen zijn – we komen daar straks nog op terug – vroeg overleden. Als enig kind zal Berber een aantrekkelijke partij zijn geweest voor jonge edellieden in de buurt. Zolang zij leefde, als erfgenaam ook van het Hemmema-goed, zal er voor Ath geen reden zijn geweest

---

1 *Encyclopedie van Friesland*, J.H. Brouwer e.a. (red.) (Amsterdam 1958) 354; vgl. *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân*, 4 dln., M. Schroor e.a. (red.) (Gorredijk 2016) II, 1203, alwaar abusievelijk Hitzum als geboorteplaats wordt opgegeven.

2 *Matricule de l'Université de Louvain* IV, 594 (nr. 28).

3 Doeke (Doco Hemmema) schreef zich in op 11 juli 1545 aan de universiteit van Leuven en op 29 juni 1547 aan de universiteit van Orleans: *Matricule de l'Université de Louvain* IV, 305; Sicke meldde zich in 1550 aan de universiteit van Keulen: H. Keussen (Hg.), *Die Matrikel der Universität Köln*, 7 dln. (Bonn 1892-1979) III 1993.

4 Van der Meer, 'Pseudo-Burmania's', 33.

5 Archief familie Eysinga-Vegilin van Claerbergen, inv.nr. 2575, fol. 47A: *unica relicta*; Stamboek der oude Friesche edele geslachten ... door S. van Adelen van Cronenburg, P. van Albada en J. Rispens, Tresoar, Verzameling Fries Genootschap, inv.nr. 968, 181: 'Rienck Hemmema is getrouwt aen Ath Rorda, haer 1. man, daer bij Berber Hemmema, vrijster gestorven. Daer nae is Ath Rorda getrouwt aen Tadingh Adelen.'

om een tweede huwelijk aan te gaan. Als we deze redenering doortrekken, kunnen we veronderstellen dat Berber pas in 1582, op veertienjarige leeftijd, is gestorven.

Hoeveel eerder Rienck dan het tijdelijke met het eeuwige heeft gewisseld, is moeilijk te zeggen. Het feit dat hij als politiek actieve grondbezitter – blijkens een melding in het Rekenboek was hij in 1570 medevertegenwoordiger van Franekeradeel op de Landdag – niet in publieke teksten van na 1574 voorkomt, is een aanwijzing, zij het een vage, dat hij reeds in het midden van de jaren zeventig met de dood heeft kennisgemaakt. Een ander, mogelijk nog zwakker signaal in die richting betreft hetgeen bekend is over zijn kinderen. Als Rienck na het afsluiten van het *Memoriael* nog een flink aantal jaren geleefd heeft, dan moet hij er nog meer bij Ath hebben gekregen – zij was een vruchtbare vrouw, gezien het gegeven dat zij in de jaren 1583-1595 bij Tading van Adelen nog vijf kinderen kreeg, van wie er één nakroost had en twee ten minste de studieleeftijd bereikten. In de Friese genealogische handschriften van de late zestiende en vroege zeventiende eeuw vinden we echter geen nakomelingen genoemd van Rienck en Ath die geboren zijn na 1573.⁶

Zekerheid over Riencks overlijdensdatum kunnen we echter pas krijgen als zijn grafsteen in de kerk van Hitzum zichtbaar gemaakt kan worden, want die zal daar aanwezig zijn. Onder de houten vloer van de Gertrudiskerk moeten minstens drie grote grafstenen uit de zestiende eeuw liggen die een band hebben met het oude Gratingagoed. De oudste daarvan heeft volgens de *Kerck-Calender ofte (het) Dootboek van Ernst van Harinxma* betrekking op het echtpaar Bocke Sickes Gratinga en zijn echtgenote Ymck Roorda, die beiden in het voorjaar van 1545 zijn overleden.⁷ Daarnaast zouden er volgens de schoolmeester W.J. Ennema die er in 1857 een notitie van maakte ‘twee groote blaauwe grafsteen en van de familie Hemmema en Roordama’ aanwezig zijn. Als Roordama daarbij verwijst naar Hero Gratinga alias Roorda, de zoon van bovengenoemde Sicke en Ymck, die in 1554 ongehuwd stierf,⁸ kan de Hemmemasteen eigenlijk alleen het graf van Rienck en mogelijk dat van Berber hebben gedekt. Nadien hebben er immers geen Hemmema’s meer in Hitzum gewoond. Volgens D.J. van der Meer, wiens bron we niet konden traceren, vond Rienck inderdaad zijn laatste rustplaats

---

6 Hierbij moet wel worden bedacht dat we behalve Berber de kinderen van Rienck en Ath alleen maar kennen uit het *Rekenboek*.

7 Zie de transcriptie op de website van Marten Engels – www.mpaginae.nl/EHVD/kerkkalender.htm – onder het jaar 1545 (geraadpleegd 11 november 2021): ‘5. Feb. Bocko Graetinga, Imck Roorda man, tot Hitzum begraven; 11 Apr. Imck Roorda, Bocko Gratinga wijff, tot Hitzum begraven’. Het lot van deze echtelieden wordt verderop in hoofdstuk 4 besproken.

8 Over hem, zie ook verderop hoofdstuk 4.

Afb. 6. Hette Hemmema. Portret door
Adriaen van Cronenburg uit 1561, met
het Hemmemawapen in de linkerbovenhoek.
Collectie Fries Museum

in de kerk. Op zijn graf en dat van Berber zou een steen liggen met de kwartierwapens Hemmema, Popma, Gratinga en Dekema.⁹

Rienck had zijn naam vermoedelijk te danken aan zijn in 1496 overleden oudoom Rienck Hettes Hemmema.¹⁰ Diens nog minderjarige kinderen worden in de *Penninglijst* van 1504/1513 nog genoemd naast Alef (met 'syn broers kinderen'),¹¹ maar ontbreken in het *Register van de Aanbreng*. Mogelijk zijn ze dan kort vóór 1511 overleden, met als gevolg dat de erfenis zal zijn teruggevallen aan Riencks vader Hette en diens oom Alef. Naast Doeke en Sicke had Rienck nog één jongere broer, Douwe.¹² Verder had hij twee oudere zussen: Ydt en Bauck, en twee jongere, Gerland en Tryn. Van deze broers en zussen bleven Doeke en Tryn ongehuwd. Bij het opmaken van het testament van Riencks vader Hette op 30 september 1572 – moeder Berber overleed al eerder, vóór 1563 – waren alleen Sicke, Rienck, Gerland en Douwe nog in leven.¹³ Zij konden samen de erfenis verdelen omdat de overledenen geen nakroost hadden. Hoe dat is gerealiseerd zullen we verderop zien.

Hette Hemmema kwam uit een vooraanstaand geslacht dat afkomstig was uit de buurschap Bessum onder Menaldum. De familie bezat daar vandoors een state, getuige een in het Oudfries overgeleverde 'meckbrief' betreffende het huwelijk van Tiede Doeke dochter Hemmema met Hannyka Ritzeka zoen van Ameland uit 1439.¹⁴ In de loop van de vijftiende eeuw wisten de Hemmema's echter ook een machtspositie op te bouwen te Berlikum. De stins die daar in hun handen kwam, was vermoedelijk al in de veertiende of dertiende eeuw gebouwd, gezien zijn gunstige strategische ligging bij de zijl waar de in de Middellzee uitmondende waterloop de Ried de belangrijke landweg langs de Middellzeedijk kruiste. Omstreeks 1350 was er een handelsnederzetting tot ontwikkeling gekomen.¹⁵ Hettes grootvader, die ook de naam Hette droeg, is er tot zijn dood in 1489 actief geweest als olderman. Hij poogde de plaats in de jaren 1482-1489 allure te geven door er onder meer een gemeenschap van de Broeders van het Gemene Leven te helpen

---

9 Van der Meer, 'Pseudo-Burmania's', 33.

10 De Haan Hetteema en Van Halmael, *Stamboek* I, 192. Riencks oudere broers Doeke en Sicke zijn duidelijk naar hun beider grootvaders genoemd. Voor de naamgeving van Rienck zal dan gekeken zijn naar een ander familielid wiens betekenis moest worden gehonoreerd.

11 Winsemius, *Chronique*, 403. Zie ook bijlage 4.

12 Zie verder De Haan Hetteema en Van Halmael, *Stamboek* I, 192-193 en II, 128. De plaatsing van Rienck in de leeftijdsvolgorde na Douwe klopt echter niet. Douwe was jonger: Vgl. O. Vries, "Naar ploeg en koestial vluchtte uw taal". *De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580)* (Leeuwarden 1993) 159. Zie ook het testament van Hette Hemmema in bijlage 1 bij deze studie.

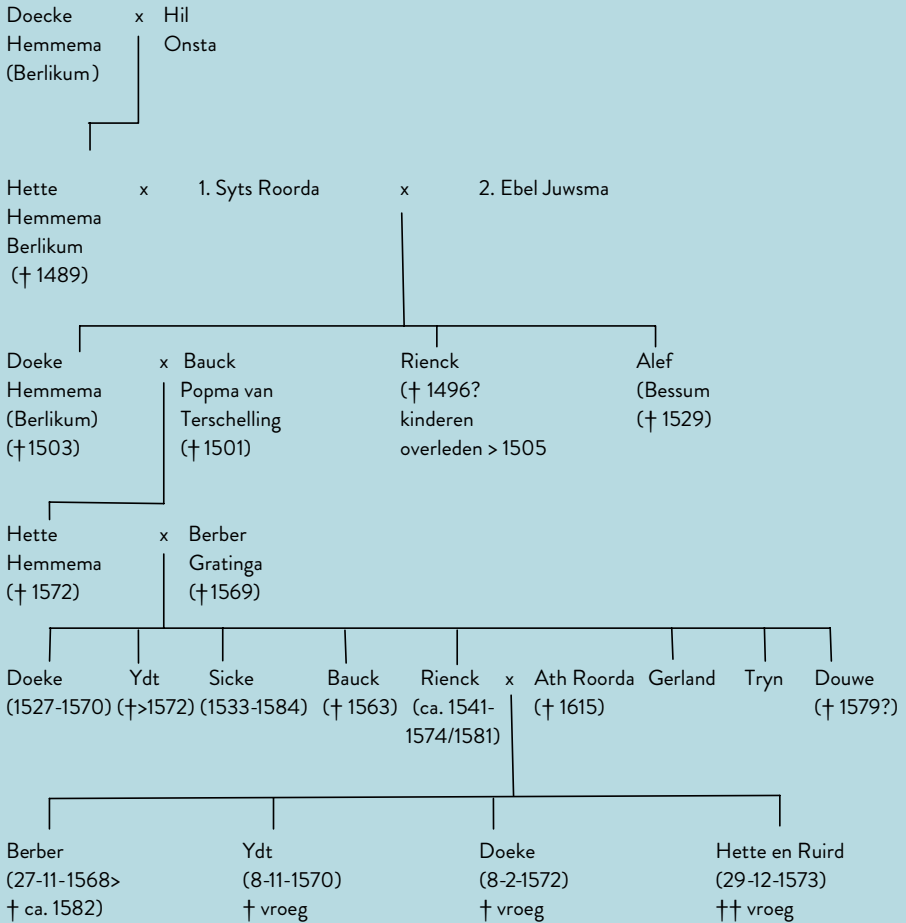
13 Tresoar Leeuwarden, familiearchief Van Sminia, inv. nr. 1444.

14 OFO II, nr. 214.

15 Over het vroege stedelijke karakter van Berlikum, zie J. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland* (tweede herziene druk, Oisterwijk 2012) 22.

Schema 1. Genealogisch schema van de familie Hemmema.

Hemmema

stichten, die de naam *Sint Anthonius thom Gnadesberg* kreeg en ook met enkele fraterheren bevolkt werd, maar uiteindelijk niet levensvatbaar bleek.¹⁶ Zijn zoon Doeke – Riencks grootvader dus – die zijn vader in 1489 als ouderman van Berlikum opvolgde,¹⁷ behoorde net als zijn jongere broer Alef tot de Schieringer partij die in Noordelijk Westergo vele aanhangers telde.¹⁸ Hij huwde met Bauck, dochter van de zich heer van Terschelling en Griend noemende Foppe Popma.

De Hemmemastins waarop het echtpaar woonde was in deze tijd een zware, met aarden wallen omgeven versterking. Dat bleek in augustus 1496 bij een beleg door Vetkopers uit Noordelijk Oostergo en een militie van de stad Groningen. Op het moment dat de aanvallers posities innamen rondom de stins verbleef Doeke volgens de kroniekschrijvers Peter en Worp van Thabor in Franeker om met andere Schieringer kopstukken te overleggen. De verdediging van het huis was overgelaten aan de te Bessum woonachtige Alef en een twintigtal huurlingen.¹⁹ Bauck, die zwanger was, verbleef ook op de stins. Ze werd gevangengenomen toen de belegeraars na een paar weken met een stormaanval de stins toch wisten te veroveren – juist toen Alef door de linies getrokken was om militaire hulp elders te zoeken. In de historiografie heeft Bauck een vrouwelijke heldenrol toebedeeld gekregen als onverzettelijke leider van de verdediging (afbeelding 7).²⁰ Zij werd naar Groningen gebracht, alwaar ze in de gevangenis een dood kind zou hebben gebaard. In 1497 kwam ze terug naar Berlikum na uitwisseling tegen een door de Schieringers gevangengenomen Vetkoperse hoofdelling. Ze overleed kort daarop, in 1501.

Gezien Doekes fel anti-Groningse gezindheid kan het niet verbazen dat hij tot de leidende hoofdelingen van Westergo hoorde die in 1498 Albrecht van Saksen in het land binnenhaalden. Voor zijn steun aan het nieuwe bewind werd hij royaal beloond met het grietmanschap van Barradeel²¹

---

16 M.P. van Buijtenen, 'Stichtingsoorkonde voor het huis van de broeders van het gemene leven te Berlikum (Fr.)', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 59 (1979) 121-132.

17 *Oudfries Oorkonden* IV, O. Vries (red.) ('s-Gravenhage 1977) nr. 90 (1491).

18 Beide broers en 'hun ondersaten' trokken in deze tijd samen op met de Schieringer kopstukken Here en Jarich Hottinga, Juw Dekema, Hessel Martena en Epe Alyva: *Pax Groningana, 204 oorkonden út it Grinzer Gemeente-archyf oer de foarhâlding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu*, M.G. Oosterhout e.a. (red.) (Groningen 1975) nrs. 136 (15 april 1496) en 198 (12 november 1496).

19 *Peter van Thabor*, 100-101; *Worp van Thabor* IV, 254.

20 M. Kist, 'Bauck Poppema', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* – <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/DVN/lemmata/data/Poppema>. Geraadpleegd 24-9-2020. In deze traditie werd ze in 2016 door het theatergezelschap Tryater in een voorstelling, bedacht door Sybe Joostema, als de Friese Jeanne d'Arc gepresenteerd.

21 A.J. Andraea, *Nalezing op de Nieuwe naamlijst van grietmannen van jhr.mr. H. Baerd van Sminia* (Leeuwarden 1893) 72. Men zou verwachten dat hij grietman van Menaldumadeel zou zijn geworden, maar die positie was, evenals het grietmanschap van Franekeradeel, vermoedelijk al vergeven aan Hessel Martena.

STICHTING GRUT HERMANA PRESINTEARRET TEATERSPEKTAKEL

Afb. 7. Affiche van het theaterstuk Bauck, dat in 2016 door Tryater werd opgevoerd.

(1502) en de belening van vijftig morgen Bildtland in 1503. Dit leen, later de Nijefenne genoemd, ging na zijn betrekkelijk vroege dood in 1503 over naar zijn toen nog jonge zoon Hette (geboren in het voorjaar van 1496), om na diens overlijden eind 1572 in handen te komen van Sicke, de stamhouder op dat moment.²²

In 1511 was Doekes broer Alef – hun broer Rienck was al vóór 1504 overleden – de voornaamste grondbezitter en heer in Berlikum en omgeving.²³ Samen met deze oom Alef hoorde Hette Hemmema op 22 en 29 juni 1515 tot de zestig Friese heerschappen die trouw zwoeren aan Karel van Oostenrijk als erfheer en gubernator van Friesland.²⁴ Hij maakte dus deel uit van de Schieringer kring die de Saksers had gesteund en vervolgens de kant koos van de jonge Habsburgse vorst aan wie Georg van Saksen zijn Friese erfenis had overgedaan. Geen wonder dat hij snel in aanmerking kwam voor een bestuurlijke positie onder het nieuwe bewind. Vanaf 1529 treffen we hem aan als grietman van Menaldumadeel.²⁵

Wellicht had Hette nog belangrijker posten kunnen verwerven als hij niet zo vrijmoedig was geweest sympathie op te vatten voor de wederdopers. Dat was een ernstig feit, vooral toen bleek dat deze religieuze revolutionairen niet aarzelden in Munster, Oldeklooster en andere plaatsen geweld uit te oefenen om Gods rijk dichterbij te brengen. Hette redde zijn leven door zijn doperse gevoelens af te zweren, maar raakte wel zijn ambt als grietman kwijt,²⁶ waarna hem slechts een leven als landedelman restte. Zijn verderop in dit hoofdstuk te bespreken testament uit 1572 (bijlage 1) laat zien dat hij aan het eind van zijn leven geen orthodoxe overtuiging ten gunste van de moederkerk was toegedaan, wat ook geldt voor zijn jongste zoon Douwe begin 1574 (testament in bijlage 3), ook al studeerde deze toen aan de nieuwe, in 1560-1562 door Filips II gestichte orthodox-kathol-

---

22 Doeke Hemmema, die eerder te Berlikum gewoond had, was toen al kinderloos overleden: H. Sannes, 'Het heerlijk leen Nijefenne op 't Bildt, en zijn bezitters uit de geslachten Van Hemmema en Du Tour', *De Vrije Fries* 28 (1928) 472-521, aldaar 477.

23 Faber, *Drie eeuwen Friesland II*, 648-649, rangschikt hem als nr. 49 tussen de 168 personen met een vermogen van 100 goudgulden en meer in 1511. Het kan zijn dat in dit vermogen ook dat van zijn neef Hette, over wie hij ongetwijfeld de voogdij voerde, inbegrepen was. Het Hemmema-leen zal dan door Faber niet zijn meegeteld omdat het aanbrengregister van Het Bildt niet bewaard gebleven is.

24 *Worp van Thabor V*, 153.

25 Andreae, *Nalezing*, 58: geeft 1529 en 1533, met verwijzingen naar de rentmeestersrekeningen van 1528-1529 en 1531-1532, plus het Archief van Franeker nr. 43 (1533). In 1537 was het Pieter van Groeningen en in 1540 Watze Ockinga.

26 J.J. Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd* (Leiden 1962) 107-108.

lieke universiteit van Dowaii.²⁷ Vermoedelijk heeft Hette zijn evangelisch-humanistische gezindheid tussentijds dus op zijn kinderen overgedragen. Er zijn echter geen aanwijzingen dat dit hun carrièreperspectieven negatief heeft beïnvloed. Riencks oudste broer Doeke stond in 1569 bekend als een vroom en regeringsgetrouw man; hij behoorde om die reden toen tot de vier kandidaten uit wie als de nieuwe raadsheer in het Hof van Friesland gekozen moest worden.²⁸

Gratinga (en Burmania)

Riencks moeder Berber kwam uit eenzelfde soort nest als Hette. Berbers vader Sicke Bockes Gratinga tekende in 1504 als edelman in Barradeel de Saksische reversaalbrief. Daarmee maakte hij kenbaar het bewind van de Saksische hertogen te steunen.²⁹ Hij was dus eveneens Schieringsgezind en maakte in 1515 deel uit van de groep edelen die net als Alef en Hette Hemmema Karel van Oostenrijk als erfheer van Friesland huldigden.³⁰ Hij was in die tijd relatief vermogend, met een jaarlijks inkomen van 183 goudgulden.³¹ Uit allerhande berekeningen weten we dat een dergelijk kapitaal in het genoemde jaar correspondeerde met een bezit aan 183 hectare vruchtbare kleigrond. Sicke woonde toen in Hitzum op of naast de stins die we in latere bronnen als Gratinga aangeduid vinden.³² Hij had te Hitzum los van dit 'principaal goed' nog twee pachtboerderijen in eigendom.³³ Waarschijnlijk is Sicke erheen verhuisd na de dood van zijn vader Bocke Renicks

---

27 In zijn laatste wil draagt Hette als testateur zijn ziel alleen op aan zijn Schepper en Zaligmaker, en ontbreekt elke traditionele schenking aan heiligen en priesters, laat staan dat hij zielmissen wil laten lezen. Dat geldt ook voor Douwe. Wanneer die testeert is de enige vrome donatie die hij zich permitteert, ter grootte van honderd gulden, bedoeld voor de armen van Berlikum. De enige die in 1580 in ballingschap is gegaan, was Riencks zuster Gerland, maar dan als echtgenoot van Frans Sickes Dekema die, evenals veel andere Dekema's, trouw bleef aan de koning en de moederkerk: Y. Kuiper en S. Cuperus, *Dekema State Jelsum. Biografie van een landgoed* (Gorredijk 220) 669-671.

28 O. Vries, '1515-1578: 'totten regiment en justitie van dese landen', in: *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811*, O. Vries, B.S. Hempenius-van Dijk, P. Nieuwland en P. Baks (red.) (Hilversum 1999) 47-107, aldaar 76. Hij werd overigens niet benoemd en overleed in 1570.

29 9 juli 1504: Chr. Schotanus, *De Geschiedenissen Kerckelyck ende Wereldtlyck van Friesland Oost ende West* (Franeker 1658) 496.

30 *Worp van Thabor* V, 153.

31 Dit volgens de opgaven van het *Register van den Aanbreng* van 1511: Faber, *Drie eeuwen Friesland II*, 648-649. In Riencks tijd brachten de landerijen als gevolg van de prijsrevolutie van de zestiende eeuw overigens driemaal zoveel op.

32 In 1517 en later woonde hij enige tijd binnen Franeker, naar alle waarschijnlijkheid omdat Hitzum ten tijde van de burgeroorlog een te gevaarlijke plek was om te verblijven: Van der Meer, 'Pseudo-Burmania's', 27.

33 J.C. Tjessinga (red.), *De Aanbreng der Vijf Delen*, 5 afleveringen (Assen 1941-1944) I. Franekeradeel 1511/1514, 16-18, 49-51.

Kaart 4. Uitsnede uit de kaart Friesland ca. 1785, met daarop aangegeven de kerngoederen van de families waarvan Rienck en Ath deel uitmaakten. Collectie Fries Scheepvaartmuseum Sneek.

Burmania-Gratinga, die sinds het overlijden van zijn grootvader Upke Renicks in 1494 in Hitzum woonde. Het ook door Sicke bezeten Gratinga state te Almenum of Harlinger Uitburen werd in 1511 door een pachter bewoond.³⁴ Sicke noemde zich in 1537 in een processtuk ‘hovelingh wonende toe Hitzum.’³⁵

Sicke is driemaal getrouwd geweest. Zijn eerste vrouw was Ydt, dochter van de vermogende en invloedrijke Juw Dekema (afbeelding 8),³⁶ die in 1494 tot potestaat van Friesland werd verkozen om als samenbindend leider van Westergo, Oostergo en Zevenwouden te fungeren.³⁷ Bij haar kreeg Sicke vier kinderen: Catharina, Bocke, Douwe en Barbara (de moeder van Rienck dus). Na haar dood huwde hij met Gaets Aylva, bij wie hij een dochter verwekte, Ydt genaamd.³⁸ Toen Gaets was overleden trouwde Sicke met Popck Sybrandts Bonga van Kimsward, met wie hij nog drie zonen en een dochter kreeg: Rienck, Kempe, Ocke en Gaets, van wie Kempe en Gaets vroeg zijn gestorven. In de kinderen die wel de volwassenheid wisten te bereiken, had hij heel wat erfgenamen om zijn bezit in parten aan na te laten. Toen Sicke begin 1539 stierf waren er nog zeven van in leven.³⁹

Sickes vader en Rienck Hemmema’s bovengenoemde overgrootvader van moederskant, Bocke Renicks Burmania-Gratinga, heeft weinig sporen nagelaten. We kennen hem alleen uit de genealogische handschriften.⁴⁰ Omdat hij niet in de bronnen uit het begin van de Saksische tijd voorkomt,⁴¹ neemt men aan dat hij al vóór 1498 is overleden. Hij zou gehuwd zijn geweest met Hylk, een dochter van Sicke te Nijenhuis uit Wijnaldum.⁴² Deze Bocke is de eerste die de naam Gratinga heeft gevoerd, hoogstwaarschijnlijk naar het bovengenoemde, hem van grootmoederskant aangeërfde stam-

---

34 Tjessinga, *Aanbreng der Vijf Delen* III, Barradeel, 81, nr. 1157: ‘Jan, daer woont tho Gratnye’ (70 pondemaa voor 26 goudgulden).

35 GPCVII, 695.

36 Op de vermogensranglijst van Faber voor 1511 staat hij op de tweede plaats, na Hessel Martena, met een rente-inkomen van 655 goudgulden per jaar: *Drie eeuwen Friesland* I, 318-319.

37 De titel potestaat verwijst naar de gelijknamige, gekozen bestuurder uit het Karelsprivilege. Hij is geënt op figuur van de Podestà of machthebber in de Italiaanse stadsteden van de dertiende eeuw. Juw Dekema is echter nooit als potestaat opgetreden omdat hij niet als zodanig beëdigd werd door Rooms-koning Maximiliaan. De titel keert later, in 1498, in de vorm van ‘erfpotestaat’, weer terug voor Albrecht van Saksen, als erfelijk landsheer van Friesland. Zie Vries, *Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid*, 128-133.

38 Zie voor de volgende informatie: Van der Meer, ‘Pseudo-Burmania’s’, 28-29. Van der Meer meldt dat het echtpaar ook nog twee zoons kreeg, Kempe en Ocke geheten, die echter heel vroeg stierven.

39 De bewaard gebleven inventarisatie van de goederen en rechtstitels van Sicke Gratinga dateert van 12 februari 1539: Tresoor, familiearchief Van Sminia, inv.nr. 1446 (bijlage 4 bij deze studie).

40 Mol en Noomen, ‘De pleats fan Rienck Hemmema yn kaart’.

41 Van der Meer, ‘Pseudo-Burmania’s’, 26.

42 Ibidem, 22. Sicke Gratinga zal dus naar zijn grootvader van moederskant zijn genoemd.

goed onder Almenum, dat zijn vader eerder voor hem had vrijgekocht. We denken dat hij aldaar heeft gewoond tot het overlijden van zijn grootvader, waarna hij zich vestigde op het meer aanzien genietende goed te Hitzum dat toen eveneens de naam Gratinga kreeg.

Belangrijk voor de status van zijn geslacht was dat Bockes vader Renick Upkes enige tijd vóór 1492 met een erfdochter Burmania was getrouwd. Haar vermogen en status waren zo groot dat Renick Upkes zich nadien Burmania noemde en zijn intrek in het Burmaniahuis te Leeuwarden nam. Daarmee ging hij als vanzelf meteen deel uitmaken van de top van de Friese adelswereld. Terwijl zijn zoon Bocke de naam Gratinga kreeg of behield vanwege zijn binding met het goed te Almenum, hebben zijn andere zoons Tjaard, Douwe en Upcke alleen de naam Burmania gevoerd. Zij waren alle Schieringsgezind en kozen dus in 1498 partij voor de Saksen en in 1515 voor de Habsburgers. Tjaard zou in de jaren 1514-1524 militair een voor-aanstaande rol in de burgeroorlog met de Geldersen spelen. Hij werd om die reden in 1515 samen met Hessel Martena, Tjalling Botnia en Kempo Martena door Karel van Oostenrijk tot ridder geslagen.⁴³ In 1520 wist ook zijn broer Douwe geridderd te worden, via een adelsbrief.⁴⁴

Uit het voorgaande mag onder meer blijken dat edelen makkelijk verhuisden en via hun echtgenote of moeder vlot een andere naam kozen wanneer dat voor het behoud of de uitbreiding van hun eer en status lonend leek. Belangrijker voor ons verhaal is de vaststelling dat Rienck Hemmema zowel via zijn vader als zijn moeder een nakomeling was van Friese hoofdelingen van wie er verschillende in de late vijftiende eeuw militair actief aan de strijd om de macht in Friesland hebben deelgenomen. Zoals we nog zullen zien, maakte hij dan wel geen deel uit van het topsegment van de adel, maar had hij daar zeer directe relaties mee via zijn vader Hette, via zijn overgrootvader van moederskant Juw Dekema, en via zijn betovergrootvader Renick Upkes Burmania. Verder is duidelijk dat hij via vererving terecht is gekomen op een deel van het kernbezit van de familie Gratinga te Hitzum.

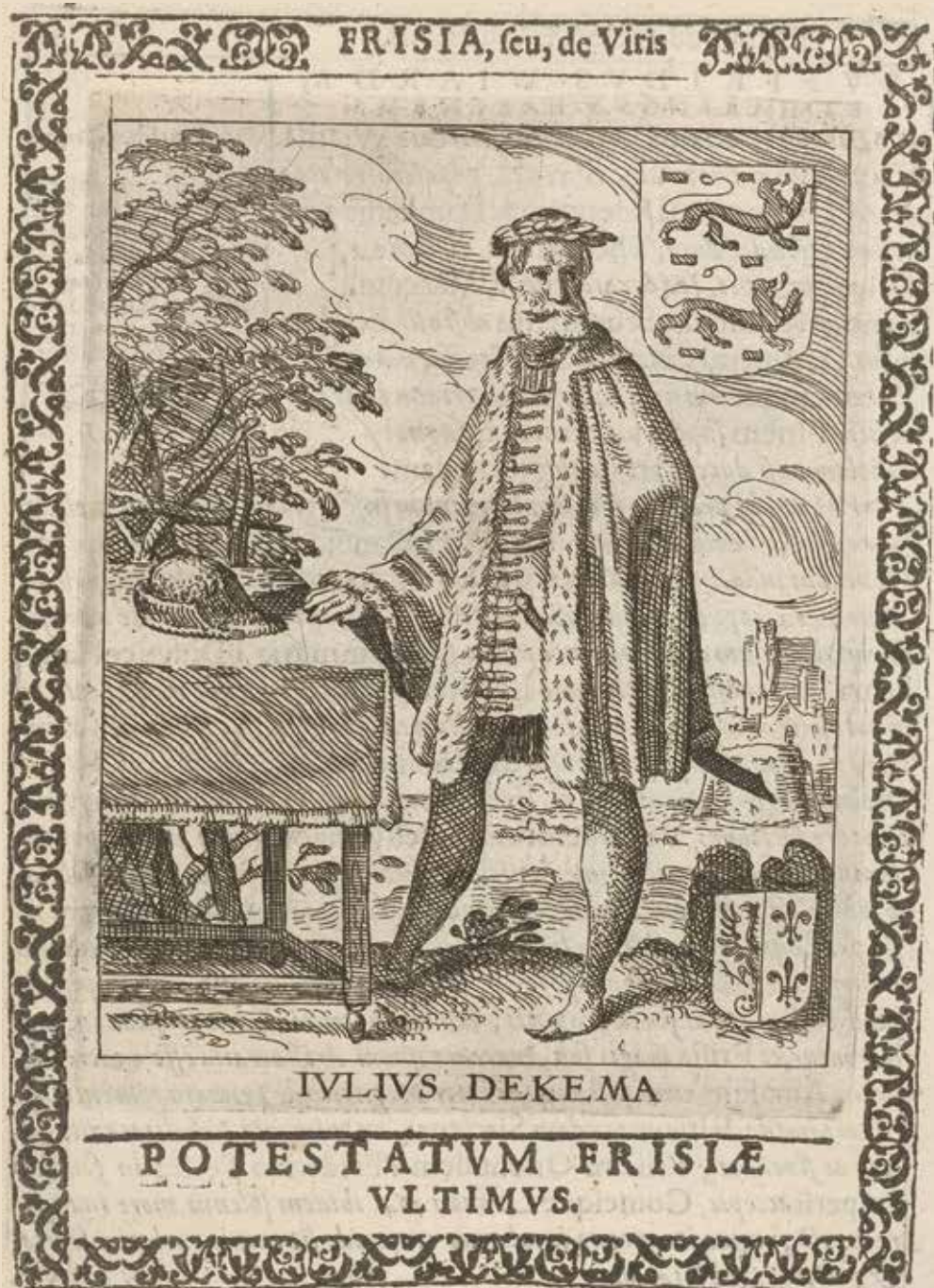
Riencks startpositie als jongere zoon in een groot gezin was echter niet die van een middelgrote maar van een kleine edelman. Hij moest het van Hemmemazijde doen met een erfdeel buiten het stamgoed te Berlikum. Belangrijk was dan ook wat zijn partner aan kapitaal inbracht.

---

43 *Worp van Thabor* V, 151.

44 A. Lycklama à Nijeholt, 'Eene merkwaardige adelsverheffing', *Jaarboekjen van den Frieschen adel in verband tot de Ridderschap van Friesland* 2 (Leeuwarden 1884) 81-85.

Afb. 8. Juv Dekema als potestaat van Friesland. Ets door Pieter Feddes, ca. 1620, in *Frisia seu viris rebusque Frisiae illustribus libri duo*. Collectie Rijksmuseum.

Roorda

Ath Roorda was een dochter van Ruurd Johansz Roorda en Doutsen Hanses Sassinga uit Hennaard,⁴⁵ een klein dorp even ten noorden van Wommels. Er waren in de vijftiende en zestiende eeuw verschillende adellijke families Roorda in Friesland, die deels aan elkaar verwant waren. De tak van Ruurd Johansz, Roorda-met-de baar geheten naar de barensteel in zijn wapen, was vooral gegoed in de grietenij Hennaarderadeel. Ruurds vader Johan woonde tot zijn dood in 1541 op Jorum-state te Kubaard, dat een omvang had van 120 pondemaat (ca. 50 ha).⁴⁶

In de genealogische literatuur wordt op basis van aanwijzingen uit het Lineageboek Van Solckema aangenomen dat Johan een zoon was van Baucke Tietema en Syth Roorda – in welk geval Baucke de naam van zijn vrouw moet hebben aangenomen.⁴⁷ Dat is heel plausibel omdat Jorum halverwege de vijftiende eeuw eigendom was van Syth's vader, de hoofdeling Johan Roorda in Tzummarum, en de namen Johan, Ruurd en Ath vaak in diens familie voorkomen. Als het klopt dat de Roorda's van Kubaard verbonden waren met die van Tzummarum, dan stamde Ath via de overgrootmoederlijke lijn af van machtige hoofdelingen in Barradeel. De in 1473 overleden Johan beheerste in zijn tijd het dorp Tzummarum, bemoeide zich herhaaldelijk met de leiding van de Premonstratenzer abdij Lidlum en trad aan het einde van zijn leven op als stichter van het Augustijner zusterklooster Bethanië ten noordoosten van Tzummarum.⁴⁸

Op Fabers vermogenslijst anno 1511 bezet Johan Roorda van Kubaard de vierenveertigste plaats met een jaarlijks rente-inkomen van 142 goudgulden, even voor Alef Hemmema. Ruurd kwam als tweede zoon – zijn oudere broer Watze erfde Jorum – terecht op het via zijn vrouw aangeërfd Sassinga (afbeeldingen 5 en 9), dat trouwens ook 120 pondematen omvatte en in de zeventiende eeuw uit twee boerderijen bestond.⁴⁹ Aths grootvader van moederskant, Hans Hansz Sassinga, behoorde net als Alef en Hette Hemmema tot de heerschappen die in 1504 hertog Georg van Saksen als heer

---

45 Haar geboortjaar is niet bekend. Als ze iets jonger dan Rienck is geweest, valt te denken aan 1542 of 1543. Merkwaardig is overigens dat Slicher van Bath de familie Roorda kenschetst als een vermaard geslacht, 'thuis horend in Hitsum': 'Rekenboek', 75. Dat zal een slordigheidje zijn, aangezien Slicher verder wel verwijst naar het *Stamboek van den Frieschen Adel*, waarin Ath Roorda in Hennaarderadeel wordt geplaatst.

46 D.J. van der Meer, *Boerderijenboek Hennaarderadeel 1511-1698*, J.A. Mol (red.) (Leeuwarden 2004) 240-241.

47 <http://www.simonwierstra.nl/roorda1.htm>: III-b/IV-c. De moeder van Johan Roorda van Tjummarum was Ath Jaersum (Jorum) van Kubaard (geraadpleegd op 26-1-2021).

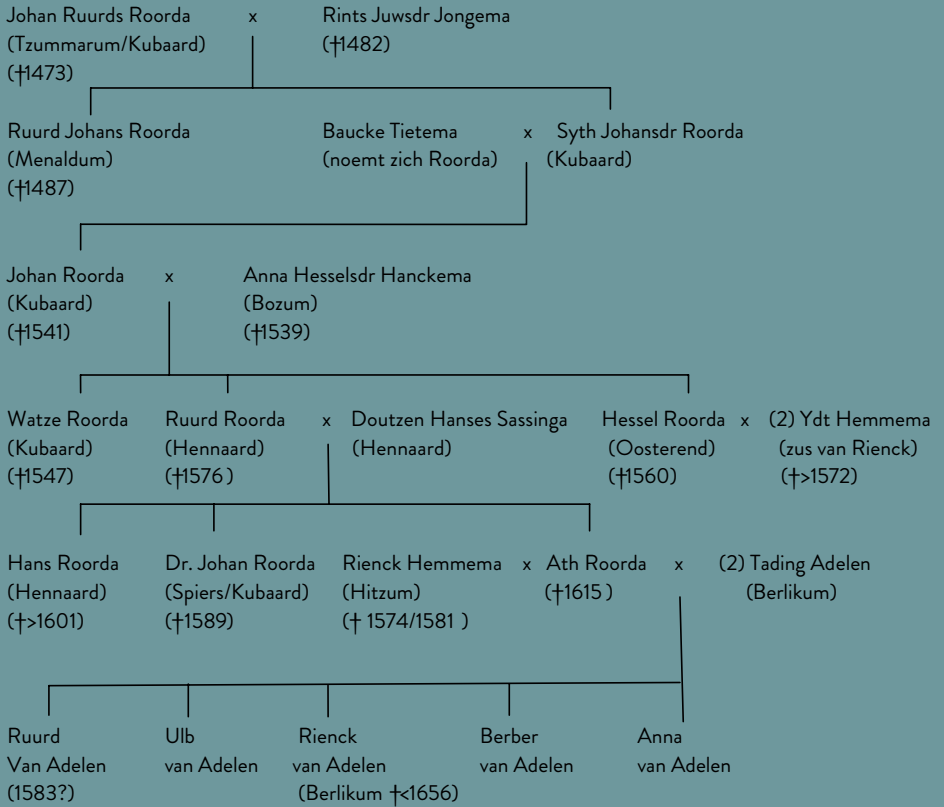
48 H.Th.M. Lambooj, *Sibrandus Leo en zijn abtenkronieken van de Friese premonstratenzerkloosters Lidlum en Mariëngaarde* (Hilversum 2008) 168-169.

49 De stemnummers 1 en 2: Van der Meer, *Boerderijenboek Hennaarderadeel*, 4-5.

Schema 3. Genealogisch schema van de familie Roorda.

Roorda

van Friesland huldigden en vervolgens toezegden hem jaarlijks de eenentwintigste penning over hun landrenten te zullen betalen.⁵⁰

Het echtpaar Roorda-Sassinga kreeg zeven kinderen: twee jongens en vijf meisjes, onder wie Ath.⁵¹ Ruurd Roorda was een man met ondernemerszin en bestuurskwaliteiten. Getuige de vele vermeldingen van aankopen van renten en stukken grondbezit in Hennaarderadeel heeft hij zijn vermogen na 1550 flink weten uit te breiden.⁵² Daarnaast manifesteerde hij zich vanaf 1566 tot zijn overlijden in 1576 op gewestelijk niveau als lid van het college van Gedeputeerde Staten.⁵³ Verder heeft hij bekendheid verworven als dijkgraaf van het waterschap de Vijf Delen Zeedijken. Zijn oudste zoon Hans zou uiteindelijk een leven als landedelman leiden. Zijn jongste zoon, Johan van Roorda, studeerde begin jaren vijftig canoniek en Romeins recht in Leuven en volgde een juridische loopbaan, die in 1579 uitmondde in een positie als assessor aan het Rijksskamergerecht te Spiers.⁵⁴

De familie is in de jaren vijftig verzwagerd geraakt met de Hemmema's. In 1551 trad Ruurds jongere broer Hessel in het huwelijk met Riencks oudere zus Ydt, een overeenkomst waarvan een 'meckbrieff ofte bernsbrieff' bewaard gebleven is, opgesteld door Hessel ter ener en Hette Hemmema met diens huisvrouw Barbera ter andere zijde.⁵⁵ Naar alle waarschijnlijkheid hebben Rienck en Ath elkaar dus als kinderen ontmoet bij de bruiloft van zijn zus en haar oom, waarmee overigens niet gezegd wil zijn dat ze ook al sinds die tijd aan elkaar gekoppeld zijn geweest.

Het huwelijk van Rienck en Ath en hun startkapitaal

In 1567 trouwden Rienck en Ath. Ze vestigden zich eerst in Berlikum, vermoedelijk bij zijn ouders op Hemmemastate, alwaar eind 1568 op 27 november hun al eerdergenoemde dochter Berber geboren werd. Toen het echtpaar in Hitzum woonde, kreeg het volgens notities op de eerste twee bladzijden van het *Memoriael* in elk geval nog vier kinderen: Ida (of Ydt), geboren op 8 november 1570, Doco (of Doeke), op 8 februari 1572, en de tweeling Hette en Ruird, op 29 december 1573. Van hen is Doeke maar drie

---

50 Zie verderop de analyse van de *Penninglijst* van 1513 in hoofdstuk 6.

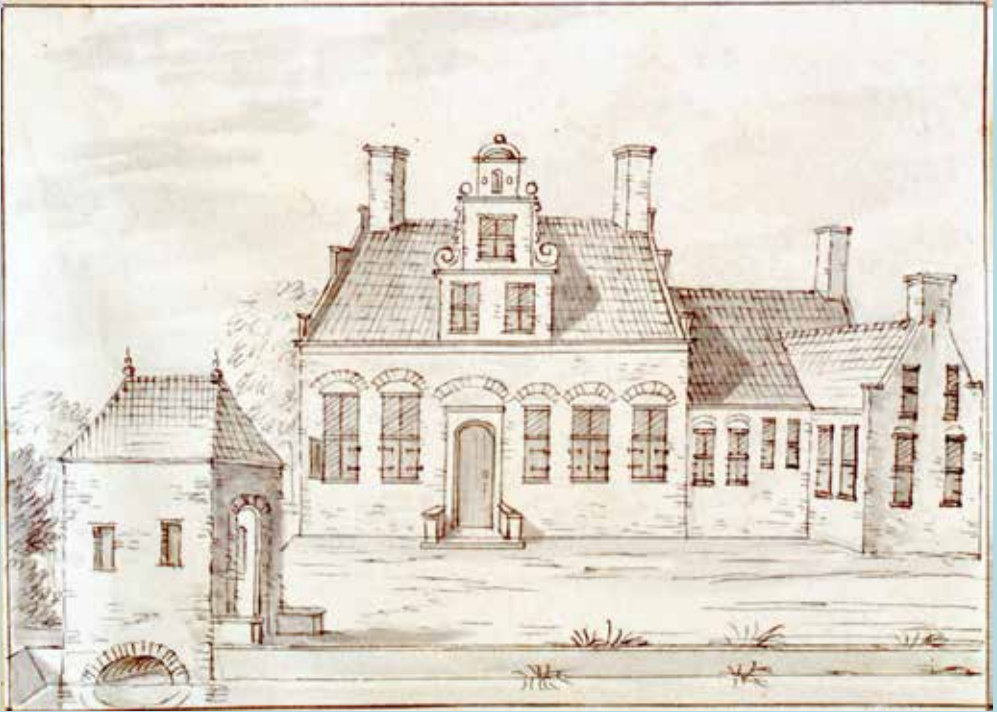
51 De Haan Hetteema en Van Halmael, *Stamboek* I, 313; II, 210.

52 Van der Meer, *Boerderijenboek Hennaarderadeel*, s.v. Riurt Roorda.

53 Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 161, 165, 185, 231.

54 Inschrijving van Johannes Roorda in Leuven in 1553: database behorend bij S. Zijlstra, *Het geleerde Friesland – Een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden 1996); A.J. van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden*, 21 dln. (Haarlem 1852-1878) 16, 451.

55 Vermeld door Van der Meer *Boerderijenboek Hennaarderadeel*, 98, en Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 73, noot 202. Knibbe vergist zich echter als hij meent dat deze boedelbrief hier de relatie tussen Rienck en Ath betreft.

Afb. 9. Sassingastate te Hennaard in 1723. Tekening door J. Stellingwerf. Fries Museum, collectie Fries Museum.

weken oud geworden: kort nadat het kind was uitbesteed aan een min te Leons is het, volgens een aantekening van Rienck zelf, gestorven.⁵⁶ De andere kinderen lijken ook op vroege leeftijd te zijn overleden, behalve Berber dan, van wie we weten dat ze enige tijd na Rienck als vrijster is gestorven en mogelijk ook bij hem in het graf is gelegd.

Op het leven van de kinderen rustte dus geen zegen, maar dat kon in 1567 nog niet worden voorzien toen de relatie tussen Rienck en Ath tot stand kwam. Zij en hun ouders hoopten toen op een goede toekomst, met een leven op stand, zowel voor henzelf als voor hun nageslacht. Wat kon aan het stel door de ouders worden meegegeven om dat mogelijk te maken? Wat de Roorda's betreft, valt dit niet na te gaan in een akte van huwelijksvoorwaarden, want die is niet bewaard gebleven. Wel is een wederkerig of gezamenlijk testament overgeleverd van Ruurd (of Rijoerdt) en zijn vrouw uit 1575.⁵⁷ Blijkens dit document mocht Ath's oudste broer Hans de hoofdzate Sassinga plus de daarnaast gelegen Lamkama zate in Hennaard overnemen. Haar tweede broer, de jurist Johan, kreeg zijn vaders aandeel in diens vaderlijke zate Jorum te Kubaard toebedeeld, alsmede een flinke hoeveelheid renten en contanten.⁵⁸ De zussen moesten loten uit vijf porties losse landen, renten en contanten, die qua opbrengst en omvang helaas niet duidelijk zijn omschreven.

Wat het pakket van Ath precies omvatte, is daarom niet bekend. Riencks *Memoriael* laat echter wel zien dat de materiële huwelijksinbreng van zijn vrouw jaarlijks een behoorlijk bedrag als huuropbrengst opleverde, te weten honderd carolusgulden in twee termijnen van vijftig. Dat is tweemaal zoveel als Slicher van Bath in zijn opstel over het rekenboek telde. Bij het omzetten van de tegenwaarde in land zouden we, uitgaand van Rienck Hemmema's eigen berekening dat één pondemaat los land in Hitzum in 1569 om en nabij één goudgulden (floreem of gouden rijns gulden van 28 st) aan huur deed, uitkomen op 71,4 pondematen ofwel ca. 26 hectare, wat staat voor een flinke boerderij met een meer dan gemiddelde grootte.

Maar wat is er uit de Hemmema- (en Gratinga-)boedel aan Rienck toegekomen? We meldden al dat volgens Slicher van Bath de boerderij die Rienck in 1567 te Hitzum betrok na het vertrek van de pachter daar zo'n 70 pondematen groot was. In dat geval zou het startkapitaal van Rienck en Ath niet het equivalent van één maar van twee grote boerderijen hebben

---

56 'Rekenboek', 38; 'Doco te borst besteed toe Leons bij Frieze Doues huisvrouw 22 febr. ... ende is gestorven ende te Leons begraven, 3 weken oldt'.

57 Testament van 15 november 1575: Tresoar, Familiearchief Eysinga-Vegelin van Claarbergen, inv.nr. 2960, waarin jammer genoeg juist voor de parten die aan de dochters werden toebedeeld niet steeds de precieze omvang van de goederen en renten wordt aangeduid.

58 Tresoar, familiearchief Eysinga Vegelin van Claarbergen, inv. nr. 2960: testament d.d. 15 november 1575 van Rijoerdt van Roorda en Doutijen van Sassinga. Met dank aan Paul Borghaerts te Hennaard voor de transcriptie.

omvat.⁵⁹ Het was echter nog groter, zo blijkt als we het (niet door Slicher geraadpleegde) testament van Hette Hemmema van 1572 erbij halen. Hette woonde in deze tijd in Franeker, waar hij vanwege de oorlogssituatie een veilig heenkomen had gezocht. Hij heeft daar op 30 september zijn laatste wil laten opmaken, ziek van lichaam en liggende onder ‘medicijnmeesters hand’ maar nog wel ‘vast en kloek’ van verstand. Het origineel is overgeleverd in het Schwartzbergarchief, maar het stuk is in kopie ook bewaard gebleven samen met de hierna besproken notitie over de nadere verdeling van de boedel in het familiearchief Van Sminia in Tresoar.⁶⁰ Beide documenten, die tot dusver nog niet door onderzoekers werden geraadpleegd, vindt men aan het eind van dit boek als bijlagen (1 en 2) uitgegeven. Uit het testament wordt meteen duidelijk dat Rienck niet slechts de beschikking had en kreeg over de reeds door hem bewoonde boerderij van 70 pondematen te Hitzum maar ook over 30 pondematen los land aldaar:

‘Item Rienck Hemmema, mijn tweede soen, ofte sijn kinderen sullen voor hun eerffpositie onser gueden hebben een sate landts gelegen tot Hitzum, groot tseventich pondemaeten, daer hi selfst altehans op woont, mit noch dartich pondematen mede gelegen tot Hitzum voors.’

Daar bovenop vinden we vastgelegd dat Rienck ook nog eens 29 pondematen en 4 einzen goed wei- en bouwland in Fanlaenster zate te Jellum als deel van zijn erfenis zou ontvangen. Dat laatste is echter niet doorgegaan. In de bij het testament gevoegde notitie onder de titel *Deijlinge bij testament* (afbeelding 10) blijken wat betreft Riencks extra legaat twee scenario’s open te zijn gehouden: een eerste volgens hetwelk hij de 30 pondematen (of 29 plus 4 einzen) in Jellum zou ontvangen, en een ander dat hem de bezitter zou maken van twee ‘naakte’ erfrenten uit respectievelijk het corpusland van het klooster Engwird (bij Poppingawier) en de zate Hockwert te Winsum, ter hoogte van 10 en 6 goudgulden. Getuige de betalingen van deze renten

---

59 Zoals gesuggereerd door Mol en Noomen, ‘Pleats Rienck Hemmema yn kaart’, 27.

60 Tresoar, Archief familie Thoe Schwartzberg en Hohenlansberg, inv.nr. 1472; ibidem, Archief familie Van Sminia, inv.nrs. 1444 en 1446.

die Rienck in 1573 in zijn rekenboek heeft genoteerd,⁶¹ is dat laatste scenario werkelijkheid geworden. Rekenen we die jaarlijkse 16 goudgulden voor ca. 1573 om naar een waarde in land, dan komen we uit op 16 pondematen. De zate te Jellum, nu ter grootte van 36 pondematen, is volgens de *Deijlinge* aan Riencks zus Gerland toebedeeld.⁶²

Verder valt te noteren dat Rienck bij de dood van zijn vader als extra leegaat de moeilijk in geldwaarden uit te drukken collatie verwierf van de Gratinga-vicarie te Hitzum. Dit was een kerkelijk beneficie met een bijbehorend vermogensfonds waarop een priester was aangesteld, die een aantal missen per week moest opdragen. Deze zal aanvankelijk het zielenheil van de familie Ockinga hebben gediend, waarover verderop meer. De collatie hield in dat de bezitter de bedienaar van het leen mocht benoemen en ook bepaalde wie er als pachter op de bijbehorende boerderij kon worden aangenomen.

Tot slot waren er buiten het onroerende goed nog contanten te verdelen. Rienck kreeg het niet geringe bedrag van 1000 goudgulden toegewezen, waarvan hij er volgens de conceptnotitie van 1572 al 600-700 had ontvangen in de vorm van huisraad.⁶³

Alles bijeen bestond het startkapitaal van Rienck en Ath in het begin van de jaren zeventig van de zestiende eeuw aldus uit honderd pondematen land te Hitzum (70 in een vaste boerderijplaats en 30 aan los land) uit Hemmemahand, een rentestroom via Roorda uit een equivalent van 71 pondematen, plus twee renten uit de Hemmemaboedel (met een tegenwaarde van 16 pondematen aan grond uit Engwird en Winsum), en een vermogen in huisraad en contanten met een gezamenlijke waarde van 1000 goudgulden. Als we dat laatste terzijde laten, komt het totaal uit op 186 pondematen of ca. 68 hectare. Verderop in het boek zal blijken welke plaats dit hun virtueel zou hebben bezorgd in de vermogensrangorde van de Friese edelen. Zeker is dat het in aanvang moest volstaan om hun en hun nakroost een enigszins sobere levensstijl als landjonkerfamilie mogelijk te maken. In aanvang, want

---

61 Gerbenzon, 'Rekenboeck', fol. 36r: 'Van Berber Dekema ons angeerfft'; fol. 41r: '6 gg uit Hockwirt: van iaerlixte rente ons an geerfft van Berber Dekema bagijn'. Bij die laatste mededeling wordt nog door Rienck gemeld dat zijn vader twee jaar lang deze rente had opgebeurd na de dood van Berber Dekema. Deze Berber was dochter van Juv Dekema en Cathrijn Hottinga, en een jongere zus van Riencks grootmoeder Ydt die met Sicke Gratinga was getrouwd. Zij was derde-ordezuster (bagijn) geworden in Haarlem: zie De Haan Hetteema en Van Halmael, *Stamboek I*, 89 en II, 57. De rente was in 1528 door Cathrijn Dekema-Hottinga samen met andere renten aan Berber toegewezen met de bepaling dat ze na haar dood aan de kinderen van Ydt zouden vererven, onder wie Riencks moeder Berber: Verhoeven en Mol, *Friese testamenten tot 1550*, nr. 123, p. 245.

62 Het gaat om dezelfde zate. Het verschil met de 29 pondematen en 4 einzen die op de andere plaats aan Rienck zijn toebedeeld, zit hem daarin dat tegelijkertijd voor Riencks jongere broer Douwe ruim 6 pondematen uit de zate (Fanlaen) te Jellum zijn genoteerd.

63 'Aen huijsraed, huijs etc. duijsent g. guldens, waervan VI oft VII hundert ontfangen, ende noch III oft IIII hunder sal ontfangen'.

Deijlinge bij testament
Surke

Tot Deijm van sate land groot lxxvij
genaempe Meernarda
Ten noch tot Deijm ~~lxx~~ xxvij pondemare
Wijf Inr sijn. zate
Huijlinge staende op Bile in mngvis
Beraeten ende voldoen alle alreulke losrenten ende
schylden als van mij ende mij sal: huijstrove
affromende benonden sulke worden bij mij ver
stenten, open ende onberaete te sijn.

Rerink

Tot Huijme lxx pond: mer noch xxx pond:
Tot jelle xxix pond: ende iij vijnsen
Collatit van de preberide van Huijme.

Afb. 10. Fragment van de Deijlinge bij testament, Tresoar,
familiearchief Sminia, inv.nr. 1446 (= bijlage 2).

Rienck en vermoedelijk ook Ath was ten tijde van hun huwelijk nog relatief jong – Rienck was toen circa 26 jaar oud. Zij mochten erop rekenen dat hun vermogen nog zou groeien, onder meer door het toevallen van erfenissen.

Dat laatste mag blijken uit het al even genoemde testament van Riencks broer Douwe, gedateerd op 3 februari 1574 te Dowaaï, de stad van de universiteit waaraan hij toen studeerde (zie bijlage 3). De testateur geeft erin aan dat hij op eenentwintigjarige leeftijd nog gezond van lichaam is. Omdat hij ook melding maakt van eerdere testamenten of wilsbeschikkingen, die door het nieuwe rechtsdocument hun kracht verliezen, was hij kennelijk al vroeg gewoon zijn nalatenschap te regelen en bij te stellen. In dit geval zal een rol gespeeld hebben dat hij niet goed kon opschieten met zijn oudste broer Sicke,⁶⁴ want – na de erfstelling ten gunste van zijn zus Gerland te hebben geregeld – deelt hij Sicke als op zichzelf staand legaat slechts 200 goudgulden toe tegenover zijn broer Rienck 500 goudgulden en diens dochter Berber 200 goudgulden. Daarbij telt verder de bepaling dat als bij een voortijdig overlijden van Gerland de erfenis op de broers komt terugvallen, Rienck of zijn erven met twee handen, en Sicke of zijn erven slechts met één hand mogen toetasten. Deze regeling is zeker niet doorgegaan, al was het maar omdat Douwe in het najaar van 1578 nog leefde: hij woonde toen op de voorouderlijke state te Berlikum.⁶⁵ Toch lijkt een substantieel deel van zijn erfenis, waarvan de kern uit goederen in en rond Berlikum bestond, in handen te zijn gekomen van de door hem hooggeschatte Rienck of – wat nog waarschijnlijker is – van diens dochter Berber. We treffen namelijk haar moeder en gedeeltelijk erfgenaam Ath Roorda met haar nieuwe man Tading van Adelen na 1595 aan in Berlikum, op goed dat moeilijk anders dan van Douwe afkomstig kan zijn geweest.⁶⁶ Dat zou betekenen dat Riencks jongste broer in 1579 of 1580 is overleden. Maar hoe diens nalatenschap ook is verdeeld, de informatie erover laat zien dat een jong stel met kinderloze broers en zussen altijd wel zicht had op waardevolle legaten, waarmee het zijn vermogen kon vergroten.

---

64 Blijkens een van hem bewaarde brief, gericht aan Rienck, d.d. 11 november 1573 (zie hoofdstuk 7), was er onenigheid over de nalatenschap van hun vader Hette. Douwe, aan wie Hemmemastate was toegewezen, verzoekt Rienck hem het originele testament toe te sturen voor aleer Sicke het krijgt. Hij heeft ook vernomen dat Sicke al veel kuilen in diens (nieuwe) hof bij de Nijefenne heeft laten graven om er kersenbomen van Douwe in te zetten, en wel zoveel dat er weinig meer voor Rienck zou overblijven: Tresoar, Archief familie Smina, inv.nr. 1473, uitgegeven in: *Friese brieven uit de vijftiende en zestiende eeuw, uitgegeven door studiegroepen aan de rijksuniversiteiten te Groningen en Utrecht onder leiding van dr. P. Gerbenzon, Estrikken 42 (Groningen 1967) nr. 49.*

65 Hij blijkt dan als edelman te Berlikum te zijn aangeslagen voor een bedrag van 12 gulden: P.L.G. van der Meer (red.), 'Registers van de Personele Ymposysje út 1578', in: P.L.G. van der Meer, J.A. Mol en P. Nieuwland (red.), *Administrative en fiskale boarnen oangeande Fryslân in de ier-moderne tiid* (Leeuwarden 1993) 155-395, 225.

66 Zie de genealogie Van Adelen: www.simonwierstra.nl/Adelen.htm, s.v. Tading (geraadpleegd op 17 november 2021).

3. Het hoofdelingsgoed in Hitzum: samenhang, landschap, kerk, stins en vrijleen

Honderd pondematen ofwel een kleine 37 hectare voor een kerngoed in het vruchtbare kleigebied even ten zuiden van Franeker vertegenwoordigde een flink agrarisch kapitaal. We zagen dat het eerder deel uitmaakte van een veel groter complex uit de boedel van Sicke Gratinga. Anders dan over veel andere adellijke bezitseenheden in Friesland is er meer over te weten te komen door het volgen van familielijnen en het combineren van oorkondelijke en juridisch-administratieve gegevens. Zo kan zijn voorgeschiedenis ons laten zien via welke verbanden Rienck in de sporen trad van de dorps hoofdelingen van Hitzum uit het begin van de vijftiende eeuw. Daarbij zal ook aan de orde moeten komen of we in het geval van het totale complex te Hitzum van een samenhangend familiegoed mogen spreken, en hoe de delen vererfd zijn.

Het is echter nog een hele toer om vast te stellen op welk onderdeel Riencks bedrijf als agrarische eenheid precies betrekking had. Dit komt omdat na het overlijden van de kinderloze Hero Bockes Gratinga, ook wel Roorda genoemd, in 1554 het Gratinga-kerngoed dat via zijn ouders aan hem gekomen was, uiteengevallen is. Vervolgens is dit grotendeels weer naar de nog levende broers en zussen van Bocke gegaan, onder wie dus Riencks moeder Berber, zonder dat duidelijk is wie precies welk deel erfde en wanneer. Daarbij lijkt het erop dat sinds 1554 de eigenlijke behuizing

binnen de grachten niet meer werd bewoond en het land voor gebruik verdeeld is geraakt over meer dan één pachter. In hoofdstuk vier proberen we de vorming van Hemmema's boerderij binnen de uiteengevallen oudere en grotere eenheid meer in detail te reconstrueren. Hier mag echter al duidelijk zijn dat de bedrijven binnen deze oudere eenheid, met states en akkers aan de noordzijde van Hitzum, ook uit landerijen aan de zuidkant bestonden. Om Riencks bedrijfsprospectieven te begrijpen en grip te krijgen op de uitstraling van zijn state-in-opbouw proberen we in dit hoofdstuk eerst de samenhang in het vijftiende-eeuwse hoofdelingenbezit te ontleden tegen de achtergrond van de landschapsontwikkeling en de geschiedenis van de kerk, de stins en het vrijleen.

Het Ockinga-complex in Hitzum

Om de vijftiende eeuw in te gaan, pakken we de draad op bij Upke Renicks, de vader van Renick Upkes Burmania-Gratinga. Deze Upke, die in hetzelfde jaar stierf als zijn zoon, is van 1494 terug in de tijd te volgen tot 1453. Hem werden in 1456 rechten op het *castrum* (de stins) te Hitzum met een aantal bijbehorende goederen bij testament toebedeeld door zijn oudtante Gerland Hermana, alias Gerland Ockinga, die een zus was van zijn op dat moment al overleden grootmoeder Geel Ockinga.¹ In 1468 was Upke Renicks in elk geval woonachtig te Hitzum. In een spionagerapport uit dat jaar, gemaakt door een Hollandse verkenners voor Karel de Stoute, wordt namelijk over Hitzum gemeld dat daar een 'slotken' ligt dat beheerd werd 'van eenen geheeten *Wuypkke Reynick* zoen.'²

Upke vinden we niet aangeduid met een familienaam. Zoals we nog zullen zien kwam hij uit de buurschap Biniaterp onder Harlingen. De naam Gratinga die zijn kleinzoon Bocke mee zou nemen naar Hitzum en die daar mede verbonden zou raken aan de vicarie ter plaatse, was in de familie gekomen via Upkes vrouw Jets Gratinga (genoemd naar de gelijknamige state onder Almenum). Aan het eind van zijn leven was Upke in elk geval een belangrijk man. Kort voor zijn dood in 1494 was hij als een van de twaalf raadsleden namens Westergo betrokken bij de verkiezing van Juw Dekema tot potestaat. De grietmansnaamlijst van Van Sminia zegt dat hij toen grietman was van Franekeradeel. Het is waarschijnlijk dat hij tot zijn dood in Hitzum is blijven wonen en zijn positie daar is overgenomen: eerst, zij het kort, door zijn kleinzoon Bocke (overleden vóór 1498) en vervolgens door diens

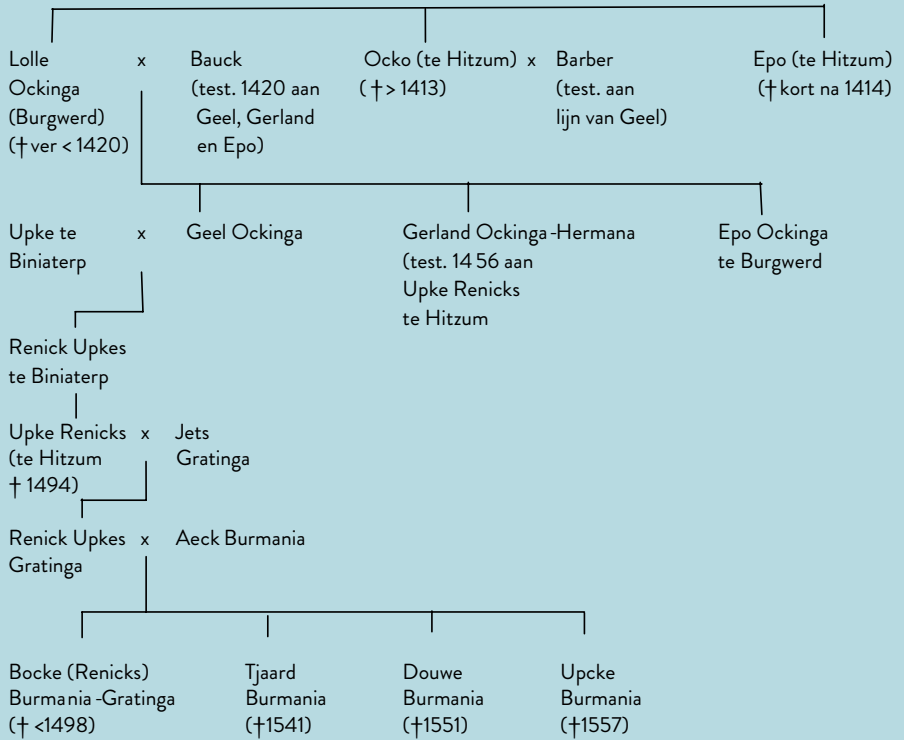
---

1 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 18: *Item legavit Upkoni in Hitzum partem castri sui in Hitzum cum praediis qua Gherlanda permutavit contra Wolthonem in Midlem.*

2 N.E. Algra, *Een spionagerapport van omstreeks 1468* (Leeuwarden 1967) 17.

Schema 4. Familielijnen met betrekking tot het bezit in Hitzum in de vijftiende eeuw.

Bezitslijnen Hitzum vijftiende eeuw

zoon Sicke. Zijn oudste zoon Renick had zich immers al veel eerder te Leeuwarden gevestigd om daar verder te gaan onder de naam Renick Burmania, maar was ook al in 1494 gestorven.

Het is nog de vraag sinds wanneer Upke zich precies in Hitzum heeft gevestigd. Hij zat er zeker al in 1456, omdat hij in de laatste wil van Gerland Ockinga-Hermana *Upko in Hitzum* wordt genoemd. In de literatuur gaat men er tot dusver vanuit dat zijn vader Renick Upkes (niet te verwarren met de eerdergenoemde Renick Upkes Burmania) en zijn grootvader Upke ook al in Hitzum woonden.³ De belangrijkste reden om beiden elders te lokaliseren, is dat zij elk, aangeduid als hoofdeling, in verschillende spellingen de toenaam *toe Birdingaterp* voerden. Deze plaatsnaam is te verbinden met de buurschap Biniaterp onder het tot Barradeel behorende dorpsgebied van Almenum even ten zuidwesten van Harlingen. Getuige het voorkomen van Biniaterp als *Bardingadorp* in een tussen 1256 en 1270 opgestelde parochielijst van het dekenaat Bolsward heeft daar een kleine kerk gestaan met doopen en begraafrechten.⁴ Dat roept de kwestie op hoe Biniaterp dan met Hitzum in verband kan worden gebracht.

De auteurs die over deze kwestie schreven, hebben het probleem om willen lossen door twee plaatsen met dezelfde naam aan te nemen: naast Birdingaterp in Barradeel zou er een tweede onder Hitzum in Franekeradeel hebben bestaan. Dat doet geforceerd aan, simpelweg omdat er voor Hitzum nergens een terpnaam Birdinga overgeleverd is.⁵ Doorslaggevend voor de identificatie met uitsluitend het Barradeelster Biniaterp is dat Renick Upkes te Birdingaterp in een oorkonde uit 1423 met nadruk een hoofdeling uit Barradeel wordt genoemd. Hij nam toen in Elburg, samen met drie andere Barradeelster heerschappen, deel aan een bespreking over een verdrag tussen Friesland en hertog Jan van Beieren. Hun groep ontving daarvoor een Hollands vrijgeleide.⁶ Elders, in de genealogische handschriften en in de kroniek van Andreas Cornelius, heet hij Renick Upkes to *Birdingaterp*.⁷ Zijn

---

3 Mol en Noomen, 'Pleats Rienck Hemmema yn kaart', 21; Van der Meer, 'Pseudo-Burmania's', 23.

4 Vast staat dat Bardingadorp tot 1445/6 of iets later als parochie heeft bestaan: in dat jaar was de kerk te Barningatorp vacant: Roemeling, *Corpus*, 64: Vgl. Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 25 (1471): *Bengeterp*.

5 Zie de bronvermeldingen voor beide Birdingaterpen bij K.F. Gildemacher, *Terpen en terpnamen. Een naamkundig en historisch-geografisch onderzoek naar vijf naamtypen in Fryslân* (Leeuwarden 2008) 255.

6 GPCVI, 459 (20 juni 1423): vrijgeleide voor 'Sicke, hovetlinge tot Nyenhuyse, Wybrand Hermann, Pibo Eelxma ende Rewen(ic), hovetling tot Berningatherp, met hoeren vrienden ende knechten, tot XL personen toe'.

7 *Rienck Wpkis in Birdingaterp*: Tresoar, Hs. Doys: Gerlich Doys, 'Libri quattuor' II, 317 en III, 274. Hij zou in 1429 met enkele hoofdelingen en geestelijken uit Franekeradeel en Wonseradeel het initiatief hebben genomen om het augustijner koorherenklooster Ludingakerke onder Midlum te hervormen door het te plaatsen onder toezicht van Windesheim: *Andreas Cornelius, Chronyk*, 184.

vader, Upke Renicks (de oude) ofwel Upke in de *Beddgaryp* alias Wopcke inde *Bedegreep*, kennen we omdat die in 1420 met een groot aantal andere Schieringers uit Noordelijk Westergo een verdrag sloot met de Vetkopersgezinde Oostfriese krijgsheer Ocko tom Brok, de stad Groningen en de Groninger Ommelanden.⁸

Of Renick Upkes (de oude) na 1423 nog de stap naar Hitzum gewaagd heeft, of dat hij zijn zoon Upke Renicks er zich heeft laten vestigen terwijl hijzelf op zijn oude stek bleef, is moeilijk te zeggen. Vermoedelijk is het laatste het geval geweest: door de verwerving van de rechten op de stins van zijn tante Gerland Hermana-Ockinga lijkt het complex min of meer afgerond in zijn handen te zijn gekomen. In dat geval genoot het Hitzumer kerngoed zeker meer status en prestige dan Biniaterp. Getuige de verwaarlozing van de kerk van Biniaterp omstreeks het midden van de vijftiende eeuw lijkt het dorp in de tweede helft van die eeuw sterk aan belang te hebben ingeboet ten gunste van de nabijgelegen havenplaats Harlingen.⁹

Maar wie was er dan voordien in Hitzum gevestigd? In de reeds ter sprake gekomen *Rechtsomgang van Franekeradeel*, die voor de jaren 1406-1438 ook Hitzum bestrijkt, is sprake van twee voorname mannen in dit dorp. Zij heetten Ocko en Epo en waren beiden getooid met de toenaam *in Hitzum*. Ocko is in de literatuur steeds gelijkgesteld met de eerder besproken Upke in de *Beddgaryp*.¹⁰ Gegeven de hierboven getrokken conclusie dat deze Upke nog in 1420 in Barradeel woonachtig was, kan dit onmogelijk juist zijn. Zeker is dat Ocko en Epo samen twee van de drie rechtvoerende states in het dorpsgebied bezaten en daarom ook een aantal jaren als rechter zijn opgetreden in de regio. Ocko blijkt naast zijn aandeel in de states te Hitzum nog over goederen beschikt te hebben in Tritsum onder Tzum en onder Midlum.¹¹ Hij was dus een dorps hoofdeling van formaat. Zoals we verderop zullen beargumenteren, kunnen beider Hitzumer states alleen op de hoofdterp van Hitzum gevestigd zijn geweest; de derde rechtvoerende state was dan te Wester Hitzum gelegen. Ocko nu voerde in 1407 en 1409 het recht in het Wester fiarndel (een der vierendelen of kwartieren van Franekeradeel waaronder Hitzum ressorteerde). Epo trad daar in 1413 en 1414 als rechter op.¹² Hij lijkt Ocko dus te zijn opgevolgd, mogelijk na diens dood. In 1423

---

8 *Worp van Thabor* IV, 53-55; GPCVI, 415.

9 O.D.J. Roemeling, *Corpus Roemeling, Patroonheiligen en priesters in de middeleeuwse parochies van Friesland tot 1600*, (www.corpusroemeling.nl), s.v. Bardingadorp: de kerk was in 1446 vacant. Zij moet vóór 1511 onder Almenum (c.q. Harlingen) zijn gebracht want in dat jaar bestond Biniaterp niet meer als aparte parochie. Van hoofdelingsbezit was toen ook geen sprake meer.

10 Van der Meer, 'Pseudo-Burmania's', 23.

11 Onder Tzum, omdat hij in 1408 vanwege *Tritzema huse* het recht voerde in het Tzummer fiarndel: Overdiep en Tjessinga, *Rechtsomgang*, 36.

12 Overdiep en Tjessinga, *Rechtsomgang*, 35-36 (nrs. 129 en 146), 74-75.

viel het grietmanschap op de Epama's – als meervoud mogelijk een aanduiding van twee onder één eigenaar horende sates – maar toen was Epo uit beeld. Dat was ook het geval in 1426 toen het rechterschap in het Wester fiarndel (weer) toeviel aan alleen Epama state. Omdat de twee states (op de hoofdterp Hitzum) steeds in één hand heetten te zijn en zij nadien wel enkele keren voor het voeren van het recht in aanmerking kwamen,¹³ ligt het voor de hand dat Epo niet lang na 1414 is overleden en er voor zijn ambtsuitoefening een plaatsvervanger is aangewezen.

Ocko en Epo kunnen logischerwijs alleen kinderloze Ockinga's zijn geweest,¹⁴ wier bezit in handen is gekomen van de gezusters Geel Ockinga en Gerland Hermana-Ockinga. De beide mannen worden weliswaar niet in de bekende handschriftgenealogieën genoemd, maar die bevatten voor de oudste generaties wel meer lacunes en vraagtekens. Over hun precieze plaats in de familielijng zou dan nog onzekerheid kunnen bestaan: waren het broers of ooms van Geel en Gerland? Een recente vondst in het familiearchief Van Sminia blijkt de oplossing te bieden. In de al aangehaalde inventaris van Sicke Gratinga's rechtstitels uit 1539 komt een aantekening voor dat zich daaronder 'een testamentsbrieff van Barbare die huysfr. van Ocko in Hitzum' bevond.¹⁵ Daaruit valt zonder meer af te leiden dat Ocko getrouwd is geweest met een zekere Barbara. Zij ontbrak tot dusver in de adelsgenealogieën. Kennelijk heeft zij haar man enige tijd overleefd zonder kinderen na te laten, waardoor haar nalatenschap, alsook die van haar man, voor een belangrijk deel in handen is gekomen van Renick Upkes of diens zoon Upke Renicks, de overgrootvader van Sicke Gratinga. Naar alle waarschijnlijkheid ging de naam van Rienck Hemmema's moeder Berber direct of indirect terug op deze Barbara, Ockes weduwe.

Het ligt voor de hand Ocko en zijn veronderstelde broer Epo in deze context niet te identificeren als oudere broers van Geel en Gerland maar als ooms. Zij zullen eerder jongere broers van de enige tijd vóór 1420 overleden Lolle Ockinga zijn geweest. Voor dat jaar wordt namelijk van zijn weduwe Bauck gemeld dat zij testeerde aan haar dochters Geel en Gerland en haar kleinkinderen, onder wie de kinderen van haar op dat moment al overle-

---

13 In de *Ordinancie*, het introducerende overzicht van de *Rechtsomgang*, 21, nr. 37, heet het letterlijk: 'da twa sint in ener handt'.

14 Kinderloos omdat we geen Ockinga-namen meer gewaar worden in de *Rechtsomgang* van Franekeradeel, maar ook omdat het anders moeilijk te verklaren valt hoe zo'n bezitscomplex verdeeld in handen van niet-residerende vrouwelijke familieleden terecht kon komen.

15 Tresoar, familiearchief Van Sminia, inv.nr. 1446, opgenomen als bijlage 4 achterin deze studie.

den zoon Epo.¹⁶ Het is weliswaar verleidelijk deze Epo Lolles met onze Epo in Hitzum te vereenzelvigen, maar dat is bij nader inzien onwaarschijnlijk omdat Epo Lolles wel mannelijk nageslacht had, waaraan hij het families-tamgoed te Burgwerd heeft nagelaten. Was hij identiek geweest aan Epo in Hitzum, dan had een van zijn zoons zich zeker in Hitzum gevestigd. Kortom, Ocko en Epo in Hitzum waren hoogstwaarschijnlijk ooms van Geel, Gerland en Epo Ockinga. Dat alles laat toe te concluderen dat het hoofdelingcomplex te Hitzum omstreeks 1400 stevig in handen is geweest van de familie Ockinga.

Het landschap en de boerderijen

Hoe valt dit complex qua wording in tijd en ruimte te plaatsen? Om maar met de naam te beginnen: het toponiem Hitzum is simpel te lezen als de combinatie van 'heem' met een persoonsnaam (iets met Hidde of Hette).¹⁷ Heem kan dan worden opgevat als 'woonplaats van'. Veel van de grotere terpen die in de vroege middeleeuwen bewoond waren dragen zo'n -um of -heemnaam.¹⁸ Het naamtype stamt uit de vroege middeleeuwen en was oorspronkelijk verbonden met de toenmalige terpnederzettingen. De naam kan van de latere bebouwing op de terpen zijn overgegaan op de terpen zelf. Dat wil niet zeggen dat de terpen niet ouder kunnen zijn. Deze bestonden namelijk vaak al lang, maar veel van hen lagen verlaten toen ze in de vijfde of zesde eeuw door nieuwe bewoners in gebruik werden genomen en daarbij van nieuwe namen werden voorzien.

Ook de bouw van de Hitzumer terp (kaart 5) is ver vóór de middeleeuwen gestart, wat niet hoeft te verbazen aangezien een groot deel van Westergo zeer waarschijnlijk al vóór de Romeinse tijd bewoond is geraakt.¹⁹ De eerste nederzettingen op de kwelder werden nog op het vlakke land aangelegd, in een periode van geringe mariene invloed. Na verloop van tijd dan zagen de bewoners zich genoodzaakt hun erven op te hogen om zich tegen

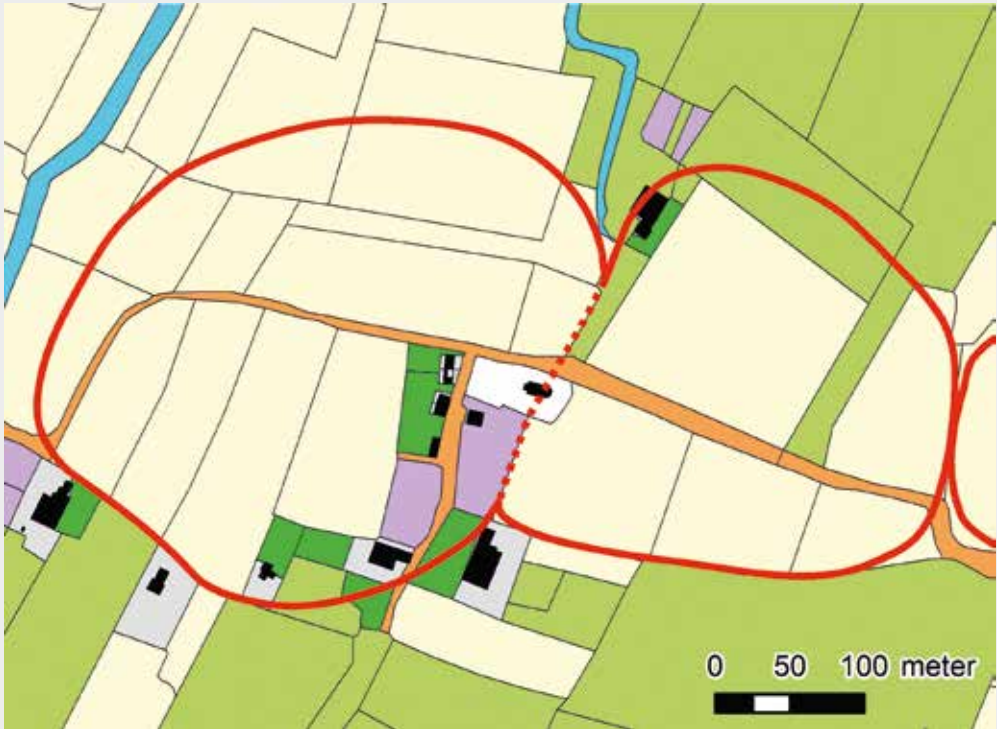
---

16 Burmaniaboek, fol. 56. N.B. er is nog een Gosse Ockinga geattesteerd onder de Vetkoperse hoofdelingen die op 1 februari in 1422 hun fiat gaven aan het vredesverdrag tussen Ocko tom Brok, de stad Groningen en de landen west van de Lauwers: *GPCVI*, 450. Deze past echter niet in de genealogie van de familie Ockinga: vgl. De Haan Hettema en Van Halmael, *Stamboek I*, 280-281.

17 Gildemacher, *Terpen en terpnamen*, 70-71, 295.

18 De benaming *terp* voor kunstmatig verhoogde woonplaatsen heeft in Friesland de oorspronkelijke aanduiding *werd* of *wierde* verdrongen. In Groningen (*wierde*) en Ostfriesland in Duitsland (*Wurt*) is de oude naam nog wel gangbaar.

19 Zie voor het volgende globaal de op Westergo betrekking hebbende kaarten in het proefschrift van Peter Vos, *Origins of the Dutch coastal landscape. Long-term landscape evolution of the Netherlands during the Holocene, described and visualized in national, regional and local palaeogeographical map series* (Groningen 2015).

Kaart 5. Hitzum in 1832. In rode lijnen de omvang van de terp.
Groen: boomgaard; paars: (moes)tuin; licht geel: akkerland; licht
groen: weiland. Kaart: S. de Bruijn, Provincie Fryslân.

Kaart 6. De terpen op de west-oost lopende kwelderrug van IJslumburen-Hitzum-Doijum-Tzum. Ondergrond: de Bodemkaart van Nederland. Kaart Saartje de Bruijn, Provincie Fryslân

overstromingen te beschermen. De kwelder bleef niettemin een aantrekkelijk want vruchtbaar vestigingsgebied. De bewoning was met name goed mogelijk op de hoger gelegen wallen langs de kust. Het dorp Hitzum nu ligt op zo'n kwelderwal, en wel op een die al in de vroege ijzertijd werd gevormd en die in de midden-ijzertijd bewoond is geraakt (kaart 6). Nadien zijn ten noorden ervan nieuwe parallelle ruggen ontstaan.

Doordat de zee zo steeds nieuwe wallen voor de kust bouwde werd de situatie op en langs de oude wallen ongunstiger voor het bedrijven van akkerbouw. Bij overstromingen ontvingen de oudere kwelders wel nieuwe klei, maar die bevatte minder zand waardoor de bodem stugger werd en moeilijker te bewerken. Extra minpunt hier was dat de afwatering verslechterde omdat de oudst opgeslibde gebieden relatief laag waren komen te liggen. Op de huidige bodemkaart is goed te zien dat de zwaarste kleiafzetting, bestaande uit zogenoemde knipklei, zich in het lage land tussen de oudste kwelderwallen bevindt, direct ten zuiden van Hitzum. De beste grond ligt uiteraard op de wallen. De kwaliteit van de bodem daar is hoger naarmate de wal meer in het noorden ligt.

De bewoners van Westergo deden in de vroege en volle middeleeuwen hun best de landschapsondigheden zoveel mogelijk naar hun hand te zetten. Om de afwatering te bevorderen, groeven zij steeds meer en ook steeds bredere sloten en versterkten ze het reliëf door grond van de randen van de percelen naar hun midden te brengen en zo de akkers te verhogen. In de vroege middeleeuwen stonden de boerderijen doorgaans op de top van het terpareaal, maar sinds de negende eeuw kwam hierin verandering. Vanaf die tijd zijn tal van terpen meer en meer als akker in gebruik genomen en daartoe ook op grote schaal uitgebreid.²⁰ Daarbij verschoven de boerderijen naar de randen van de grote gezamenlijk beheerde verhoogde akker. Door de gevorderde dijkbouw gingen sommige boeren zich vervolgens buiten de terpen op het vlakke land vestigen om de grond daar intensiever te gebruiken. Vanzelfsprekend boden de noordelijke zones met hun lichtere kleibodems daarbij betere kansen voor akkerbouw dan de terreinen in de knipkleilaagten, die bovendien vaak met een stagnerende waterafvoer te kampen kregen.

Het landbouwgebied van Hitzum ligt binnen de uiterste rand van het gebied met doorlopende wallen en lichtere bodems. Even ten zuiden van het dorp treft men een onregelmatig reliëf, veroorzaakt door de slingerende beddingen van voormalige prielen en de dominantie van zware kleigronden.

---

20 G.J. de Langen en J.A. Mol, 'Terpenbouw en dorpsvorming in het Friese kustgebied tussen Vlie en Eems in de volle middeleeuwen', in: A. Nieuwhof (red.), *Van Wierhuizen tot Achlum. Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden* (Groningen 2016) 99-128, aldaar 103-108.

Gezien deze landschappelijke setting was beoefening van het gemengd bedrijf te Hitzum echter wel goed mogelijk. Op (de terpen op) de wal waren de omstandigheden voor akkerbouw het gunstigst. Daarop werd in het begin van de negentiende eeuw nog volop aan graan- en bonenteelt gedaan (kaart 7). Aan weerszijden van de wal lagen de percelen die als grasland in gebruik waren. De hogere dienden als weiland, op de lagere werd hooi gewonnen. De perceelmatige opbrengstkaart voor het oudste kadaster (kaart 8) laat los van het precieze grondgebruik daarbij wel heel duidelijk zien dat de best renderende gronden op de terpen en aan weerszijden daarvan op de kwelderwal lagen.

De landschappelijke omstandigheden en de menselijke versterking van de natuurlijke geschiktheid voor de akkerbouw leidden ertoe dat de oude wal samen met de aan weerskanten aangrenzende gebieden een afzonderlijke eenheid gingen vormen. Duidelijk is dat die eenheid in aparte blokken was ingericht, en wel zo dat de grenzen van de afzonderlijke bezitseenheden parallel aan elkaar liepen en haaks of onder een schuine hoek op de wal getrokken waren. Op die manier kregen de aparte eenheden een gelijke opzet ten opzichte van elkaar.

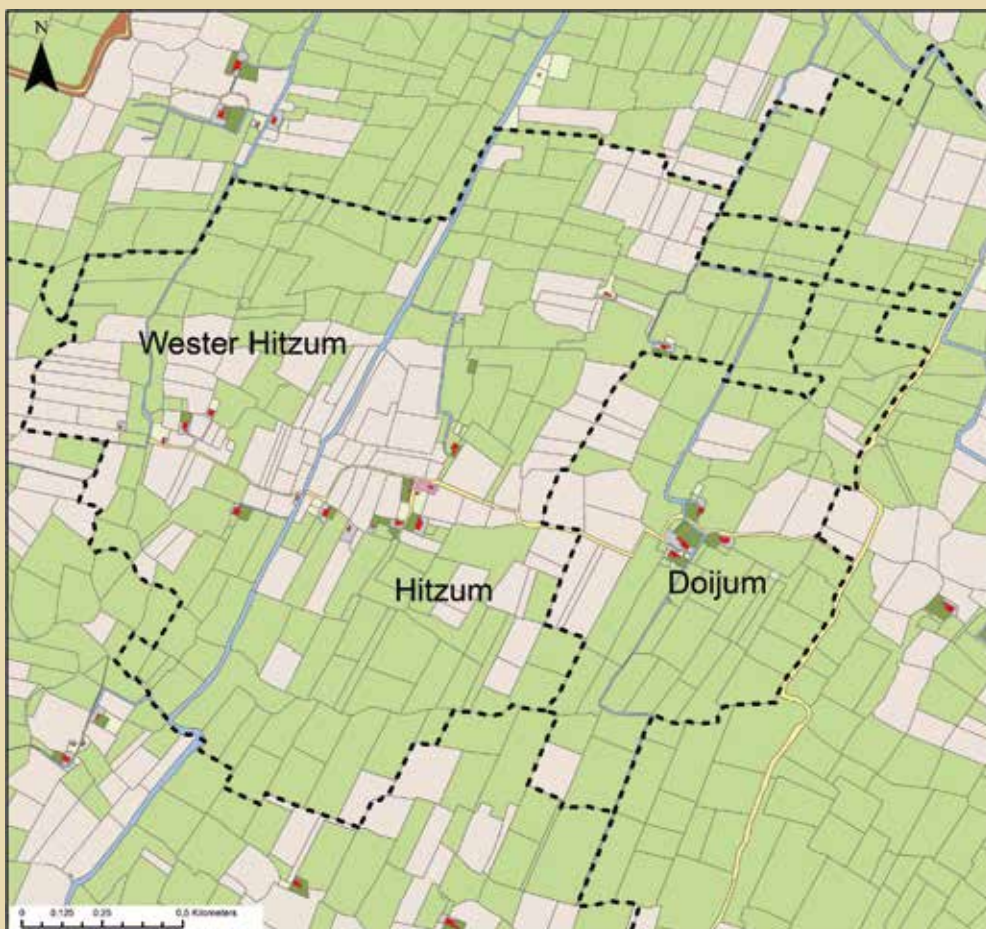
Bekijken we de historische inrichting van de wal, vanaf de kleine terpen bij IJslumburen in het westen tot het dorp Tzum in het oosten, dan zien we dat de meeste laatmiddeleeuwse boerderijen in buurschappen of bewoningskernen geclusterd lagen, zoals IJslumburen, Sopsum, Wester Hitzum, Hitzum, Doijum en Tzum. Boerderijen bevonden zich ook buiten de clusters, veelal op de rand van 'hun' terp of net even daarbuiten. Het aantal boerderijen op meer afstand van de wal was relatief beperkt. Het is nog niet bekend wanneer de schikking binnen deze clusters tot stand is gekomen. Als de ontwikkeling binnen de terpenreeks van Hitzum zich volgens het algemene patroon heeft voltrokken, dan zijn de boerderijen aan het begin van de volle middeleeuwen van de top naar de randen van de terpen geschoven en werden de terpen toen als akkers geëxploiteerd. Wat Hitzum betreft, valt op dat beide terpen direct ten oosten van de dorpsterp relatief klein zijn. Dat kan erop duiden dat aan de uit twee kleinere wierden gegroeide dorpsterp langer is gebouwd om een groot akkerareaal te verkrijgen.²¹

Om meer greep op de situatie te krijgen, passen wij een modelmatige benadering toe, waarbij wij ons vooral baseren op de ruimtelijke indeling en verdeling van de omgeving van en rond Hitzum. Zoals gezegd, lopen de hoofd-kavelgrenzen parallel aan elkaar. Zij staan haaks of onder een schuine hoek op de wal. Dit deelt het gebied op in hoofdeenheden die onderling

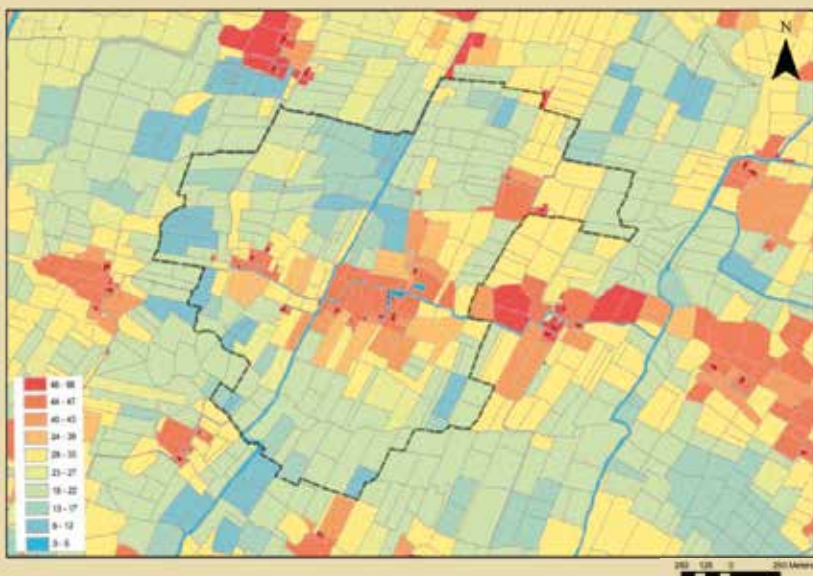
---

21 De datering van deze akkerterpaanleg te Hitzum is onzeker. Ons lijkt het meest waarschijnlijk dat er ook na de elfde eeuw nog extra inzet voor werd gepleegd.

Kaart 7. Het grondgebruik te Hitzum in 1832. Kaart: J.J. Feikens, Fryske Akademy

Kaart 8. De bodemwaardering in Hitzum in guldens per hectare volgens de kadastrale opgave van 1832. Kaart J.J. Feikens, Fryske Akademy

gelijk in opzet zijn. In de omgeving kunnen ten westen en ten oosten van de hoofdeenheid Hitzum die van respectievelijk Wester Hitzum en Doijum worden onderscheiden.²² Een radiale indeling ontbreekt, ook op de terpen. Het terpareaal van Hitzum, gevormd door het samengroeien van twee oorspronkelijk aparte terpen, is rechthoekig opgedeeld.²³ Dit bevestigt de idee dat in het kweldergebied van Noord-Nederland de inrichting van de agrarische nederzetting werd bepaald door de kwaliteiten van de directe omgeving in plaats van andersom.²⁴

De onderverdeling van de hoofdeenheden over verschillende boerderijen was oorspronkelijk eveneens conform het streven naar onderlinge gelijkheid. Omdat uit de bezitsgegevens van 1832 kan worden opgemaakt dat er in de voorgaande eeuw diverse ingrijpende grondtransacties hebben plaatsgevonden, wenden wij ons meteen naar de informatie uit 1700.²⁵ Volgens de kaart van Schotanus-Halma uit 1718 stonden op en bij de terp van de hoofdeenheid Wester Hitzum drie boerderijen (kaart 9). In de nabijheid was op de wal nog een vierde aanwezig. In Doijum clusterden tussen de terparealen vier boerderijen. In de hoofdeenheid Hitzum zien we meerdere huizen aangegeven, waarvan niet direct duidelijk is welke als (belangrijke) boerderijen kunnen worden aangemerkt.

De bezitsinformatie uit 1700 biedt echter uitkomst en staat ons toe onder de weergegeven bebouwing de hoeven van vijf volwaardige bedrijven, waarvan een ten noorden van de wal, en een klein bedrijf te lokaliseren (kaart 10). Een tweede ten noorden van de wal gesitueerde boerderij, gelegen in de uitstulpende noordoosthoek van het dorpsgebied, kan buiten beschouwing worden gelaten. Naar alle waarschijnlijkheid betrof het een vroege afsplitsing van een centrale boerderij onder Doijum dat dus oorspronkelijk in totaal vijf boerderijen telde. De bezitsgegevens laten zien dat de meeste boerderijen van Wester Hitzum, Hitzum en Doijum, voor zover gesitueerd op de wal, akkers op de wal en de daarop gelegen terpen bezaten en de hoofdmoot van hun resterende gronden ten noorden dan wel ten zuiden van de wal hadden geclusterd.

Hoewel de bezitsverspreiding van 1700 zo het principe van de gelijke verdeling toont en daarmee een goede weerspiegeling geeft van de laatmid-

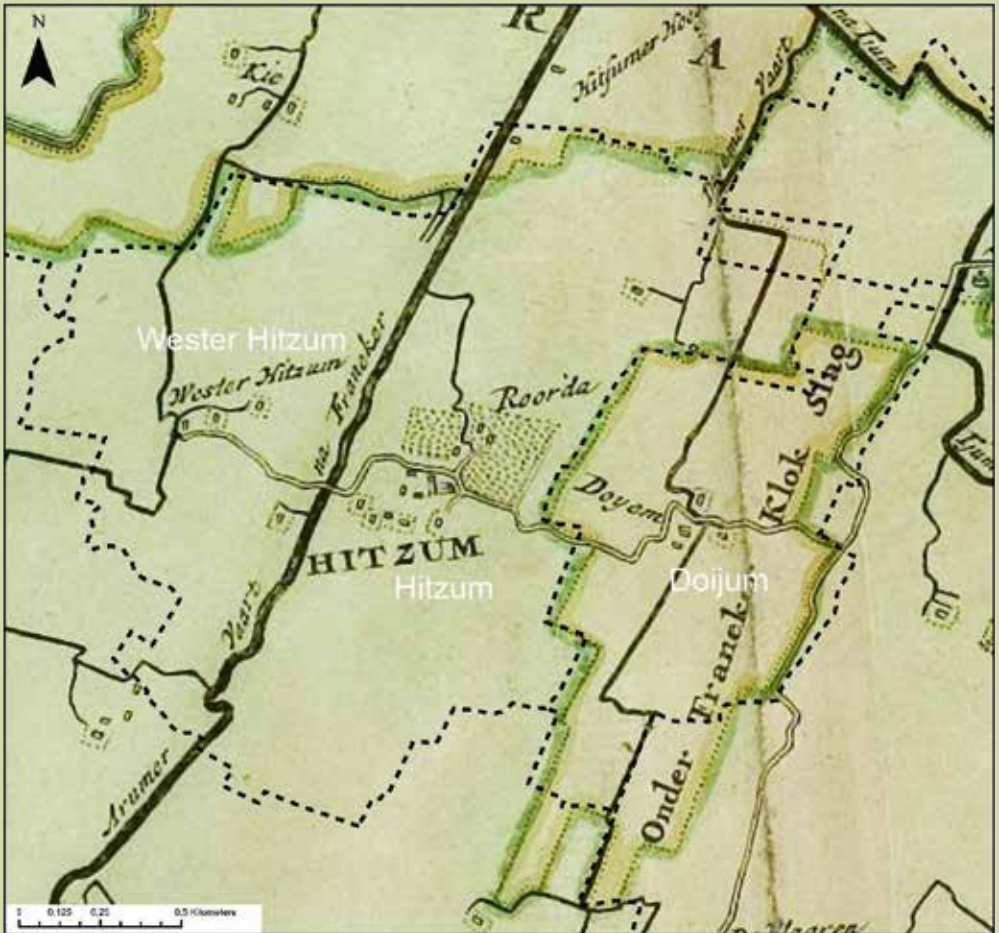
---

22 Wij laten ons bij het herkennen van de hoofdeenheden vooral leiden door de naamgeving van de bewoningskernen (de clusters van boerderijen). Het is echter mogelijk ook eenheden te onderscheiden aan de hand van de terpen: zie lopende tekst.

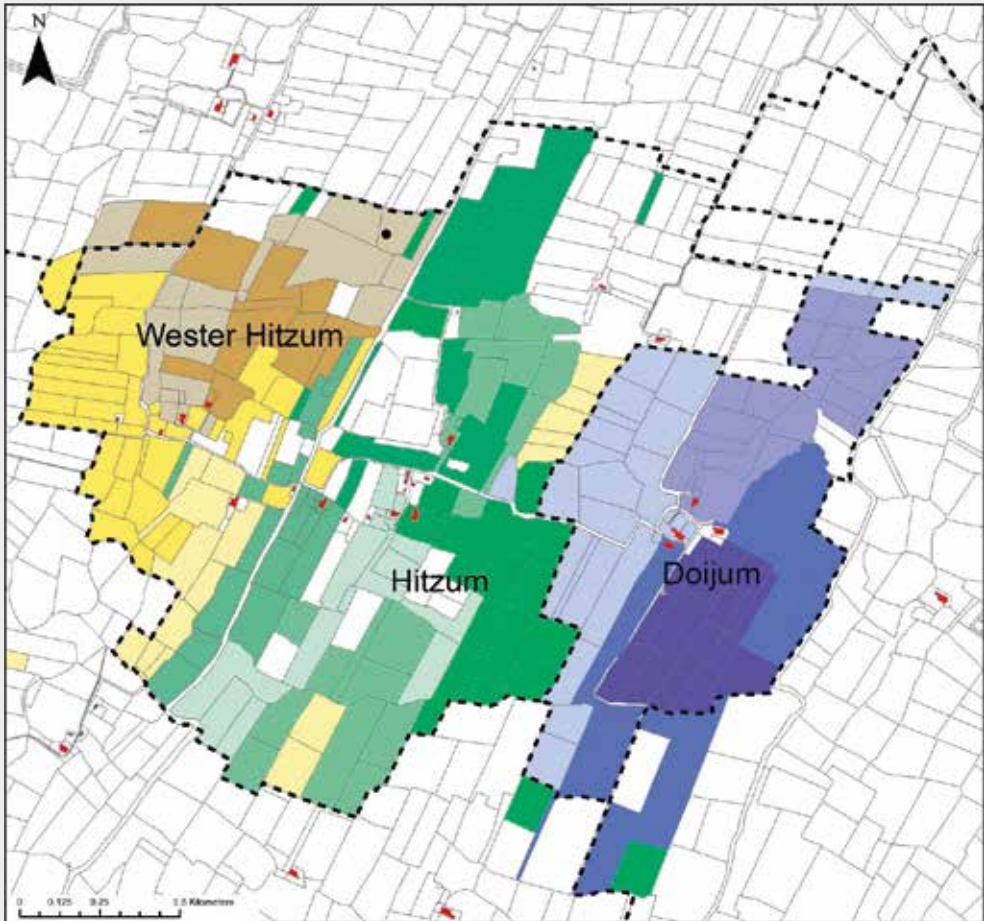
23 Wij kijken hierbij vooral naar het deel ten zuiden van de doorgaande weg; de inrichting ten noorden ervan wordt in hoofdzaak bepaald door de twee later gevormde stateterreinen.

24 Vgl. De Langen en Mol, 'Terpenbouw en dorpsvorming'.

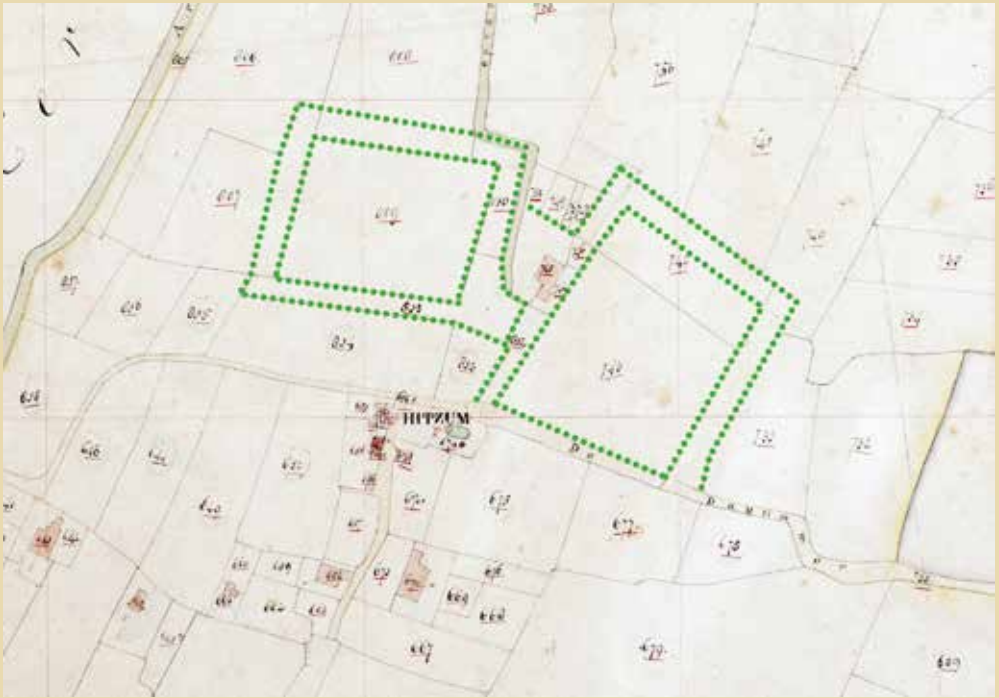
25 Omdat gegevens uit 1640 uit Doijum niet voorhanden zijn, gaan wij voor de vergelijking van de drie hoofdeenheden en hun onderverdeling niet gelijk zover terug. Voor Hitzum afzonderlijk doen wij dat later in de tekst wel.

Kaart 9. De boerderijen van Wester Hitzum, Hitzum en Doijum in 1718. Kaart: J.J. Feikens, Fryske Akademy.

Kaart 10. Bezittingen van de boeren van Wester Hitzum, Hitzum en Doijum in 1700. Kaart: J.J. Feikens, Fryske Akademy

Kaart 11. Gereconstrueerde omtrek van Gratinga-state (links) en Hemmema-state te Hitzum, op het kadastrale minuutplan van Hitzum (1832). Kaart: S. de Bruijn, Provincie Fryslân.

Kaart 12. Digitale hoogtekaart van en rond de states van Gratinga en Hemmema. Kaart: Th. Vermaut, Humanities Cluster KNAW Amsterdam.

deleeuwse structuur, is de situatie te Hitzum verder van de oorsprong verwijderd dan die bij de burenen. Dat blijkt al heel duidelijk uit het feit dat op het noordwestelijke deel van de Hitzumer terp geen boerderij meer aanwezig is – terwijl die hier wel verwacht mocht worden. Deze randzone lijkt uitgezonderd uit de boerderij die bekend is uit 1700 en waarvan de hoeve, die naar nu blijkt ontbreekt op de kaart van Schotanus-Halma, zich toen even ten noorden van de hierna nog te bespreken Hemmemaboerderij moet hebben bevonden.

Wat de kaart van Schotanus-Halma wel laat zien, is dat men zich in het begin van de achttiende eeuw nog herinnerde dat op de noordwestelijke randzone ooit een state had gelegen (kaart 9), in die zin dat de kaart een rechthoekige, verder naamloze boombeplanting toont. De restanten van de percelering van deze uitleg, zoals zichtbaar op de kadastrale kaart van 1832, doen vermoeden dat een erf naast een voormalige akker op de dorps terp is omgebouwd tot een rechthoekig stateterrein dat omsloten werd door een singel (kaart 11). Deze inrichting steekt duidelijk voorbij de oorspronkelijke noordelijke rand van de terp.²⁶ Volgens de digitale hoogtekaart bevinden zich binnen de voormalige singel twee afzonderlijke hoogtes, wat lijkt aan te geven dat het terrein uit twee afzonderlijke delen heeft bestaan: een erf met een huis en een ander deel dat wellicht als boomgaard in gebruik is geweest (kaart 12).

Er is slechts één kaart die op deze plek expliciet een state aangeeft, te weten de kaart van Christiaan Schotanus uit 1664, waarop een symbool met de naam *Gratinga* is getekend (kaart 13). Daarmee is, met andere woorden, het kerngoed van de *Gratinga's* gelokaliseerd. Ook in dit geval gaat het om de weergave van een verdwenen situatie. Vanwege overervingsproblemen was het *Gratingagoed* in de zestiende eeuw uiteengevallen en waren de gebouwen afgebroken. We komen daar straks op terug. Dat heeft zich echter dan wel pas afgespeeld na het overlijden van Hero *Gratinga-Roorda* in 1554. Toen was het adelshuis nog intact waar tot 1544 *Sicke Gratinga's* weduwe *Popck* in woonde en kort nadien Hero's ouders *Bocke Sickes* en *Ymck* hadden geresideerd tot hun voortijdige dood in het voorjaar van 1545 – en waar ook een zetboer onderdak had gevonden.²⁷ De schuur was gesitueerd aan de oostkant, juist buiten de singel. Hoe het kerngoed van de *Gratinga's* er precies heeft uitgezien, is zonder nader (archeologisch) onderzoek niet uit te maken. Waarschijnlijk is, dat de historisch bekende stins binnen de singel heeft gestaan. Voorts is aan te nemen dat de genoemde schuur teruggaat op een volwaardige boerderij, gelegen aan de opvaart, aan de overzijde waarvan

---

26 Iets soortgelijks treffen we aan even ten westen van Tzum.

27 Van der Meer, 'Pseudo-Burmania's', 28-29.

Kaart 13. Hitzum en omgeving op de kaart van Chr. Schotanus, 1664.

een tweede boerderij stond, eveneens op de uiterste rand van het terpareaal.

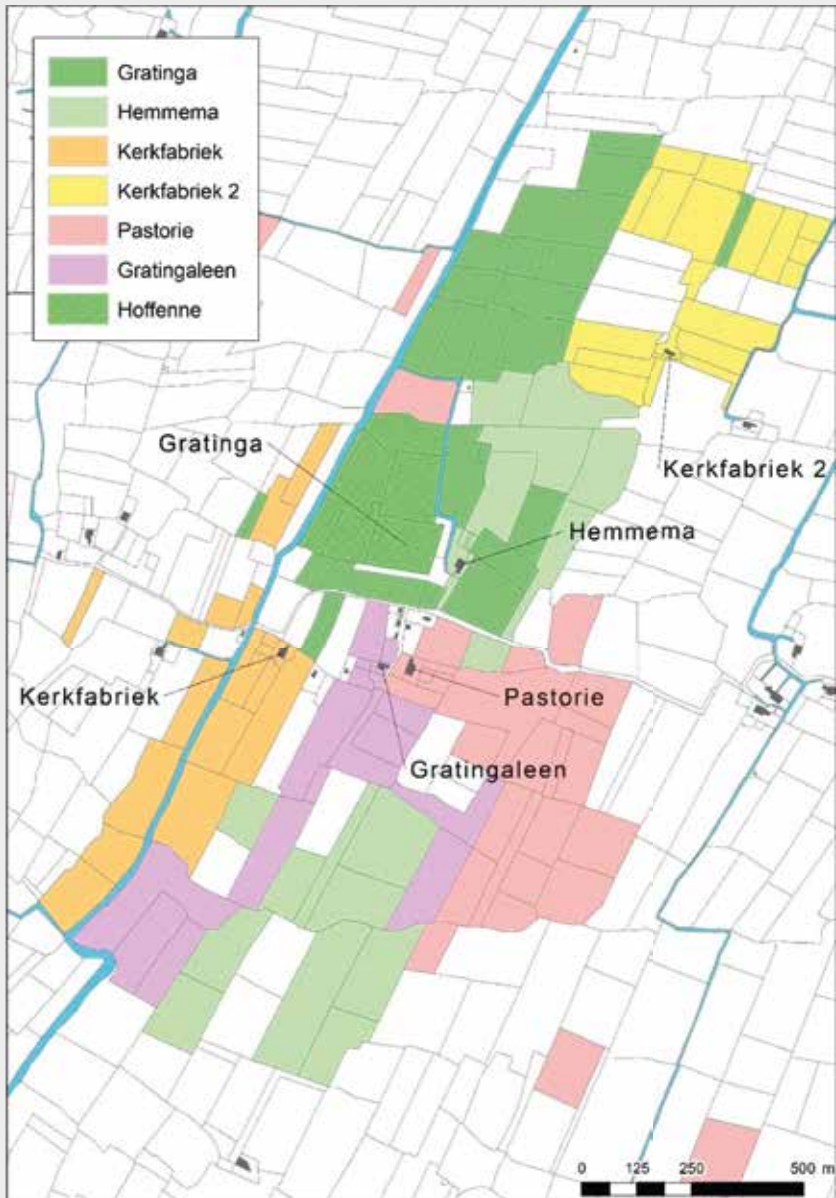
Op grond van de vaststelling dat het Gratingacomplex tevens een agrarische functie vervulde, mogen we aannemen dat Hitzum rond 1500 zeven boerderijen telde. Dat getal is in vergelijking met de vijf van Doijum wel passend, al is het onwaarschijnlijk dat de boerderijen in oorsprong onderling gelijkwaardig waren. De kleine boerderij op de zuidrand van de terp werd in de zeventiende eeuw weliswaar tot de stemhebbende eenheden gerekend, maar gezien ook de bezitsverspreiding uit die tijd is deze hoogstwaarschijnlijk inderdaad altijd klein geweest (fig. 10). De informatie over de stemdragende eenheden brengt ons tot 1640 terug. Het globale beeld voor het centrale deel van het dorp is dat daar in de zestiende en zeventiende eeuw zeven boerderijen gevestigd waren, niet meegeteld dan de eerder uitgesloten boerderij die van Doijum zal zijn afgesplitst.²⁸ Naast de zojuist genoemde kleine eenheid bestonden zij volgens de overgeleverde stemadministratie (de zogenoemde stemcohierien = SC) uit de zeventiende eeuw uit vier boerderijen van de kerk en twee particuliere eenheden. De kerkelijke eenheden betroffen een boerderij van de pastorie, twee boerderijen van de patroon ofwel de kerkfabriek, en een van het straks te bespreken Gratingaleen. Bij de twee van de kerkfabriek lijkt sprake van een hiërarchie: de oudste en grootste boerderij (SC1) lag juist aan de zuidelijke rand van de terp, de andere (SC5) lag ver noordelijk in de lage gebieden ten noorden van de wal – die zal pas aan het eind van de middeleeuwen zijn gevormd. De pastorieboerderij (SC2) en de boerderij van het Gratingaleen (SC3) liggen ook net buiten de terp of anders op de uiterste rand ervan.

Beide boerderijen in particulier bezit waren gegoed op de noordelijke helft van het Hitzumer terpareaal en ten noorden ervan. De linker boerderij, die van Gratinga (SC7), omvatte niet langer het kerngoed, dat dus van gebouwen was ontdaan en inmiddels, zoals uit de gegevens uit 1640 naar voren komt, als bouwland in gebruik was (kaart 11, *Hoffenne* en een deel van de singel met het oudste boerenerf). De particuliere boerderij op de noordoostkant van de dorpsterp (dan Wiersma genaamd; SC6) is wel tot in de late negentiende eeuw blijven bestaan. Het oostelijk aanpalende terrein was volgens de Schotanus-Halmakaart van 1718 ooit eveneens voorzien van een

---

28 Zie het overzicht en het kaartbeeld van de floeendragende en stemhebbende boerderijen van 1640 en 1700 in: Mol en Noomen, *Prekadastrale Atlas IV. Frjentserteradiel en Frjentsjer*, 52-55. Het betreft de stemmen 1 = Kerk A; 2 = Pastorie; 3 = Gratingaleen; 5 Kerk B; 6 = Wiersma; 7 = Gratinga.

Kaart 14. De vijf kernboerderijen van Hitzum, tussen Wester Hitzum en Doijum, die tot de volle middeleeuwen kunnen teruggaan, en (ten noorden van de wal) de in oorsprong laatmiddeleeuwse tweede boerderij van de kerkfabriek, evenals de bezittingen van hun opvolgers uit het begin van de zeventiende eeuw (de voormalige hof van Hemmema is dan in bezit van de Gratinga's). Kaart: S. de Bruijn, Provincie Fryslân.

singel rondom een met bomen beplante hof.²⁹ Het betreft de state die op genoemde kaarten als Roorda wordt aangeduid. Hieronder zullen wij deze boerderij met hof onder identificeren als die van Rienck Hemmema.

De locatie van de twee particuliere eenheden – waarvan er ten minste één prominent was – aan de noordzijde en die van drie kerkelijke aan de zuidkant van de oorspronkelijk tweeledige dorpsterp, wekt sterk de suggestie dat de kerkelijke (en zuidelijke) eenheden door afsplitsing van de particuliere zijn ontstaan, of althans door schenking van de bewoners van die noordelijke boerderijen aan de kerk zijn gekomen. Als dat inderdaad het geval is geweest, hoe en wanneer kan dit dan zijn beslag hebben gekregen? Om in deze kwestie een positie te kunnen innemen – wat wij in hoofdzaak zullen doen op grond van de ruimtelijke inrichting en verdeling van de Hitzumer hoofdeenheid –, is het nodig nader in te gaan op wat wij over de kerkstichting en het vrijleen kunnen zeggen.

De kerk, de stins en het vrijleen

De oprichting van de kerk van Hitzum (afbeelding 11), waarvoor twee boerderijen gedoneerd zijn – te weten een voor de pastoor en een voor het onderhoud van het kerkgebouw –, is te dateren in de late twaalfde of vroege dertiende eeuw. Met haar relatief kleine parochiegebied en haar plaatsing vlak naast een omvangrijk complex van een boerderij met een stins doet ze zich voor als een typische adelstichting.³⁰ Parallellen van zulke kerkstichtingen door als adellijk aangeduide personen zijn die van Oosternijkerk en Harkema Opeinde omstreeks respectievelijk 1180 en 1242.³¹ Er is wel gedacht dat de kerk van Hitzum een vroege dochter van Achlum was omdat Achlum en Hitzum dezelfde heilige hadden, te weten Sint Gertrudis, en omdat de benoeming van de pastoors in beide parochies een tijdlang in handen was van de abt van Ludingakerke.³² In dat geval zou Hitzum tot het Arumer district van de Utrechtse Sint-Paulusabdij hebben behoord en al vroeg onder begeleiding van die abdij tot stand zijn gekomen. Erg waarschijnlijk is

---

29 Zie verderop in hoofdstuk 4 waarin duidelijk wordt gemaakt dat deze, ca. 1620 als *Wiersma* aangeduide state in een verkoopbrief omschreven wordt als ‘een heerlicke, schoone ende wellgeplantede howinge, mett singel, grafften’.

30 P.N. Noomen, ‘De ontwikkeling van het parochiewezen in Oostergo’, *De Vrije Fries* 94 (2014) 133-146, aldaar 139-140.

31 J.A. Mol, *Friezen en de zeggenschap over hun kerken in de Middeleeuwen*, inaugurele oratie voor de bijzondere leerstoel Geschiedenis van de Friese landen in de Middeleeuwen (Leiden 2004) 9-10.

32 *Corpus Roemeling*, (www.corpusroemeling.nl), s.v. Hitzum. De begeleiding door Ludingakerke, gedocumenteerd voor de jaren 1319 en 1370, vormt geen doorslaggevende aanwijzing dat de parochie door of onder toezicht van de abdij gesticht zou zijn.

Afb. 11. De kerk van Hitzum in 1722. Tekening door J. Stellingwerf.
Collectie Fries Museum.

deze veronderstelde moeder-dochterrelatie echter niet. Hitzum komt niet voor onder de kerken waarop de Sint-Paulusabdij rechten had.³³ Belangrijker voor het vaststellen van de filiatie is het gegeven dat de oostelijk van Hitzum op dezelfde wal gelegen buurschap Doijum als exclave altijd onder het kerspel Franeker is blijven ressorteren. Dat wijst erop dat Hitzum van de Martinusparochie van Franeker is afgesplitst.³⁴

Als inderdaad een edelman of adellijke familie de kerk heeft gesticht, dan zal die oorspronkelijk in Hitzum zelf woonachtig zijn geweest. Hoewel niet uitgesloten kan worden dat beide noordelijke boerderijen ten tijde van de kerkstichting aan verschillende schenkers hebben behoord, vermoeden wij dat zij ooit in handen van één persoon of familie waren die dan ook als stichter-donateur van de Gertrudisparochie zou moeten worden aangemerkt. Het wegschenken van boerderijen aan de kerk was een niet al te groot offer: 'Gratinga', de oude state in het noordwesten, en 'Roorda' in het noordoosten, behielden het grootste deel van de best renderende akkers op en aan de rand van de dorpsterp.

In het begin van dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat voordat de Gratinga's de noordwestelijke boerderij betrokken, deze in handen van de Ockinga's was en dat in hun tijd in Hitzum een stins stond. Er is alles voor te zeggen dat deze stins naast de noordwestelijke boerderij stond, maar dit valt op grond van de huidige kennis niet aan te tonen. Evenmin is duidelijk of de stins al bestond voordat de kerk verrees. De volgorde is lastig te achterhalen omdat het steenhuis pas in 1456 in de overlevering opduikt. Het zal al vóór 1514 zijn afgebroken. De versterking komt namelijk niet meer voor in de beschrijvingen door Peter en Worp van Thabor van de vele krijgstochten die de Bourgondiërs en Geldersen tijdens de burgeroorlog van 1514-1524 in de streek rondom Franeker hebben ondernomen, waarbij talrijke steenhuisen werden belegerd en omvergehaald. In de al aangehaalde omschrijving van het huis te Hitzum uit 1544 ontbreekt ook elke verwijzing naar een steenhuis. Naderhand is elke bebouwing opgeruimd, en wel zodanig grondig dat er vandaag de dag geen bovengrondse sporen meer van resten. Toch valt aan te nemen dat de stins zeker in 1400 al heeft bestaan. Het is zelfs goed mogelijk dat hij al een eeuw of anderhalve eeuw eerder opgetrokken is geweest. Het kleigebied van Friesland tussen Vlie en Lauwers was immers in de der-

---

33 C.J.C. Broer, *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000-ca. 1200)* (Utrecht 2000) 453 noten 3 en 4.

34 Deze constellatie doet sterk denken aan die van dorpsbegrenzing van Hogebeintum ten opzichte van de moederparochie Ferwerd: de ten oosten van Hogebeintum, en dus nog verder weg van Ferwerd, gelegen buurschap Oosterbeintum is altijd, als een exclave, bij Ferwerd blijven horen. Haar bewoners zijn dus door de stichters van de Hogebeintumer parochie niet bereid gevonden om mee te doen, ondanks hun nabijheid tot de nieuwe kerk.

tiende eeuw al dicht bezaaid met stinzen. In het algemeen zijn die stinzen gebouwd bij en op bezitscomplexen die door hun bewoners al een zekere allure hadden verworven.

Naast de kerk, of liever in relatie tot de kerk, is in de late middeleeuwen nog een andere religieuze fundatie in Hitzum tot stand gekomen. Het betreft een altaarstichting waaraan een priester verbonden was voor het geregeld opdragen van memoriemissen voor de stichter en zijn familie. In de Nederlanden kennen we zulke fundaties onder de naam kapelanieën of vicarieën. In de noordelijke provincies wordt er vaak de term prebende voor gebruikt, naar het vermogensfonds waaruit de bedienaar werd betaald. In Friesland sprak en spreekt men ook geregeld over 'vrijleen', waarbij 'leen' als vertaling voor *beneficium* ook naar het al genoemde vermogensfonds verwijst, en 'vrij' aangeeft dat de bedienaar geen zielzorgplichten had.³⁵ In de meeste gevallen behielden de nakomelingen van de stichter zich het recht voor de priester op het leen te benoemen. Dat was ook hier het geval. In 1560 en 1566 waren de kinderen van Sicke Gratinga, onder wie dus ook Riencks moeder, collatoren.³⁶ Het vrijleen staat vanwege deze collatie in de zestiende eeuw bekend als het Gratingaleen of de Gratinga-vicarie.³⁷

De leenboerderij stond dus op de zuidrand van de terp, min of meer tussen de pastoriezate en die van de kerkfabriek. De bijbehorende goederen bevonden zich daar weer ten zuiden van en lagen verspreid in diverse percelen tussen die van de zuidelijke landerijen van 'Gratinga' state. Deze gemengde ligging doet veronderstellen dat het fonds van het totale seculiere Hitzumcomplex is afgesplitst, voor het grootste deel dan van het 'Gratinga' complex en voor een kleiner deel van dat van 'Roorda', uiteraard in een periode toen de kerk al lange tijd bestond. De naam Gratingaleen kan enige verwarring wekken omdat het beneficium zeker niet door een Gratinga is gesticht en dus ook vanouds niet zo kan hebben geheten. Immers, de eerste Gratinga te Hitzum is Bocke Renicks geweest en die heeft de state pas in bezit gekregen na de dood van zijn grootvader in 1494. In dit tijd bestond het leen al lang, getuige het reeds aangehaalde testament van Gerland Hermana-Ockinga uit 1456 waarin te Hitzum naast de pastoor een prebendepriester figureert.³⁸

Dat roept de vraag op wanneer en door wie het leen dan wel in het leven is geroepen. Bij gebrek aan harde gegevens is dat een kwestie van gericht

---

35 O. Vries, 'Hoe kaam in frijljen ta stân? It gefal fan Easterein', in: Ph.H. Breuker en M. Zeeman (red.), *Freonen om ds. J.J. Kalma hinne* (Leeuwarden 1982) 133-139. Zie ook K. Kuiken, *Friese lenen. Geschiedenis en repertorium* (Gorredijk 2021) 19-20.

36 *Corpus Roemeling*, (www.corpusroemeling.nl), s.v. Hitzum.

37 *Corpus Roemeling*, s.v. Hitzum.

38 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 18.

speculeren. Zoals we hebben gezien is Upke Renicks te Hitzum een minder waarschijnlijke kandidaat. Hij woonde in 1456 al wel op de state, maar was toen met hulp van zijn oudtante Gerland nog volop bezig aanvullende aandelen op het 'Ockinga-complex' te verzamelen. Zou hij toen voor een memoriestichting een complete boerderij ter grootte van zo'n 55 pondematen (ca. 20 hectare) van het kerngoed hebben afgezonderd, dan had hij zijn expansiemogelijkheden te sterk beperkt. Bovendien was hij in deze periode nog te jong om interesse te hebben voor een misfundatie tot nagedachtenis van hemzelf en zijn familie. Het is daarom waarschijnlijker dat een van de eerdere Ockinga-eigenaars als stichter is opgetreden: de verondersteld kinderloze Ocko of Epo bijvoorbeeld, of een van hun weduwen. De stichting zou dan in de jaren 1410-1430 plaatsgevonden kunnen hebben.

Ruimtelijke ontwikkeling van Hitzum: een model

Wanneer we de zojuist gepresenteerde gegevens over de laatmiddeleeuwse eigenaars van de boerderijen koppelen aan de ruimtelijke informatie inzake landschappelijke omstandigheden, de inrichting van het gebied en de verdeling van de gronden komen wij, mede op grond van aanvullende historische gegevens, tot de volgende interpretatie van de ontwikkeling van Hitzum.

De westelijke boerderij ten noorden van de kwelderwal (kaart 14, in donkergroen) is de opvolger van de Gratinga-boerderij op de terp. Het was een pachtboerderij die gebouwd werd na de afbraak van de adelswoning op de terp met de bijbehorende schuur. Naar alle waarschijnlijkheid is hij in twee stappen op die locatie terechtgekomen. Eerst werd een nieuwe woning met schuur opgetrokken op een klein perceel ten noorden van de Hemmemma-boerderij.³⁹ Dat zal hebben plaatsgevonden in de tweede helft van de zestiende eeuw.⁴⁰ Tussen 1718 en 1864 werd dan een tweede verhuizing gerealiseerd, waarbij de boerderij de positie verkreeg die op de Topografische Militaire kaart van het midden van de negentiende eeuw wordt gevonden.⁴¹ De tweede, oostelijke boerderij ten noorden van de wal was kerkelijk bezit (fig. 10 in geel) en moet een late stichting zijn, gezien zijn ligging in een laag gebied.

---

39 Vgl. Van der Meer, 'Pseudo-Burmania's', 36.

40 Het is bekend dat het Gratinga-hofterrein en het oude boerderijerf geen deel uitmaakten van de eenheid die door de volgende pachter werd uitgebaat. De 'Hoffenne' kwam in gebruik (en later vermoedelijk ook in eigendom) van Rienck Hemmema. Op dezelfde wijze is later de omgrachte boomgaard, die Hemmema had laten aanleggen, uiteindelijk ook niet opgegaan in de boerderij-eenheid die na hem in eigendom en gebruik bij anderen kwam.

41 Topografische Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden 1864. Op de 1832 kaart blijkt de laat zestiende-eeuwse positie al verlaten, echter zonder dat op de later bekende plaats een nieuwe is ingetekend.

Op de zuidkant bevond zich tussen de boerderij van de kerkfabriek en die van het Gratingaleen de reeds genoemde kleine agrarische eenheid. Het heeft er alle schijn van dat de kleine boerderij eveneens een late stichting is, die niet terugging op een volmiddeleeuwse volwaardige boerderij. De reden waarom deze boerderij ondanks zijn geringe omvang in de zeventiende eeuw toch als stemdragend werd aangemerkt, zal gezocht moeten worden in de onzekerheid over de toegang tot de politieke zeggenschap kort na de aansluiting van Friesland bij de Republiek. Bij het toedelen van de stemmen dacht men mede recht te doen aan de situatie ten tijde van de Friese vrijheid, toen de uitoefening van politieke en rechtsmacht was voorbehouden aan de bezitters van belangrijke boerderijen.⁴² Daarvoor greep men terug op het stemrecht zoals dat door alle boerderijbezitters en -gebruikers tot 1580 binnen de parochiekerk werd uitgeoefend als vertegenwoordigers van de parochianen. Vandaar ook dat de gebruikers van kerkboerderijen en de kleinste boerderij daartussen ook stemrecht kregen.

In de stelsystemen zoals die vóór 1498 functioneerden, waren die boerderijen, en trouwens ook nog een reeks andere, echter niet vertegenwoordigd. Voor Franekeradeel kunnen we dat nagaan omdat er lijsten overgeleverd zijn uit de vroege vijftiende eeuw betreffende de *Rechtsomgang*, ofwel het rouleren van rechtersambten over grondbezitters.⁴³ Daarin blijkt het aantal van deze rechtdragende 'staten' veel kleiner dan dat van de stemmende boerderijplaatsen van 1640: het omvatte slechts een kwart van de volwaardige boerderijen op dat moment. Het ging daarbij kennelijk om grote eenheden met een erkend, door de traditie gevestigd prestige van aanzien en volwaardigheid. Kleinere hoeven en boerderijen van kloosters en parochiekerken draaiden niet mee. Hoe dit verder ook zij, volgens de *Rechtsomgang* van 1408-1433 telden Wester Hitzum, Hitzum en Doijum respectievelijk een, twee en drie van zulke (toen) belangrijke plaatsen. Bekend is dat de twee rechtvoerende boerderijen van Hitzum toen ook in één hand waren, dus in het bezit van één familie.

Zoals we reeds zagen, stonden deze twee belangrijke boerderijen op de noordrand van de terp. Het betrof de boerderij die later naar de familie Gratinga is vernoemd, en de boerderij waarop in de zestiende eeuw Rienck Hemmema kwam te wonen. Dat deze laatste boerderij op de kaarten Roorda wordt genoemd, moet berusten op een vergissing, terug te voeren op het feit dat de laatste Gratinga die het oude adelshuis in handen kreeg, te weten Hero Bockes, zich Roorda ging noemen. Blijkbaar hebben de kaartmakers

---

42 H. Spanninga, *Gulden vrijheid? Politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640* (Hilversum 2012) 53-62.

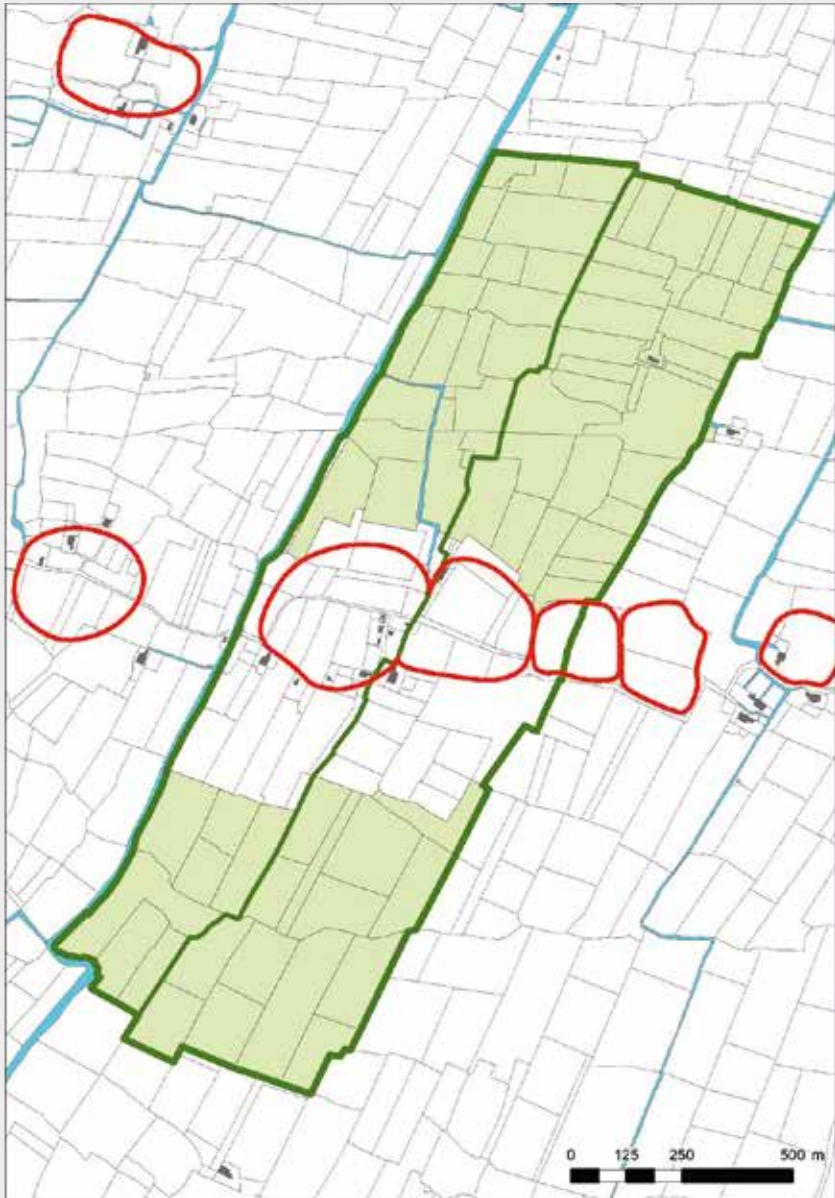
43 Overdiep en Tjessinga, *Rechtsomgang*; Noomen, *Stinzen in middeleeuws Friesland*, 132-145.

de namen Gratinga en Roorda willen verdelen over de belangrijkste van de oorspronkelijke plaatsen. Omdat Rienck Hemmema zeker niet op het kern-goed van het Gratinga ging wonen – de behuizing daarop was bij zijn komst trouwens ook al afgebroken –, moet hij de tweede belangrijke particuliere boerderij hebben betrokken.

Met deze kennis is het mogelijk tot een reconstructie van volmiddel-eeuws Hitzum te komen. De Gertrudiskerk van Hitzum, met haar relatief kleine parochiegebied, werd tussen 1150 en 1250 gesticht door een adellijke familie die in Hitzum woonachtig was. Deze familie zal, behalve boerderijen en landerijen elders, alle percelen op en aan weerszijden van het Hitzumer terpareaal in haar bezit hebben gehad. Voor de oprichting van een parochiekerk waren toentertijd namelijk twee volwaardige boerderijen nodig: de eerste voor het levensonderhoud van de pastoor, de tweede als fonds voor de bekostiging van het kerkgebouw, de verlichting en de zorg voor de armen. Dat kon slechts een deel van het oorspronkelijke familiebezit omvatten. Bij stichting moest het geslacht zelf immers een substantieel bezit aan agrarische grond overhouden, wilde het ook in de toekomst van zijn status in en om het dorp verzekerd zijn.

Uitgaande van de beschikbare oppervlakte en de aantallen volwaardige bedrijven in Wester Hitzum en Doijum zullen de te Hitzum aan de kerk geschonken boerderijen al vóór de schenking hebben bestaan. Het zullen pachtboerderijen zijn geweest die dus eigendom waren van de eigenaren van beide noordelijke boerderijen. Daartussen en ten zuiden ervan bevond zich echter nog een behoorlijk areaal dat, naast de twee belangrijkste boerderijen, in bezit van de adellijke familie bleef. Het centrale deel ervan kan zeer wel in gebruik zijn geweest bij een vijfde boerderij. Hiervan moet dan de kleinste boerderij zijn afgesplitst, mogelijk in het tweede kwart van de vijftiende eeuw toen het Gratingaleen werd gesticht. Voor dit doel kunnen de opvolgers van de kerkstichters ook deze eventuele vijfde boerderij hebben geschonken. Klopt dit, dan heeft volmiddeleeuws Hitzum uit ten minste vijf boerderijen bestaan. Het is overigens niet uit te sluiten dat de vijfde boerderij pas als bedrijfseenheid kon worden gevormd toen gebruik van de lage gronden beter mogelijk werd, een ontwikkeling die naar wij aannemen in de late twaalfde of zelfs dertiende eeuw te dateren is. In dat geval zal het grondgebied van deze boerderij eerst nog bij de Gratinga-boerderij in gebruik zijn geweest. In dit verband is het interessant dat in 1700 de westelijke boerderij van Doijum zich aan weerszijden van de wal uitstreckte en dat ook de boerderij die voortkwam uit het bedrijf van Hemmema, met de kern aan

Kaart 15. De begrenzing en onderverdeling van de Hitzumer hoofdeenheid (groene lijnen). Rode lijnen: de omvang van de terpen. Lichtgroen: lage gebieden. Kaart: S. de Bruijn, Provincie Fryslân.

de noordzijde, ook uitgebreide bezittingen had in het zuiden.⁴⁴ Een en ander kan betekenen dat de oudste verdeling van het bruikbare land, niet alleen op het niveau van de hoofdeenheden, maar ook op dat van de boerderijen in eerste instantie tot noord-zuid lopende en de wal kruisende eenheden heeft geleid.

Het is verleidelijk deze oorspronkelijke dominantie van Gratinga en 'Hemmema' binnen Hitzum te verbinden aan hun leidende posities op het Hitzumer terpareaal. Nu bestaat dat areaal, zoals gezegd, uit twee samengroeide terpen die echter nog wel als oorspronkelijk zelfstandige eenheden herkenbaar zijn. Ontleenden de volmiddeleeuwse hoofdbewoners van Gratinga en Hemmema hun status aan hun bezit op en rond hun 'eigen' terpen en zou de hoofdeenheid Hitzum dan zijn samengesteld uit twee ooit zelfstandige delen? Deze mogelijkheid is wel in lijn met de laatmiddeleeuwse verdeling van de macht volgens de genoemde *Rechtsomgang*, in die zin dat deze gelijke tred houdt met het aantal terpen of het totale terpoppervlak in Wester Hitzum (1 positie en 1 terp), Hitzum (2) en Doijum (3 posities en 3 terpen).⁴⁵ Deze veronderstellingen vragen om nadere studie. Duidelijk is echter al wel dat deze mogelijke basis onder de macht, of in elk geval de verdeling van het gebied onder de terpen, niet wordt tegengesproken door de historisch overgeleverde indeling en verdeling van het Hitzumer grondgebied (kaart 14).⁴⁶

Wanneer wij nu de begrenzing van de Hitzumer hoofdeenheid en de inrichting van haar lagere gebieden binnen de ruimere omgeving bezien, dan valt op dat deze grenzen en verkaveling niet alleen rekening houden met de plaatselijke omstandigheden maar in hoofdlijnen ook en zelfs nog meer door het landschap worden bepaald. De hoofdlijnen van Hitzum, dat wil zeggen de doorgaande sloten die door de mens nieuw gegraven zijn, blijken namelijk afgestemd binnen een groot regelmatig netwerk dat ook andere kwelderwallen en deelgebieden bestrijkt. De grootschalige regelmaat betekent in sommige gevallen op lager niveau een afwijking van de standaard inrichtingsmethode: te Hitzum staan de doorgaande sloten niet recht op de wal maar onder een schuine hoek. Het is mogelijk dat deze afstemming

---

44 Of dit betekent dat dergelijke van noord naar zuid doorlopende boerderijen al in de volle middeleeuwen groter waren dan een volwaardige boerderij van gemiddelde omvang, is op dit moment niet uit te maken. Noodzakelijk is dit geenszins. Zij kunnen immers in de late twaalfde en dertiende eeuw extra geprofiteerd hebben van de kolonisatie van de lage gebieden.

45 Voor de goede orde zij vermeld dat 'Hemmema' en de westelijke eenheid van Doijum samen nog een terp deelden.

46 Voor een soortgelijke (hypothetische) onderverdeling per terp of zelfs terpdeel zie G.J. de Langen, 'Archeologische terreinwinst. Pleidooi voor archeologische erfgoedplanning in Friesland', *Paleo-Aktueel* 6 (1995) 56-59: 57, fig. 1 (inzake de terpencluster van Dongjum en zijn directe omgeving).

secundair was, zoals ook in de Friese veengebieden plaatselijke reeds bestaande ontginningseenheden in de late twaalfde of begin dertiende eeuw door middel van een (geringe) heroriëntatie op elkaar werden afgestemd.⁴⁷ Te Hitzum en zijn omgeving zou het ruimere netwerk dan verband kunnen houden met de kolonisatie van de lagere gebieden rond deze tijd. Ondanks het gebrek aan gegevens achten wij het evenwel waarschijnlijker dat het netwerk al functioneerde ten tijde van het eerste gewestelijke kunstmatige zomerpeil in de elfde of vroege twaalfde eeuw. De principiële hoofdlijnen van dit afwateringsnetwerk kunnen zelfs dateren uit de late tiende en vroege elfde eeuw, toen in Friesland het territoriale parochienetwerk werd uitgerold en ook in de veenstreken al bovenlokale grenzen waren uitgezet.⁴⁸ Op grond van deze bovenlokale afstemming uit de elfde (of late tiende) eeuw is vervolgens met name voor de lage gebieden een (beperkte) herverkaveling te postuleren, en ook een beperkte herinrichting, in die zin dat de (verdere) inrichting niet uitging van de reeds bestaande, nog spaarzame sloten in deze gebieden. Overigens konden de hoofdlijnen van dit nieuwe netwerk ook op de wallen dwingend zijn, zoals mogelijk blijkt uit de verdeling van een terp tussen Hitzum en Doijum (kaart 15).

Conclusie

De speurtocht terug in de tijd naar het vermogenscomplex waaruit Rienck Hemmema in de zestiende eeuw de erfenis kreeg waarop hij zijn boerderij zou verwerven en uitbouwen, bracht ons – Wester Hitzum buiten beschouwing gelaten – in de vroege vijftiende eeuw bij twee grote, aan elkaar grenzende states te Hitzum: een ten westen van de dorpssterp en een erop. Deze twee boerderijen, waarvan de westelijke een eenheid vormde met het *castrum* of steenhuis op een motte, behoorden omstreeks 1400 toe aan één familie: Ockinga geheten. Bezitters in deze tijd waren de kinderloze broers Epo en Ocko. Zij kunnen als dorps hoofdelingen worden aangemerkt. Dat geldt ook voor de van Biniaterp bij Harlingen afkomstige Upke Renicks die

---

47 G.J. de Langen, 'De gang naar een ander landschap. De ontginning van de (klei-op-)veengebieden in Fryslân gedurende de late ijzertijd, Romeinse tijd en middeleeuwen (van ca. 200 v. Chr. tot ca. 1200 na Chr.)', in: M.J.L.Th. Niekus (red.), *Gevormd en omgevormd landschap. Van Prehistorie tot Middeleeuwen* (Assen 2011) 70-97; D. Worst, *Agrarische veenontginningen in oostelijk Opsterland (900-1700 AD). Een interdisciplinair onderzoek naar de natuurlijke landschapsopbouw, de nederzettings- en ontginningsgeschiedenis en het agrarische landgebruik langs de boven- en middenloop van het Koningsdiep*. Masterthesis, Rijksuniversiteit Groningen 2012.

48 G.J. de Langen en J.A. Mol, 'Church Foundation and Parish Formation in Frisia in the Tenth and Eleventh Centuries: A Planned Development?', *The Medieval Low Countries. An Annual Review* 4 (2017) 1-55; D. Worst, *Middeleeuwse veenontginningen in het land van Kuinder en Linde*, Proefschrift, Universiteit Leiden (in voorbereiding).

het geheel in drie of meer stappen via zijn grootmoeder Geel Ockinga, zijn oudtante Gerland en Barbara, de weduwe van zijn oudoom Ocke, verwierf en er zich op vestigde. Toen hij de nieuwe dorps hoofdeling werd, bestond er al een vicarie- of memoriestichting waarop een priester was aangesteld, die het hele jaar door missen moest opdragen voor het zielenheil van de overleden broers Ockinga en dat van de rest van hun familie. Deze stichting zou later de naam Gratingaleen krijgen, waarvan het bijbehorende recht tot benoeming van de geestelijke via Berber Gratinga en haar man Hette Hemmema in 1573 in handen van Rienck Hemmema kwam.

De ruimtelijke ligging van dit oorspronkelijke Ockingabezit van omstreeks 1400, en die van het latere vrijleer en de pastoors- en kerkgoederen van Hitzum, alles aaneengesloten in het centrum van het dorp, veronderstelt dat de eerdere eigenaars in de dertiende of late twaalfde eeuw de parochiekerk hebben gesticht en daartoe het benodigde agrarische kapitaal hebben verschaft. Het parochiegebied werd daarbij afgesplitst van dat van de Sint-Maartenskerk van Franeker. Het laat zich landschappelijk situeren rondom een omvangrijk areaal van twee aaneengeschakelde terpen die hoofdzakelijk in de volle middeleeuwen uitgebreid waren om als verhoogd akkerland te dienen, maar die in de kern al veel ouder waren en opgeworpen lagen op een oost-west lopende oeverwal ten zuiden van Franeker. Om kort te gaan: Rienck kwam via zijn familie van moederskant terecht op een belangrijke rest van een lokale machtspositie in een van oorsprong tot adelsdorp getransformeerde dubbele terpnederzetting.

4. Boerderij, bedrijfsresultaten en de moderniteit van Rienck als boer

Het *Rekenboeck of Memoriael* van Rienck Hemmema is te beschouwen als een kasboek, een register waarin de eigenaar al zijn inkomsten en uitgaven over een aantal jaren noteerde. De betalingen raken voornamelijk het agrarische bedrijf. Men vindt er echter ook een flink aantal hoge posten in opgenomen met betrekking tot andere zaken, zoals de aankoop van kleding en meubels, het uitbesteden van zuigelingen aan voedsters en de aanschaf van fruitbomen en rozenstruiken. Zelf heeft Hemmema niet geprobeerd per jaar zicht te krijgen op de rentabiliteit van zijn onderneming. Het kasboek toont in elk geval geen optellingen van inkomsten en uitgaven die met elkaar vergeleken kunnen worden. Slicher van Bath heeft die ordening wel aangebracht om er met enig voorbehoud conclusies uit te trekken over de resultaten van het boerenbedrijf.¹ Zijn voorbehoud betreft het gegeven dat het document maar vijf jaren bestrijkt (1569-1573) en dat in twee van die jaren sprake was van zeer moeilijke omstandigheden als gevolg van oorlog en overstromingen.

Rekening daarmee houdend heeft Slicher van Bath de cijfers en andere gegevens minutieus nagetrokken. Zoals we al zagen, kwam hij daarbij tot de slotsom dat Rienck Hemmema een voorlijke, op de markt georiënteer-

---

1 Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 123-130.

de boer is geweest die een relatief hoge productie wist te bereiken, zowel op zijn akkers als op zijn wei- en hooilanden, maar desondanks een minder gunstig financieel eindresultaat boekte. In dit hoofdstuk willen we de door Slicher gedestilleerde bedrijfsresultaten opnieuw wegen tegen de achtergrond van de precieze opbouw van zijn bedrijfseenheid, voor zover die tenminste te achterhalen is. Daartoe lokaliseren en reconstrueren we eerst de ligging van zowel de vaste als de losse landen. Vervolgens komt de opzet van het (gemengde) bedrijf ter sprake en bespreken we Riencks handelen als boer, aan de hand van onder meer zijn gewaskeuzes en accenten bij de veeteelt. Daarna houden we de door Slicher als minder gunstig beoordeelde verhouding tussen inkomsten en uitgaven opnieuw tegen het licht, met als voornaamste bevinding dat het *Memoriael* eerst en vooral betrekking heeft op een bedrijf in opbouw waarvoor flinke investeringen moesten worden gepleegd. Op basis daarvan kan dan tot slot worden overwogen of Rienck als agrarisch ondernemer werkelijk zijn tijd vooruit is geweest.

De vorming van Riencks bedrijfseenheid uit de Gratingaboedel

Het is niet eenvoudig de in het vorige hoofdstuk besproken productieve 70 en 30 pondematen van Rienck Hemmema in Hitzum precies te lokaliseren. In 1511 en 1514 was Sicke Gratinga eigenaar van twee zates in Hitzum: 1. een (groot) 'posses' voor 30 goudgulden rente, in eigen gebruik; 2. een bijna even grote pachtboerderij die ruim 29 goudgulden opbracht, maar waarin Sicke een aandeel had voor 16 goudgulden en 23 stuiver tegen Douwe Burmania voor 4 goudgulden en 14 stuiver terwijl de rest aan anderen kwam.² We mogen wel aannemen dat de eerstgenoemde zate het 'principaal goed' was. In 1567 blijkt dit hoofdgoed echter niet meer compleet te zijn. Dat zal te maken hebben met de omstandigheid dat tussen 1540 en 1563 drie erflieden Gratinga uit even zoveel generaties snel na elkaar zijn overleden en er geen stamhouder overbleef die de state kon bewonen. Daarbij is ook het Gratinga-aandeel in de tweede zate van eigenaar gewisseld. Dat roept de vraag op welke delen Berber daarbij uit de boedel heeft weten te verkrijgen ten gunste van haar zoon Rienck Hemmema.

Daarvoor moeten we weten wie er overbleef en rechten kon doen gelden. De overlidensreeks begon in 1539 met de dood van Sicke Gratinga. Zijn oudste zoon Bocke, Berbers broer, woonde toen op Gratinga onder Harlingen of op Nijenhuis onder Wijnaldum. Hij bleef daar eerst ook gevestigd, want de adellijke woning te Hitzum diende in 1544 nog tot onderdak voor Sickes derde vrouw en weduwe Popck (Bonga) en haar jongste zoon

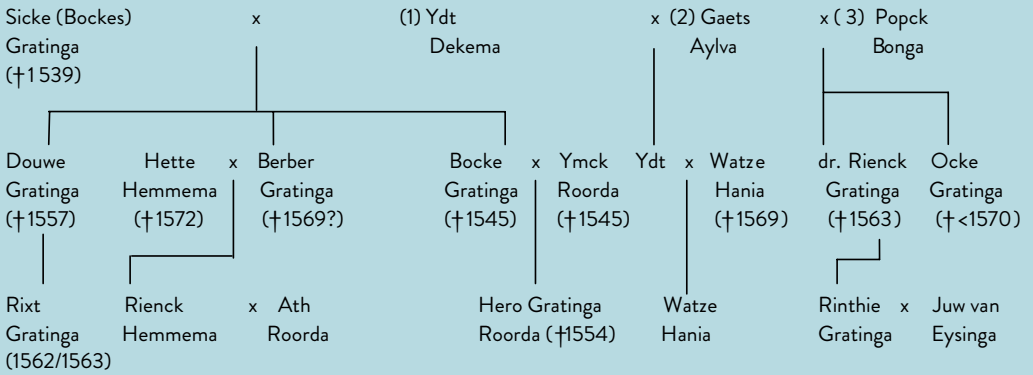
---

2 Tjessinga, *Aanbreng Vijf Deelen I-II* (Franekeradeel), 16-17, 48-49.

Schema 5. Familielijnen van de rechthebbenden op het Gratingabezit te Hitzum.

Bezitslijnen Hitzum zestiende eeuw

Ocke (Gratinga). Zoals we zagen resideerde er in dat jaar trouwens ook een inwonende zetboer. Bocke en zijn broer Douwe Gratinga waren echter wel in de state te Hitzum geïnteresseerd, want ze blijken in deze jaren druk bezig te zijn geweest tegen hun stiefmoeder Popck te procederen, met als resultaat dat Popck de state in maart 1545 tegen bijbetaling moest overdragen aan Ymck, de weduwe van de inmiddels op 5 februari 1545 overleden Bocke. Omdat Ymck kort daarop zelf het tijdelijke met het eeuwige verwisselde (op 11 april), kwam de state in beheer bij haar vader Sibrand Roorda (van Spannum). Aan hem was namelijk de voogdij opgedragen voor haar enige zoon Hero Gratinga. In 1550 legateerde Sibrand in zijn testament aan deze kleinzoon 'het huys te Hitsum, gecocht van joncvrouw Popck Gratinga'.³ In diezelfde laatste wil liet hij de bepaling opnemen dat Hero zich voortaan Roorda ('ende nyet Gratinga') moest noemen en ook het wapen Roorda diende te voeren. Deze naamsverandering zal meteen ook op de state zelf zijn toegepast. Sybrants zoon George Roorda, die de voogdij zou overnemen, kreeg de opdracht om er samen met advocaat Jan Rommarts op toe te zien dat Hero zich aan de bepalingen hield. Blijkens een aanvullende clause dat Hero alle roerende goederen binnen het huis zou krijgen, was de state op dat tijdstip onbewoond maar nog wel gemeubileerd. Hero was dus voorbestemd de nieuwe bewoner en stamhouder te worden. Maar het zou anders lopen. In het voorjaar van 1554 raakte Hero, die zich twee jaar eerder aan de universiteit van Keulen had ingeschreven om rechten te studeren, ernstig ziek en overleed. In zijn kort voordien opgestelde testament uit dat jaar noemde hij zich Hero Roorda Bocke Graetnya zoon.⁴

Er werd vervolgens opnieuw over de verdeling van de landerijen te Hitzum geprocedeerd. De erfenis, die vermeerderd werd na het overlijden van Popcke Bonga (tussen 1558 en 1562), is daarop met veel moeite verdeeld tussen de overgebleven broers en zussen van Bocke, te weten Berber, Ydt,⁵ en hun jongere broers Rienck en Ocke.⁶ De boerderij van de state, mogelijk met uitzondering van het stateterrein zelf, lijkt daarbij in handen te zijn gekomen van Popcke's zonen dr. Rienck (van) Gratinga, die een mooie positie had verkregen als raadsheer aan het Hof van Friesland en zich in Leeuwarden had gevestigd, en Ocke.⁷ Rienck overleed echter op zijn beurt in 1563,

---

3 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 210.

4 Tresoar Leeuwarden, Familiearchief Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, inv.nr. 891.

5 Zij was gehuwd met Watze Douwes Hania van Jorwerd en stierf in 1565. Hun zoon Watze kon in 1567 als prebendaris studeren op inkomsten uit het Gratingaleen te Hitzum: www.corpus-roemeling.nl, s.v. Hitzum.

6 Een andere erfgename was mogelijk ook Rixt, dochter van de in 1557 overleden Douwe Gratinga, die huwde met Goslick Herema van Bolsward, maar bij hem geen kinderen kreeg en zelf in 1562 stierf: www.simonwierstra.nl/Burmania.

7 *Heeren van den Raede*, nr. 87, 241-242.

met als gevolg dat al zijn bezit onder Hitzum in handen kwam van zijn nog jonge dochter Rinthie, die omstreeks 1587 in het huwelijk trad met Juw van Eysinga uit Wirdum. Dit echtpaar zou uiteindelijk in de vroege zeventiende eeuw het gehele voormalige Gratingabezit te Hitzum via een reeks grote en kleine aankopen weer in één hand brengen.

Uit deze gang van zaken blijkt dat de state sinds 1545 geen adellijke bewoner meer heeft gekend.⁸ Hoe het met de inwonende (zet-)boer en de boerderij is gegaan, is niet bekend. Het ligt voor de hand dat deze aan het eind van zijn termijn is vertrokken en dat aan de nieuwe huurder geen inwoning meer in het adellijk huis werd toegestaan. Het kan echter ook zijn dat hij bleef en de schuur heeft verplaatst om te gaan wonen in een nieuwe aanbouw gekoppeld aan de verhuisde schuur.⁹ Na het overlijden van Hero in 1554 zullen het oude huis en ook de nog bestaande bedrijfsgebouwen snel zijn afgebroken. Het stateterrein en het noordelijk daaraan grenzende land, waarop de oude schuur zal hebben gestaan, komen in de boekhouding van Rienck Hemmema namelijk als productief land voor, onder de naam van *Hoffenne*.¹⁰ Ze werden door hem op jaarlijkse termijn zowel gebruikt als verhuurd, tenminste zodra hij ze via een erfenis in bezit had gekregen, naast zijn eigen pachtboerderij. Dat wijst erop dat ze tussen 1554 en 1568 al geen deel meer uitmaakten van het centrale pachtgoed en dat ze in deze tijd door de gezamenlijke erfgenamen als losse akkerlandpercelen werden verhuurd.

Uit de processtukken van de jaren veertig en vijftig, nauwkeurig verzameld en bestudeerd door D.J. van der Meer, wordt wel duidelijk dat Rienck Hemmema's moeder Berber oorspronkelijk geen aandeel had in de voormalige state ofwel het eigen 'posses' van haar vader Sicke, zoals hij dat in 1511 en 1514 zelf nog gebruikte. Ze was echter wel voor een deel erfgenaam van haar vaders andere bezittingen in Hitzum. Onderdeel daarvan was driekwart van de hierboven genoemde, ca. 90 pm grote pachtboerderij die in 1514 werd gehuurd door een zekere Tyairdt Matthys en in 1547 nog in gebruik was bij diens weduwe Aelcke en hun zoon Cornelis.¹¹ Sicke Gratinga's weduwe Popck heette eigenares te zijn, maar in 1555 was de eigendom, zoals we zagen, in handen van Berbers jongere broer Rienck Gratinga. Hij probeerde in dat jaar namelijk de boerderij te verkopen. Probeerde, want de

---

8 Na de dood van zijn ouders werd Hero opgevoed door zijn grootvader Sibrand Roorda te Spannum.

9 De meest voor de hand liggende plek waar de nieuwe pachter van Gratingagoed annex Roorda zich in deze tijd gevestigd kan hebben is het relatief kleine kadastrale boomgaardperceel B752, dat een centrale positie had ten opzichte van het achterliggende weidelandcomplex van de boerderij met stem- en floerennummer 7. Vgl. Van der Meer, 'Pseudo-Burmania's', 37.

10 De identificatie is van Van der Meer, 'Pseudo-Burmania's', 34 (kadastrale percelen Tjum Sectie B 808 en 809).

11 Zie noot 155.

verkoop is niet doorgegaan, mogelijk vanwege tegenwerking door Berber en haar man Hette Hemmema. Zij traden in 1559 op als koper. Het zal hun bedoeling zijn geweest met deze transactie een volwaardig agrarisch bedrijf los van Gratingastate te verwerven voor hun zoon Rienck. De boerderij werd toen natuurlijk nog wel uitgebaat door een pachter, die ook op een eigen huis woonde. We kennen hem onder de naam Johannes Emes uit het *Memoriael* van Rienck Hemmema. Hij was degene die in 1569 door Rienck – formeel nog in naam van zijn vader – werd uitgekocht, waarbij de beide partijen het eens moesten worden over de vergoeding voor het pachtershuis, dat in de burenen ten noorden van de kerk was gelegen. Hemmema bezat echter niet de gehele boerderij. In 1511 en 1514 was er een medegerechtigde die een kwart recht op de inkomsten had ‘over hoog en laag’. In 1569 was die er nog steeds, in de persoon van Douwe Wopckes Tallum, maar deze gebruikte toen een specifiek toegewezen kwart. Rienck heeft dat laten meten en afperken, waarna het van zijn bezit kon worden gescheiden en hij geen bemoeienis meer met een mede-eigenaar hoefde te dulden. Waar dat afgescheiden stuk precies lag, wordt uit het *Memoriael* niet helder.¹²

Zoals we zagen, kan Rienck Hemmema’s eigen zate aldus globaal worden aangewezen als de boerderij met stemnummer (SC) Hitzum 6 in de *Prekadastrale Atlas fan Frjentsjerteradiel*.¹³ De behuizing is op de kaart van het oudste kadaster uit 1832 te lokaliseren op perceel B83. Er kan voor de tijd ná 1620 ook een naam aan worden gekoppeld, te weten *Wiersma zate*. Als zodanig is de boerderij lang na Rienck Hemmema’s dood door zijn vrouw Ath Roorda vanwege financiële problemen onder de hamer gebracht en verkocht aan Juw van Eysinga. De zate met 70 pondematen land wordt dan in de verkoopbrief omschreven als ‘een heerlicke, schoone ende wellgeplantede howinge, mett singel, grafften’.¹⁴ Dat betekent overigens dat de naam Roorda, die op de Schotanuskaart van 1718 aan deze oostelijke zate is gegeven en vandaag de dag nog steeds gebruikt wordt, in oorsprong niet klopt. Roorda kan niet anders zijn dan een-en-dezelfde naam voor Gratinga state, aangebracht bij wijze van omnoeming toen Hero Gratinga in 1550 zijn naam in Roorda moest wijzigen. Wat dan nog de 30 pondematen betreft, die Rienck in 1572 naast de zate van pachter Johannes Emes door zijn vader

---

12 We zijn geneigd het aan de zuidkant van de Hitzumer dorpssterp te zoeken. Van der Meer, ‘De pseudo-Burmania’s’, 36, vereenzelvigd het met het los land-blok FC21 (kad. nrs. B 804-807), maar dat is onmogelijk omdat dit het oude stateterrein van Gratinga plus de *Hoffenne* ten noorden daarvan besloeg.

13 Mol en Noomen, ‘Pleats Rienck Hemmema yn kaart’, 19-27. Het stemnummer verwijst naar een politieke administratie die in 1640 voor Friesland nieuw werd opgezet, waarbij het uitoefenen van stemrecht was gekoppeld aan het bezit van boerderijen: die boerderijen kunnen wat omvang en ligging betreft gereconstrueerd worden.

14 Van der Meer, ‘Pseudo-Burmania’s’, 34.

Hette bij testament waren toegewezen, deze zijn in de jaren 1618-1620 ook onder de hamer gekomen. Ze bestonden uit losse landen die zo nu en dan ook in het *Rekenboeck* worden genoemd.¹⁵

De reconstructie van de bij Johannes Emes' zate, alias Hemmema's boerderij, alias *Wiersma*, en het oude Gratinga-annex-Roorda state horende landen op de kaart is problematisch in detail omdat ze in de jaren twintig van de zeventiende eeuw weer in één hand zijn geraakt. Daarbij kunnen percelen van de ene zate bij die van de andere zijn gevoegd.¹⁶ Maar ook in de eerste decennia van de negentiende eeuw kunnen er bij de wisseling van pachters verschuivingen hebben plaatsgevonden waarbij het – zoals D.J. van der Meer opmerkte – de vraag is of de dorpsontvanger van Hitzum de mutaties wel goed in zijn administratie heeft verwerkt. We kunnen daarom niet veel meer zeggen dan dat van de twee vanouds vrijwel even grote Gratinga-zates de door Rienck geërfde en geëxploiteerde boerderij (SC6) de oostelijke was. Een deel van Riencks bovengenoemde losse landen ter grootte van 30 pondematen is bij de oude state te zoeken. Het stateterrein en het noordelijk ervan gelegen perceel, die samen de *Hoffenne* werden genoemd maakten er in ieder geval deel van uit; de percelen *Bij de Tille* en *De Breggh* zullen zich echter in de buurt van de brug over de Hitzumervaart hebben bevonden.

Recapitulerend kunnen we hier stellen dat Rienck Hemmema niet het oude hoofdgoed Gratinga alias Roorda state in handen kreeg om het zelf uit te baten, maar het pachtgoed dat na 1600 de naam *Wiersma* droeg, vermoedelijk naar de pachter die de exploitatie na de dood van Rienck Hemmema ten behoeve van Ath voor zijn rekening nam. De overname van Johannes Emes' zate door Rienck en Ath heeft overigens wel enige tijd in beslag genomen. Bij de aanvang van zijn huwelijk in 1567 verbleef het echtpaar nog in Berlikum, getuige de vermelding op fol. 2v van het *Memoriael* dat hun eerste dochter daar op 27 november 1568 ter wereld kwam. Kort nadien, in 1569 heeft Rienck dan met enige voortvarendheid de exploitatie ter hand genomen. Hij kocht de zittende pachter uit, nam flink wat personeel in dienst, en begon meteen met de verbouw en uitbreiding van het huis en de bedrijfsgebouwen. Hij legde ook een omgrachte hof met bomen erbij aan, waardoor er een nieuw complex ontstond dat als het ware de eer en status kon overnemen van het inmiddels ter ziele gegane Gratinga. Tegelijkertijd wist

---

15 Het betreft de *Hoffenne* (14 pm), de *Eeske fenne* (3 pm), *Mr. Keimpe lant* (1? pm.), *de Oert* (3 pm), *de Blockfenne* (6 pm), *de Negene* (9 pm), *Bij de Tille* (3 pm) en *de Breggh* (3 pm). Let wel: deze bij naam genoemde percelen omvatten bij elkaar opgeteld 42 pm. De percelen *Mr. Keimpe lant*, *de Blockfenne* en *de Breggh*, die niet in het *Rekenboeck* worden genoemd, zullen later door Rienck of Ath en Tading van Adelen in de boedel zijn gebracht.

16 Van der Meer, 'Pseudo-Burmania's', 35.

hij uit de nieuwe Gratinga-erfenissen, op basis van voorkooprechten of anderszins, via aanspraken namens zijn moeder beslag te leggen op delen van het oorspronkelijke principale goed, als los land, dat wil zeggen meer in het bijzonder op de *Hoffenne*.

Opzet van het bedrijf en Riencks handelen als boer

Bij zijn weging ging Slicher ervan uit dat het eigenlijke landbouwbedrijf een omvang had van 70 pondematen ofwel 25,5 hectare. Hij haakte daar bij eerdere analyses aan van Tjitte de Boer en Obe Postma.¹⁷ Daarbij zou sprake zijn geweest van een verhouding van 1:2 tussen het akkerbouw- en het veeteeltgedeelte, dus afgerond ca. 8,5 hectare aan akkerland en 17 hectare aan weide en hooiland. Die berekening gaat echter niet op. Nu is er geen twijfel over mogelijk dat de akkerbouwpercelen samen inderdaad 8,5 hectare hebben omvat, op basis van opgaven uit het *Rekenboeck* zelf. De landmaten van de kavels zijn hier en daar vermeld omdat ze nodig waren voor het bepalen van het akkoordloon voor de werkzaamheden die erop werden verricht. Slicher heeft de omvang van het land dat voor de veeteelt bestemd was indirect nog eens nagecalculeerd door deze te relateren aan het aantal stuks vee dat in het *Rekenboeck* wordt genoemd. In 1571 is bijvoorbeeld sprake van 16 koeien, 1 osje en 5 hokkelingen. Uitgangspunt daarbij was dat men in die tijd voor de voeding van een koe gemiddeld 1 hectare nodig had. Maar als dat juist is, komt men met 17 hectare te krap uit. Naast het bovengenoemde rundvee moesten namelijk ook een paar schapen en vier paarden in de weide gehouden worden.¹⁸ Zoals we al zagen, is er geen enkele reden om niet van een groter oppervlak aan grasland uit te gaan. Rienck had immers naast de voormalige pachtboerderij van 70 pm ook nog 30 pm los land tot zijn beschikking. Delen ervan werden voor akkerbouw ingezet. Bij nader inzien zijn er ook geregeld andere stukken door hem verpacht.¹⁹ Als we die verhuurcomponent middelen op zo'n 10 pondematen per jaar komen we uit op zo'n 8,5 hectare land voor de akkerbouw en 24 hectare land voor veeteelt. Dat is in totaal een oppervlakte van 32,5 hectare ofwel 88,5 pondematen, met een verhouding van akkerland op wei- en hooiland van 1:3.

---

17 Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 80.

18 Voor een paard wordt evenveel grasland gerekend als voor een koe, in het geval dat het dier altijd in de wei blijft. Vermoedelijk stonden de paarden echter de meeste tijd op stal en werden ze daar (bij)gevoerd met haver e.d.

19 Zie de optelling van Slicher van Bath op p. 82, maar die is niet erg consistent omdat deze voor 1573 inkomsten uit een erfrente meeneemt (die van Riencks tante Berber Dekema, non in Haarlem).

Het kan de lezer van het *Rekenboek* niet ontgaan dat Rienck een calculerende ondernemer is geweest. Een duidelijk teken daarvan is het gegeven dat hij elk jaar diverse stukken eigen land die hij op dat moment niet goed kon gebruiken aan anderen verhuurde, om tegelijkertijd zelf land elders te pachten. Meer in het algemeen blijkt Riencks berekenende handelen uit zijn aanpak van het akkerbouwbedrijf. Dat werd vanaf het begin gericht op productie voor de markt: op de teelt van tarwe, gerst en peulvruchten (erwten en bonen). Opvallend is dat Rienck, met aftrek van het zaaizaad, de hele graanopbrengst steeds in Franeker verkocht, terwijl hij in Harlingen voor zijn personeel veel goedkopere, uit het Oostzeegebied geïmporteerde, rogge aanschafte om er broden van te laten bakken. Bij de bepaling van het teeltplan liet hij zich zoveel mogelijk leiden door de prijsontwikkeling, voor zover dat tenminste mogelijk was met het oog op de vruchtwisseling. Was de tarweprijs het ene jaar hoog, dan gaf hij het volgende jaar meteen zijn knechts opdracht meer grond met tarwe in te zaaien; idem met de gerst. Daarbij zorgde hij ervoor dat de graanteelt zoveel mogelijk op de beste terpergrond werd gerealiseerd, waarbij hij dan het voordeel had soms andere stukken los land te kunnen inzetten. Zoals Slicher van Bath kon natrekken, leverde dit verhoudingsgewijs hoge opbrengsten op. Gemiddeld wist Rienck in de jaren 1569-1573 voor de tarwe zeven tot zeventien maal en voor de gerst zes tot elf keer meer te oogsten dan hij had laten inzaaien. Dat waren opbrengstverhoudingen die omstreeks 1800 elders in Friesland nog voor goed tot zeer goed doorgingen. De relatief vruchtbare bodem op de kwelderrug van Hitzum was daarbij een factor van belang, maar Riencks ruime perceelkeuze alsook de zware bemesting die hij toepaste, hebben daar zeker sterk aan bijgedragen.

De boerderij in Hitzum was een gemengd bedrijf waarin akkerbouw en veeteelt elkaar in evenwicht hielden. Qua veeteelt lag het accent op de zuivelbereiding. Wel hield Rienck daarbij wat kleinvee en een paar runderen voor de slacht, alsook om er ruilhandel mee te plegen. De voornaamste producten echter waarop hij inzette, waren kaas en boter. Deze werden steeds in combinatie met elkaar – in zogenoemde grote ‘maarschappen’ zuivel, bestaande uit 300 pond boter en 300 pond kaas – op de markt gebracht. Dat Rienck de witte winterboter steeds in Bolsward verkocht terwijl hij de rode meiboter bij handelaren in Franeker bezorgde, zal zijn omdat hij daar op min of meer gespecialiseerde markten de hoogste prijs kon bedingen. Bij dat alles lijkt de melkopbrengst helemaal voor de productie van de voor verkoop bestemde boter en kaas te zijn geweest. Het personeel mocht in elk geval alleen karnemelk consumeren.

Het evenwicht tussen akkerbouw en zuivelbereiding komt ook tot uiting in het vaste personeelsbestand: voor alle werk op de akkers had hij twee

knechts in dienst, voor de veeverzorging en het bereiden van kaas en boter twee dienstmeiden. Seizoenswerkzaamheden als maaien, zwelen, dorsen en soms ook het onderhoud van sloten werden aan losse arbeiders in dag- of akkoordloon opgedragen. Dat Hemmema bij de deels uit natura bestaande beloning op de kleintjes lette, blijkt uit het sterke verloop onder het vaste personeel.²⁰ Ook bij wat verder voor de veeteelt nodig was, hield Hemmema de conjuncturele en prijsontwikkelingen steeds scherp in de gaten. Hij kocht soms tegen het voorjaar extra hooi aan om zijn koeien voor de productie langer op stal te houden. In de herfst van 1573 deed hij dan weer enkele dieren van de hand omdat er vanwege overstromingen nauwelijks hooi te krijgen viel en de eigen oogst mislukt was.

Beoordeling van de bedrijfsresultaten

Slicher meende terecht dat Hemmema een boer was die alle mogelijkheden benutte om winst uit zijn bedrijf te halen. Toch beoordeelde hij diens bedrijfsresultaten aan het eind als ongunstig. Volgens zijn calculatie zou Rienck namelijk over de geregistreerde jaren voor zijn eigenlijke landbouwbedrijf een cumulatief verlies hebben moeten boeken van 3.894 stuiver ofwel ca. 140 goudgulden, een bedrag overigens dat Rienck dan volgens dezelfde berekening van Slicher ruim had weten goed te maken met extra inkomsten uit pachten en renten die hij uit aangeërfd bezit ontving.²¹

Vanuit zijn fixatie op het bedrijf wist Slicher meteen ook aan te wijzen waarom Riencks resultaten niet gunstig genoeg waren: zijn levensstijl was te deftig en royaal, hij had te veel personeel in dienst, hield meer paarden dan voor het exploiteren van zijn gemengd bedrijf nodig was, investeerde te veel in nieuwbouw in slechte jaren en gaf te veel uit aan luxezaken, als meubels en dergelijke. Om kort te gaan: 'in het rekenboek ontmoet men op vele plaatsen niet een boer maar een landjonker'.

Deze waarneming klopt zonder meer. Het zal de lezer intussen echter duidelijk geworden zijn dat het verkeerd was, te verwachten dat zich in het *Rekenboek* een gewone boer zou manifesteren. Twee enigszins raadselachtige hoge uitgavenposten in het jaar 1571 doen al veronderstellen dat Rienck zich meer heeft kunnen veroorloven dan de doorsnee boer in Hitzum. Het gaat om bedragen die na tussenkomst van advocaten aan een zekere Trijn Hendricksdr (4 daalder) en haar man Alef de Graeff (24 carolusgulden) werden uitgekeerd. Ze lijken een vergoeding te hebben gevormd voor een

---

20 De Boer, 'Friesche kleiboer', 236; Postma, 'Friesche boerenhuis', 21-29; Postma en Spahr van der Hoek, *Geschiedenis Friese landbouw* I, 117-126, 145-1467 en 158; Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 90-106.

21 Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 123-130.

buitenhuwelijkse escapade van Rienck, mogelijk bedoeld om een nog duurdere formele rechtsgang te voorkomen.²² Slicher van Bath merkte op dat meteen na beide posten hierover in het *Rekenboek* een uitgave voor een luxe pels aan Riencks echtgenote Ath is opgenomen, met de suggestie dat dit een goedmakertje betrof.²³ Dat ligt inderdaad voor de hand. Men moet daarbij bedenken dat er in deze tijd zware geldboetes stonden op overspel en rechters erop gespist waren zulk wangedrag op het spoor te komen, niet in de laatste plaats om er hun eigen inkomen mee te verhogen.²⁴ Zeker is dat deze uitgaven, alsook een grote post ter hoogte van 12,5 goudgulden in 1572 in verband met een familiezaak bij de Hemmema's, de balans in de jaren 1571-1572 negatief hebben beïnvloed.²⁵

In beginsel horen deze onkostenposten niet in de bedrijfsresultaten te worden meegenomen. Dat geldt natuurlijk wel voor de uitgaven aan loon voor het personeel, dat uit ten minste twee vaste knechts en twee meiden bestond. Dat Hemmema ondanks een hoog verloop onder zijn mensen toch steeds weer op dit aantal uitkwam,²⁶ moet iets anders betekenen dan dat hij boven zijn stand leefde. Aangezien uit het *Rekenboek* blijkt dat Hemmema goed rekening hield met de wisselingen van de marktprijzen voor zijn producten en zowel zijn productie als zijn eigen handel in agrarische producten steeds bijstelde, is het onwaarschijnlijk dat hij verlies wilde lijden met een onverantwoord personeelsbeleid.²⁷ Veeleer had hij het zo georganiseerd dat de knechts en meiden alle handwerk op de boerderij verrichtten, los van de seizoenwerkzaamheden die aan losse arbeiders werden opgedragen, waardoor de handen van de heer en vrouw des huizes schoon konden blijven. Met slechts 8,5 hectare aan akkerland om te bewerken, had het in dienst houden van een bouwknacht ('grutfeint') en een tweede knecht ('lytsfeint')

---

22 Gerbenzon, 'Rekenboek', fol. 22r: 11 en 24 september 1571. Op 14 februari 1573 noteert Rienck, zonder een bedrag te noemen, dat Alef de Graeff in alles is betaald '... tgene Tryn Hendricks van mij kwam zijn wiff'; de brief over de zaak had hij zelf in zijn bezit, alsmede een quitantie van genoemde Alef: fol. 36r.

23 Vgl. Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 128, noot 1.

24 Los van de vergoeding die de echtbreker aan de benadeelde partij moest betalen, zou deze volgens de toen geldende Saksische Ordonnantie een boete van 25 goudgulden aan de rechter hebben moeten afdragen: J.A. Mol, 'Geweld op het Friese platteland 1524-1530', *De Vrije Fries* 100 (2020) 203-224, aldaar 215.

25 Gerbenzon, 'Rekenboek', fol. 33r. Het betreft een kwart aandeel in een totaalbedrag van 50 goudgulden voor een zekere Cornelis verver. Behalve Rienck moesten ook zijn broer Douwe, zijn zus Gerland en zijn schoonzus Ath betalen. Mogelijk betrof het, kort na de dood van vader Hette, renovatieactiviteiten aan diens huis in Franeker.

26 Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 127: De post voor vast en los personeel blijft in de loop der jaren vrij constant.

27 Zie in dit verband ook de opmerking die Slicher zelf maakt over het streven van Hemmema om zijn personeelskosten zo laag mogelijk te houden: Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 114; Idem, 'Robert Loder en Rienck Hemmema', 111.

alleen zin wanneer de heer niet zelf meehielp. Datzelfde gold voor het vrouwelijke personeel. De 'overste' maagd was verantwoordelijk voor het kaas maken. Zij en de tweede dienstmaagd zorgden ervoor dat Ath Roorda zich niet met de zuivelbereiding hoefde te bemoeien, behalve dan om er toezicht op te houden.²⁸

Aths taken als moeder werden daarbij verlicht door het uitbesteden van haar zuigelingen aan voedsters en het tijdelijk aannemen van een kindermaagd die ook nog kleding kon maken. Het feit dat Ath juist opvallend weinig actief in het *Rekenboek* voorkomt, kan geïnterpreteerd worden als een aanwijzing dat zij in alle opzichten moest worden vrijgesteld voor een gepast leven als landedelvrouw die bijvoorbeeld de relaties met de familieleden moest onderhouden. Rienck hield uiteraard de organisatie van het bedrijf in handen en begaf zich naar de diverse markten om zijn producten te verhandelen en nodige zaken aan te kopen.

De kritiek die Slicher uitte op de nieuwbouw had vooral betrekking op de haast die de jonge boer erbij aan de dag legde. Rienck zou hiermee juist in zijn beginjaren sterk ingeteerd hebben op zijn vermogen en zo een te groot risico hebben gelopen. Vooral in de slechte jaren 1572 en 1573 had hierin volgens Slicher '... de grootste zuinigheid betracht moeten worden.'²⁹ Zeker, het is een eeuwenoude wijsheid dat het in tijden van crisis verstandig is geld achter de hand te houden.³⁰ De calculerende Hemmema en zijn vader zagen het blijkbaar anders en meenden dat de moeilijke situatie van voorbijgaande aard was.³¹ Zij zullen vertrouwd hebben op de veerkracht van de Friese economie. Knibbe refereert aan deze veerkracht en wijst erop dat herstel na rampen vaak opvallend snel verliep.³² Daarbij moeten we bedenken dat de bouwactiviteiten van vader en zoon Hemmema in een al langer gaande ontwikkeling pasten. Kapitaalkrachtige boeren in Friesland waren al geruime tijd met een inhaalslag bezig. Gebruikten edelen en eigenerfden in de tijd vóór 1500, toen Friesland nog een vetemaatschappij was, de kostbare baksteen eerst en vooral voor het oprichten van verdedigbare gebouwen, dan konden ze deze na 1525, toen er zich een stevig centraal gezag had gevestigd dat overal de particuliere versterkingen liet afbreken, toepassen voor

---

28 In verband met haar stand? In elk geval hoefde ze de kinderen niet te zogen (of kon ze dat niet?). Voor de kostbare inhuur van minnen: Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 72 noot 194. Knibbe ziet Hemmema's vrouw wel boter en kaas maken, hoewel daar in het *Rekenboek* geen aanwijzingen voor gevonden kunnen worden.

29 Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 130.

30 Vgl. J.F. Niermeijer, 'Landbouw en handel in Friesland in de dertiende eeuw', in: *Economisch-historische opstellen geschreven voor prof. dr. Z.W. Sneller ter gelegenheid van zijn 25-jarig hoogleraarsjubileum 1922-5 april-1947* (Amsterdam 1947) 12-31.

31 Over het calculerende karakter van Rienck: Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 112 en 114.

32 Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 42.

het vergroten en verstenen van woon- en bedrijfspanden.³³ Nader onderzoek moet uitwijzen hoe de boerderijbouw zich toen precies heeft ontwikkeld en welke invloed er daarbij is uitgegaan van de pacificatie van het gewest. Op grond van boedelinventarissen uit het midden van de zestiende eeuw kan echter nu al wel worden vastgesteld dat de verstening van boerderijen rond 1560 een eind op weg was.³⁴ In de grietenij Hennaarderadeel bijvoorbeeld, die allerminst uitzonderlijk kan zijn geweest, konden in de tijd van Rienck weinig boerderijbehuizingen meer gevonden worden zonder een bakstenen gedeelte.³⁵

Een bedrijf in opbouw

De boerderij die Hemmema in 1569 betrof, was op het moment van overname een pachtbedrijf. Pachters begonnen in de zestiende eeuw in toenemende mate in hun boerderij te investeren. Dat was niet alleen omdat de boerderijbehuizing hun eigendom was, maar ook omdat een duurder pand het verlengen van de pacht waarschijnlijker maakte. Bij het aflopen of verbreken van de pacht diende het huis immers te worden overgenomen als de nieuwe pachter of eigenaar dat zelf wilde bewonen.³⁶ Gezien de hoeveelheid verwerkte baksteen, heeft het er de schijn van dat aan het nieuwverworven boerenhuis te Hitzum nog heel wat te verbeteren viel.

Ook de hooiopslag liet klaarblijkelijk te wensen over, want Hemmema liet een nieuwe open hooiberg met beweegbare kap maken. Het ging om een berg met zes roeden.³⁷ Zeskantige roedenbergen waren algemeen op het middeleeuwse erf.³⁸ Met name voor Drenthe zijn voorbeelden overgeleverd,³⁹ maar mogelijk leek de hooiberg van Rienck Hemmema op die van de voormalige museumboerderij in Wartena, die met zijn beweegbare kap toch ook al een oorsprong uit de zestiende eeuw wordt toegedacht.⁴⁰ Bij dergelijke bergen zijn de roeden onderling gelijk. Hemmema hergebruikte vier

---

33 Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 47.

34 Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 56: Knibbe gaat hier te zeil op transcripties door Jan Post van de boedelinventarissen van Hennaarderadeel.

35 Zie verder: Postma, 'Over het Friesche boerenhuis', 16; Van der Molen, *Het Friesche boerenhuis*, 44-45, en Postma en Spahr van der Hoek, *Geschiedenis Friese landbouw* 1, 99.

36 De Boer, 'De Friesche kleiboer II', 233 en 239; Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 56-60.

37 Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 116.

38 H.T. Waterbolk, *Getimmerd verleden. Sporen van voor- en vroeghistorische houtbouw op de zand- en kleigronden tussen Eems en IJssel* (Groningen 2009) 129-130.

39 Gasselte: H.T. Waterbolk, en O.H. Harsema, 'Medieval farmsteads in Gasselte (prov. of Drenthe)', *Palaeohistoria* 21 (1979) 238-258; Peelo: P.B. Kooi, 'Het project Peelo: Het onderzoek in de jaren 1977, 1978 en 1979 op de es', *Palaeohistoria* 33-34 (1991-1992) 169-306, aldaar 217-226 en fig.7.

40 Postma, 'Friesche boerenhuis'; Van der Molen, *Friesche boerenhuis*; en Postma en Spahr van der Hoek, *Geschiedenis Friese landbouw* 1, 95.

staanders die hij van zijn schoonvader kreeg. Buiten deze vier gebruikte hij er nog twee die hij uit Franeker haalde en die hij de zwaarste noemde. Dit laat de mogelijkheid open dat de roedenberg van Hemmema niet zeskantig maar rechthoekig was en een zadeldak had.⁴¹ In dat geval spreekt men eerder van een hooischuur. Zie bijvoorbeeld Knibbe die de introductie van deze hooischuur met beweegbare kap iets na de verstening van het huis plaatst en Hemmema's hooi-berg met beweegbare kap zelfs de vroegst vermelde van zijn soort noemt.⁴² Dat laatste is verwarrend, niet in de laatste plaats omdat Hemmema het zelf niet over een schuur heeft, maar over een berg.⁴³ Maar zelfs de hooischuur was geen wezenlijke vernieuwing. Dat was eerder de integratie van de hooiopslag in de gehele boerderij, waarbij vee en hooi onder één dak waren gebracht. Volgens recent onderzoek deed dit laatste type in de jaren zestig van de zestiende eeuw zijn intrede in Friesland. Aan het begin van de zeventiende eeuw had dit soort integrale boerderijconstructies zich al wijd over het gewest verspreid.⁴⁴

Verder moet signaleerd worden dat Hemmema bij het vernieuwen van zijn opstal in 1573 een stenen melkkamer liet bouwen. Deze *molkenkamer* betrof een uitbreiding van het huis. Melkkamers zijn reeds aantoonbaar voor het midden van de zestiende eeuw en kunnen beschouwd worden als een onderdeel van het Oudfriese boerenhuis.⁴⁵ In de boedelinventarissen van Hennaarderadeel na 1560 is vrijwel altijd sprake van een uitgebouwde melkkamer.⁴⁶ Zulke melkkamers zullen dus strikt genomen nog iets eerder zijn geïntroduceerd, zo tussen 1500 en 1550. Bezien tegen de algemene achtergrond van de algemene ontwikkelingen mag de conclusie luiden dat Hemmema koos voor het hoogstnoodzakelijke en zeker niet vooroeplic toen hij in de verbetering van zijn opstallen investeerde.

Was Rienck een vernieuwer?

Twee aspecten van Hemmerma's akkerbouw meende Slicher te mogen aanmerken als modern, in de zin van vooruitstrevend. Het eerste betreft de toepassing van klaver als voedergewas, een toepassing die eerst in de zeventiende en achttiende eeuw een hoge vlucht zou hebben genomen.⁴⁷ Deze

---

41 Vgl. Kooi, 'Het project Peelo 1977-1979', 244-245, en Waterbolk, *Getimmerd verleden*, 129-130.

42 Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 56.

43 Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 73-74.

44 P. Borghaerts, *Houtstromen. Bossen, binten en boerderijen* (Gorredijk 2021) 144-150, 185-205.

45 Postma, 'Friesche boerenhuis', 9 en 12; Postma en Spahr van der Hoek, *Geschiedenis Friese landbouw I*, 98.

46 Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 56.

47 Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 98.

stelling is echter onhoudbaar gebleken. In zijn bespreking van de editie van het *Rekenboek* merkte Obe Postma op dat de in de teksten genoemde 'clouwert' een goedkope biersoort was die Hemmema voor zijn arbeiders kocht.⁴⁸

Sinds deze kanttekening heeft Slicher dit specifieke argument voor vernieuwing afgezwakt.⁴⁹ Hij bleef echter volhouden dat er sprake was van een vooruitstrevende bedrijfsvoering, en wel omdat Rienck Hemmema zwaarder dan tijdgenoten zou hebben ingezet op intensieve bemesting, door niet alleen de mest van zijn eigen veestapel te gebruiken, maar ook die van koeien aan te kopen die gehouden werden door de bewoners van de stad Franeker. Vooral dat laatste zou modern zijn geweest.⁵⁰ Het is evenwel niet bekend hoe zwaar er in het midden van de zestiende eeuw over het algemeen werd bemest, laat staan dat te bepalen is hoe intensief de bemesting in de middeleeuwen pleegde te zijn. We weten eigenlijk alleen dat vóór ca. 1550 mest vaak gedroogd werd om als brandstof te dienen en dat hieraan langzamerhand een eind kwam toen het goedkoper en makkelijker werd om turf te stoken.⁵¹ Het gebruik van turf nam dankzij de commerciële exploitatie van de hoogvenen in het achterland sinds het midden van de zestiende eeuw een hoge vlucht. De mest die eerder werd verbrand, kwam nu vrij voor gebruik op het land. Ook Hemmema kocht turf en zal al zijn mest hebben uitgereden. Dit was weliswaar een redelijk nieuwe ontwikkeling, evenals het gebruik van stadsmest, maar het is goed mogelijk dat het extra bemesten van akkers al eerder geschiedde. Nader onderzoek op dit punt is nodig, maar enkele aanwijzingen zijn er al wel. Akkers in de buurt van de stad Harlingen bijvoorbeeld bevatten hoeveelheden laatmiddeleeuwse aardewerkscherven en metalen voorwerpen die kunnen duiden op een vroege aanvoer van mest

---

48 O. Postma, 'Enkele opmerkingen naar aanleiding van deel XIV der Estrikken', *Us Wurk* 5 (1956) 90-95.

49 Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 99, waar hij de kritiek van Postma inzake de klaver volgt. Zie echter J. de Vries, 'De economische ontwikkeling van Friesland na het einde van de Friese vrijheid', in: J. Frieswijk, A.H. Huussen jr., Y.B. Kuiper en J.A. Mol (red.), *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum/Leeuwarden 1999) 140-157, aldaar 150, die nog spreekt van klaververbouw door Hemmema. Maar zelfs wanneer Hemmema klaver zou hebben gezaaid, was hij niet per se een pionier. Zie voor klaverteelt rond het midden van de vijftiende eeuw: P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving – het land van Leusden, ca. 1360 – ca. 1515*. (Groningen 1992) 261.

50 Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 99-105.

51 Postma en Spahr van der Hoek, *Geschiedenis Friese landbouw* I, 102 over de zestiende eeuw: 'De mest werd gebruikt voor het bouwland en verder vooral in de weidstreken als brandstof; er is geen inventaris uit die tijd of er zijn "dompen" als brandstof aanwezig, hoewel er ook dikwijls wat turf is', en 118: 'Een deel van deze mest werd over het bouwland gebracht als men dit had; het meeste werd echter als brandstof gebruikt.'

uit de stad.⁵² Postma was trouwens in het geheel niet onder de indruk van Hemmema's mestaankopen, waarvan hij de omvang in verhouding tot die van de eigen mest naar beneden bijstelde.⁵³

Het is beslist correct om Hemmema neer te zetten als een kiene ondernemer die wist wat zijn producten minimaal moesten opleveren en die rekening hield met de schommelingen op de markt.⁵⁴ De vraag is of dit hem bijzonder maakte en zelfs of dit gedrag toen wel zo nieuw was. Jan de Vries merkte over de flexibele wijze van boeren door Hemmema op dat deze, met de verbouw van klaver (sic!), peulvruchten en veel tarwe, op de kleigronden van Noord-Friesland regel was.⁵⁵ Ogenschijnlijk moderne trekken van de Friese zestiende-eeuwse economie blijken bij nadere beschouwing al lang vóór 1500 te zijn voorbereid.⁵⁶ In het begin van de volle middeleeuwen was gemengd bedrijf mogelijk regel, in die zin dat de boeren voor hun akkerbouwproducten, onder meer bestaande uit wintergraan, lang streefden naar zelfvoorziening waar dat (weer) mogelijk was, mede door sinds de negende eeuw terpen tot akkerterpen uit te bouwen.⁵⁷ Zoals de vroegste kadastrale kaarten laten zien, waren de terpen ook nog lang als akker in gebruik. Jan de Vries wees er verder op dat '... bouwland – vaak akkertjes van geringe omvang – bijna overal voorkwamen' voordat de akkerbouw zich ging concentreren in de bouwhoek.⁵⁸ Het is echter wel aannemelijk dat voor het bepalen van de verhouding akkerbouw-veeteelt gedurende de late middeleeuwen in toenemende mate rekening gehouden werd met het landschap. Bekend is dat de kloostervoorwerken uit de twaalfde en dertiende eeuw – voor een deel – gespecialiseerd waren, op zo'n manier dat de productie optimaal afgestemd werd op landschap en bodemgesteldheid, om zo het klooster te

---

52 Vgl. G.J. de Langen en E.F. Nierstrasz, *Veldkartering Noord-Westergo 1992-1995*, RAAP-rapport 299 (Amsterdam 1998), en G.J. de Langen en H.W. Hommes, *Provincie Fryslân. Metaaldetectie Noord-Westergo 1992-1996*, RAAP-rapport 298 (Amsterdam 1998). Zie ook de bemestingsgegevens voor het middeleeuwse Wijnaldum: A. Kaspers, 'Wijnaldum-Tjitsma revisited. Testing the potential value of field-surveying terp sites', in: A. Nieuwhof (ed.), *The Excavations at Wijnaldum: Volume 2: Handmade and Wheel-thrown Pottery of the first Millennium II* (Groningen 2020) 193-240, aldaar 232.

53 Postma, 'Opmerkingen deel XIV der Estrikken', 93.

54 Vgl. Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 114, waar hij spreekt over een 'zeer doordachte bedrijfsvoering (...). Men ziet hier reeds (sic!) voor zich de voor de markt producerende boer, rationeel ingesteld, steeds er op uit de grootst mogelijke winst te behalen'.

55 De Vries, 'Economische ontwikkeling', 150.

56 Wat betreft de hoog geprezen moderniteit van Hemmema, zie vooral ook Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 73, die hem eerder een volger dan een trendsetter noemt.

57 De Langen en Mol, 'Terpenbouw en dorpsvorming'.

58 De Vries 'Economische ontwikkeling', 152. Zie ook Postma en Spahr van der Hoek, *Geschiedenis Friese landbouw I*, 113.

ondersteunen in zijn streven naar autarkie.⁵⁹ Deze aanpak werd of was reeds ook buiten de kloosters gangbaar.⁶⁰ Alleen al de aanwezigheid van laatmiddeleeuwse boerderijen in de lagere klei- en veengebieden geeft aan dat ook zij zich specialiseerden.

Ook andere aspecten van de vroegmoderne economie hadden oude wortels. Bekend is dat de Friese landbouwer al in de dertiende eeuw kapitaal achter de hand hield om tegenvallende oogsten te compenseren door graan te importeren.⁶¹ Verder weten we dat het spel van aan- en verkoop ook toen al voor een deel op de markt geschiedde en dat dit verkeer via tussenhedlaren kon lopen.⁶² Al ver vóór de zestiende eeuw was in Friesland sprake van een monetaire en marktgerichte tijdpacht met flexibele termijnen volgens afdwingbare procedures en regels, konden losse arbeiders worden ingehuurd en was de grondprijs afhankelijk van de economische waarde.⁶³ Aangenomen wordt dat zeker rond 1500 een belangrijk deel van de landbouw al gespecialiseerd was in productie voor de markt.⁶⁴ Dit betekent al met al dat in de zestiende eeuw elke nadenkende boer met marktschommelingen rekening hield en er ook op vooruitliep wanneer hij moest beslissen over zijn teeltplan voor het volgende jaar.⁶⁵ Als zodanig vroeg de markt al eerder dan in Hemmema's tijd de producenten om snelle beslissingen. Een succesvolle boer was in de zestiende eeuw dus zonder meer al bewegelijk en stelde zich flexibel op zodra een veranderende markt daarom vroeg. Rienck Hemme-

-
- 59 J.A. Mol, 'The Cistercian Model? The Application of the Grange System by the Various Religious Orders in the Frisian Coastal Area, 1150-1400', *The Medieval Low Countries* 1 (2014) 205-232, aldaar 217-218.
- 60 Vergelijk bijvoorbeeld de situatie in het Land van Heusden: Hoppenbrouwers, *Land van Heusden*, 255-257. De Boer, 'Friesche kleiboer I', 88-89, ziet deze omschakeling ook voor Friesland, maar plaatst deze later als hij het heeft over het opgeven van de zelfvoorziening (pas) na 1500.
- 61 Niermeijer, 'Landbouw en handel'.
- 62 De Boer, 'Friesche kleiboer I', 86. Voor de laatmiddeleeuwse specialisatie in boter, kaas en vee: Postma en Spahr van der Hoek, *Geschiedenis Friese landbouw* I, 83-85; J. Weststrate, 'Aan de rand van Hanze en Holland. De positie van Westerlauwers Friesland in de laatmiddeleeuwse handelsnetwerken rond de Noordzee', *It Beaken* 77 (2015) 24-55, aldaar 33-34; Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 68-69. Het vetegeweld van de vijftiende eeuw lijkt van weinig invloed te zijn geweest op de economie: P.N. Noomen, 'De Friese vetemaatschappij: sociale structuur en machtsbases', in: J. Frieswijk, A.H. Huussen jr., Y.B. Kuiper en J.A. Mol (red.), *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum 1999) 43-64, aldaar 44-47, speciaal noten 103, 105 en 106.
- 63 Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 48-49, 60-61, 68-69 en 74. Zie ook De Vries, 'Economische ontwikkeling', 144, volgens wie het Friesland van vóór 1498 modern 'avant la lettre' was en hij spreekt dan ook niet van een economische omwenteling rond 1498, 157. Voor verbetering van de regelgeving na 1500: Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 62-63. Voor verpachting door laatmiddeleeuwse kloosters: J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse kloosterlandschap* (Leeuwarden 1991) 176-177.
- 64 De Vries, 'Economische ontwikkeling', 153.
- 65 De Vries, 'Economische ontwikkeling'. Vgl. Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 70-71: 'Het loutere bestaan van marktgerichte specialisaties van het boerenbedrijf is niet verwonderlijk. Het verrassende element is *de mate waarin* het boerenbedrijf op de markt werd afgestemd.'

ma handelde conform. Hij verkocht zijn granen en peulvruchten steeds aan dezelfde handelaren en hoefde verder geen moeite te doen om zijn waar af te zetten.⁶⁶ Voor de meeste zaken, ook de meeste aankopen kon hij gewoon in Franeker terecht. Slicher signaleerde dit allemaal wel, maar verbond er niet de consequentie aan dat Hemmema gebruikmaakte van een staand handelsapparaat. Anders gezegd: Rienck Hemmema opereerde in een reeds lang ontwikkelde commerciële infrastructuur. Er zijn geen bewijzen dat hij heeft bijgedragen aan de vernieuwing ervan.⁶⁷

---

66 Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 94.

67 Slicher van Bath, 'Landbouwbedrijf', 107-108.

5. Beheer, waarde en de exploitatie van boerderijen door adel en eigenerfden in Franekeradeel en Hennaarderadeel¹

Hoe verhielden de exploitatie en het bezit van de boerderij van Rienck Hemmema en Ath Roorda zich nu tot die van andere edelen en eigenerfden in hun directe omgeving? Deze vraag willen we beantwoorden door voor de grietenijen Franekeradeel en Hennaardera-deel waarin Rienck en Ath ge goed waren, de bezitscijfers voor alle grondeigenaars en gebruikers met elkaar te vergelijken. Dat is mogelijk met behulp van het *Register van de Aanbreng*, een in 1511 op last van de hertog van Saksen voor belastingheffing opgemaakte grondboekhouding.² Deze bevat per grietenij en dorp detailopgaven van de huurwaarde van de boerderijen, onder vermelding van de eigenaars en gebruikers. De sprong van 1568-1573 terug in de tijd naar deze registratie van 1511 is zeker verantwoord, gelet op de continuïteit in waarde van de grond en de geringe tussentijdse vergroting van de agrarisch gebruikte oppervlakte. Eerst bepalen we daarbij de grootte en waarde van de boerderijen in beide gemeenten. Vervolgens richten we ons op de verdeling over de verschillende categorieën eigenaars. Daarna be-

---

1 De cijfermatige inbreng in dit hoofdstuk komt voor rekening van Jonathan Bos.

2 In verschillende edities en vorm gepubliceerd, met als oudste en meest omvangrijke de registers van Oostergo en Wymbritseradeel: *Rvda*, 4 dln. (Leeuwarden 1879/1880). De registers voor Noordelijk Westergo zijn uitgegeven door Tjessinga, *Aanbreng der Vijf Deelen*. Over de opzet en achtergrond, zie Theissen, *Centraal gezag*, 49-54. Vgl. Faber, *Drie eeuwen* 1, 21-23.

steden we voor ons thema van de edelman-boer aandacht aan het eigen gebruik van de boerderijen door de adel.

Grootte en waarde van de bezitseenheden

Aangezien de aanbrenregistres de overheid inzicht moesten geven in de waarde van eenheden grondbezit, zou men denken dat elk beschreven object een boerderij met bijbehorend land omvatte. In de praktijk ligt dat ingewikkelder, met enige variatie per grietenij. Zo vindt men in de registers regelmatig ook huizen genoteerd, maar zeker niet consequent per dorp en dan ook niet alle huizen die in het dorp zullen hebben gestaan. Ook zijn diverse keren (losse) landen beschreven waarop zeer waarschijnlijk geen boerderij stond.³ Voor onze analyse spelen deze niet boerderij-gerelateerde posten getalsmatig echter geen belangrijke rol. We laten ze daarom buiten beschouwing en nemen alleen de objecten mee die als boerderij aan te wijzen zijn.

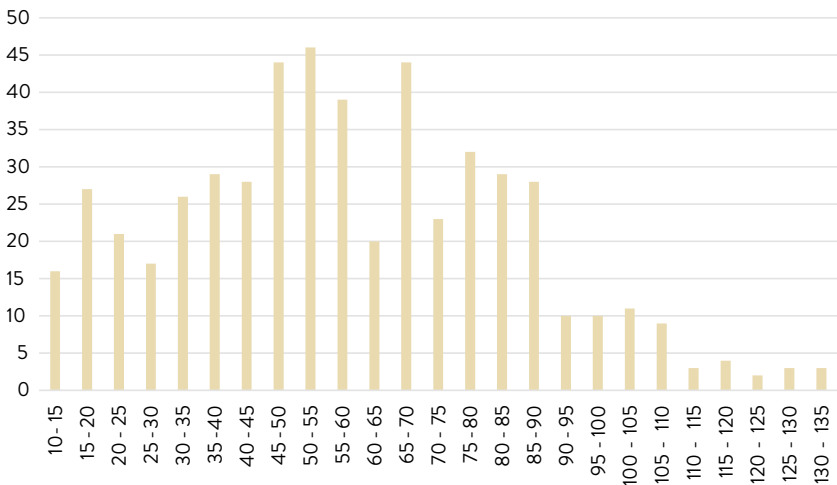
Voor Franekeradeel is, anders dan voor het grootste deel van Hennaarderadeel, niet de grootte van de bedrijven aangegeven. Kennelijk was hier alleen de waarde bepalend. Omdat uit latere kadastrale opgaven blijkt dat de waarde van de grond in Franekeradeel per hectare nauwelijks groter was dan in de andere kleigrietenijen van Friesland, kunnen we de in 1511 opgegeven bedragen wel steeds omzetten in een oppervlakte. De vuistregel is dat in 1511 één hectare jaarlijks gemiddeld één floreen of goudgulden van 28 stuiver opbracht.⁴ Andersom gerekend had dan één pondemaat (0,3675 ha) een gemiddelde huurwaarde van 10,88 stuiver. Daarbij geldt uiteraard de disclaimer dat de werkelijke cijfers sterk per boerderij kunnen variëren. Het is verder moeilijk om een strikte ondergrens te hanteren voor wat een boerderij als zelfstandige agrarische eenheid was. Voor onze vergelijking kiezen we ervoor die ondergrens te plaatsen bij een huurwaarde van vier goudgulden, die voor Hennaarderadeel een oppervlakte van elf-twaalf pondematen en soms nog iets meer representeerde. Boven die grens kon in de vroege zestiende eeuw nog een klein gemengd bedrijf met drie tot vier koeien worden uitgbaat. Veel van dit soort kleine bedrijven waren er overigens niet: vijftien voor Franekeradeel en Hennaarderadeel tezamen. Als we de landen onder de grens van vier goudgulden weglaten missen we slechts vijf procent van de belastbare grond in 1511.

---

3 Deze zijn enkele keren beschreven in het register als 'campe landts' of met vergelijkbare beschrijvingen.

4 Faber, *Drie eeuwen* I, 322.

Grafiek 1. De grootte van de boerderijen in Franekeradeel en Hennaarderadeel in 1511, in pondematen.

De andere 95 procent was dus verdeeld over 241 boerderijen van Franekeradeel en 257 van Hennaarderadeel. Als we deze boerderijen naar huurwaarde middelen, krijgen we bedragen van 618 en 560 st, die respectievelijk corresponderen met groottes van ruim 56,8 en 51,5 pondematen. Dat brengt de gemiddelden van beide grietenijen samen op 588 stuiver en 54 pondematen.⁵ Nu zegt zo'n gemiddelde op zichzelf niet veel. Belangrijk is om te weten hoever de grote groep daarvan naar onder en boven afweek. Als we dat in beeld brengen met een staafdiagram, gerangschikt per eenheden van vijf pondematen, zien we dat er sprake was van veel variatie, met dien verstande dat er niet veel boerderijen waren met meer dan 90 pondematen. Zoals we verderop zullen zien blijkt een groot aantal daarvan in bezit te zijn geweest van kloosters.⁶ Los daarvan laat het beeld ons niet toe om van standaardboerderijen in deze grietenijen te spreken.

Verdeling over de verschillende categorieën eigenaars

De verdeling van deze 241 en 257 (samen 498) boerderijen over de verschillende klassen van eigenaars levert voor de grietenijen in de tabellen 1 en 2 afzonderlijk het volgende beeld op met een basisberekening in stuivers.

5 Vergelijk de berekeningen van Postma en Spahr van der Hoek, *Geschiedenis Friese landbouw I*, 103-105, die voor Hennaarderadeel op 51,4 pm uitkomen en voor de kleiweidestreek inclusief Idaarderadeel en Wymbritseradeel meer in het algemeen op 50 pm in doorsnee.

6 Zie de website van HisGIS (www.hisgis.nl) met de kaartlagen kloostergoederen en stemkohieren.

Tabel 1. Verdeling boerderijenbezit in Franekeradeel 1511, met opgave van huurwaarde in stuiver.

Eigenaar	Aantal	Waarde	Percentage
Kerk	60	29013	19,49
Klooster	35	25039	16,82
Eigenerfd	88	53529	35,96
Adel	58	41260	27,72
Totaal	241	148841	100

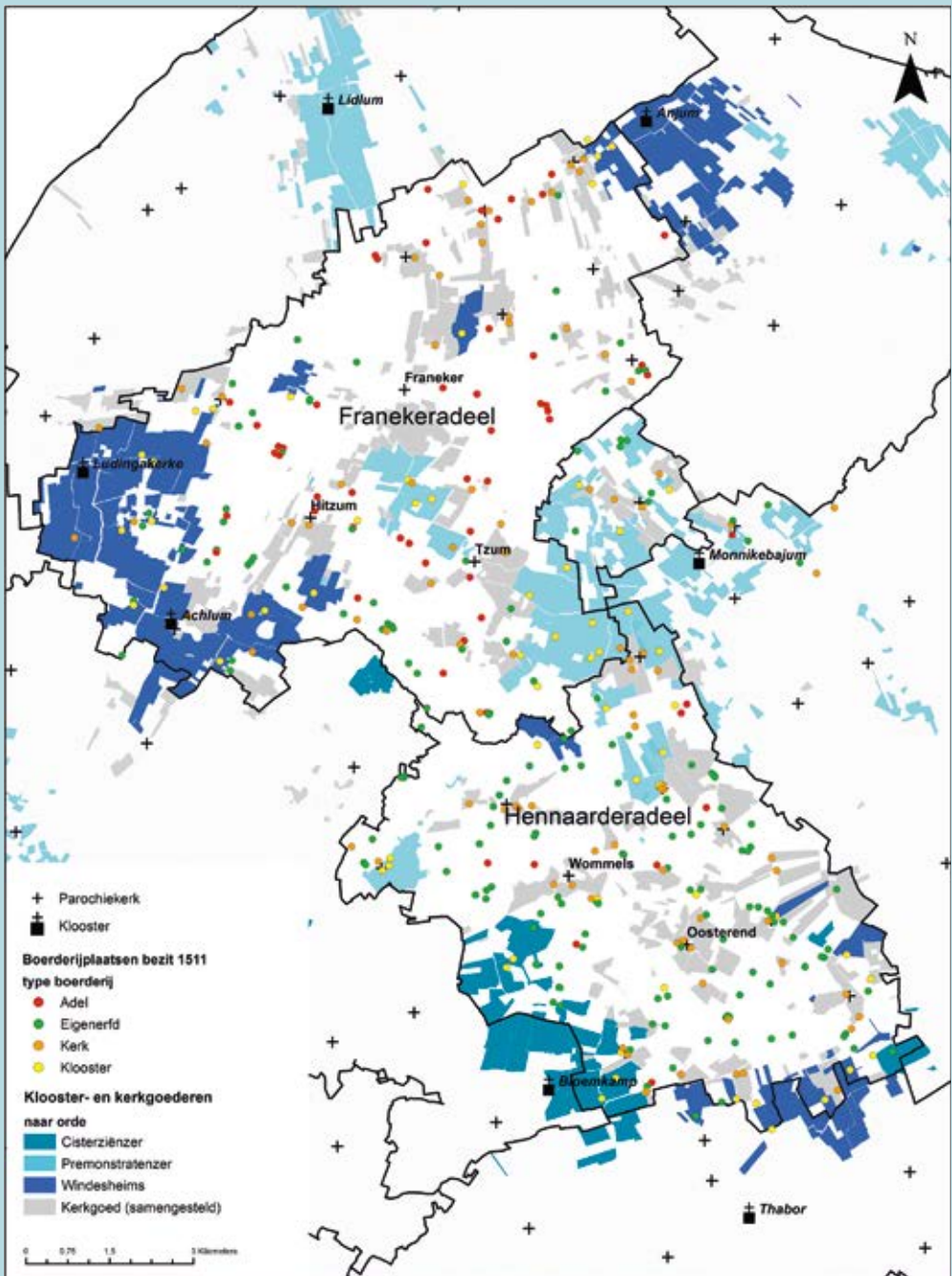
Tabel 2. Verdeling boerderijenbezit in Hennaarderadeel 1511, met opgave van huurwaarde in stuiver.

Eigenaar	Aantal	Waarde	Percentage
Kerk	58	25806	17,98
Klooster	41	27788	19,36
Eigenerfd	146	81421	56,74
Adel	12	8494	5,91
Totaal	257	143509	100

Wat de toewijzing betreft is er voor kerkelijke instituties, met inbegrip van de kloosters, geen probleem, omdat die duidelijk genoeg in de bron worden beschreven. Over de adel komen we hierna te spreken. De rest vangen we onder de brede noemer van eigenerfden, van wie het overgrote deel inderdaad uit vrije boeren bestond. Maar we kunnen onder hen dus ook enkele renteniers en stedelijke beleggers aantreffen. Anders gezegd: wanneer een eigenaar geen geestelijke was en niet aantoonbaar tot de Friese adel behoorde, is hij door ons als eigenerfde grondbezitter gekwalificeerd.

De cijfers voor de categorie kerspelkerken komen voor beide grietenijen goed met elkaar overeen. Dat is voor de instituties die met de dorpskerk verbonden waren alleszins begrijpelijk omdat elk kerkdorp daarvoor oorspronkelijk ten minste twee (grote) boerderijen telde voor respectievelijk het levensonderhoud van de pastoor en de instandhouding van het kerkgebouw. Verder waren er boerderijen van armenfondsen, beneficijs voor vicarissen – in de zin van assistent-zielzorgers – en familiale memoriestichtingen.⁷ Natuurlijk waren er grote en kleine parochies die elk over meer of

7 Over de verzekering van het materiële bestaan van parochiële kerkinstituties in Friesland, zie J.A. Mol, 'Het inkomen van zielzorgers 1511-1543', *De Vrije Fries* 94 (2014) 165-174.

Kaart 16. De ligging van de boerderijen van 1511, met opgave van de eigenaarscategorieën. Kaart: J.J. Feikens, Fryske Akademy

minder van dergelijke beneficijs beschikten. Franekeradeel telde twaalf en Hennaarderadeel veertien kerkdorpen. Met respectievelijk 60 en 58 boerderijen voor de verschillende fondsen was Franekeradeel naar verhouding iets rijker aan kerkengoed. Procentueel gold het een ratio van (afgerond) 19,5 : 18 procent.

Dat het pakket kloostergoederen in beide grietenijen even groot was, is in zekere zin toeval. We zien het in diverse kleurschakeringen weergegeven op de bijgaande overzichtskaart.⁸ Strikt genomen, was alleen in Franekeradeel een groot klooster gevestigd, te weten de in 1158 gestichte Augustijner koorherenabdij van Ludingakerke onder Midlum, die lange tijd tot de congregatie van Kloosterrade alias Rolduc had behoord, maar in 1429 aansluiting had gevonden bij de hervormingscongregatie van Windesheim en daardoor in de tweede helft van de vijftiende eeuw een heropleving had meegemaakt.⁹ Zoals de meeste andere agrarische kloosters van zijn generatie had Ludingakerke zijn oudste en voornaamste goederen in de naaste omgeving of zelfs direct buiten de poort liggen. Dat geldt ook voor zijn voormalige vrouwendependance onder Achlum, die in 1429 door de Windesheimers was opgeheven, maar waarvan het bezit sindsdien als uithof door lekenbroeders van Ludingakerke werd geëxploiteerd. Met 2338 pondematen onder Midlum, Herbajum en Achlum, grotendeels verworven in de twaalfde en dertiende eeuw, kan Ludingakerke met recht een grootgrondbezitter worden genoemd. Een tweede klooster met bezit in Franekeradeel was het in 1256 gestichte en in 1439 tot het kapittel van Windesheim toegelaten koorherenklooster van Anjum. Het bevond zich net buiten de grens van Franekeradeel, maar beschikte aansluitend bij zijn kerngoed ten westen van Berlikum over een serie boerderijen onder Ried. Verder weg had het ook landbezit bij Kubaard in Hennaarderadeel.¹⁰ Aan de zuidkant van Hennaarderadeel was er nog een derde Windesheimer klooster: Thabor bij Tirns, onder Wymbritseradeel. Dat had enkele boerderijen binnen het parochiegebied van Oosterend en Itens. Daar weer even ten westen van, onder Hartwerd in Wonseradeel, bevond zich de grote Cisterciënzer abdij Bloemkamp alias Oldeklooster.¹¹ Zij bezat boerderijen onder Hidaard, Wommels en Lutkewierum met een gezamenlijke omvang van 743 pondematen. Ten slotte was er de twee-eenheid van de Premonstratenzer abdij van Lidlum,

---

8 Vergelijk de reconstructie van de kloostergoederen op de viewer van HisGIS Fryslân (www.hisgis.nl).

9 J.A. Mol en P.N. Noomen, 'De stichting van de Augustijner koorherenabdij Ludingakerke en haar relatie met Rolduc', in: S. Zijlstra, G.N.M. Vis en D.J.M. Zeinstra, *Vroomheid tussen Vlie en Lauwers. Aspecten van de Friese kerkgeschiedenis* (Delft 1996) 11-46.

10 J.A. Mol, 'It kleaster Anjum en syn oergong nei Windesheim', in: R.H. Bremmer, L.G. Jansma en P. Visser, *Speculum Frisicum. Stúdzjes oanbean oan Philippus H. Breuker* (Leeuwarden 2001) 23-44.

11 J.A. Mol, 'De Fryske cistersiënzerkleasters en har besit', *De Vrije Fries* 71 (1991) 24-47.

gelegen in Barradeel, en haar nonnenpriorij Monnikerbajum, even ten noorden van Winsum.¹² Deze had zowel goederen onder Franekeradeel als onder Hennaarderadeel, meer in het bijzonder onder Tzum, Spannum en Welsrijp. Alles tezamen omvatten deze zo'n 1741 pondematen. Brengt men de cijfers voor deze kloosters per grietenij op één noemer, dan is de conclusie dat zij in Franekeradeel samen 35 boerderijen hadden (= 16,8 procent van het totaal) en in Hennaarderadeel 41 (= 19,4 procent van het totaal). Dit zijn cijfers die qua verhouding overeenkomen met die van de andere kleigrietenijen van Westergo en Oostergo. In zijn algemeenheid treffen we daar tot aan de reformatie zo'n vijftien tot twintig procent van de grond aan in handen van de kloosters.¹³ Tellen we tot slot voor beide grietenijen het (niet vererfbare) bezit van deze kloosters en de parochiekerken bij elkaar op, dan stellen we vast dat dit 'goed in de dode hand' ruim 36 procent van het totaal bevatte, verspreid over 193 boerderijen. Dat betekent logischerwijs dat er nog 64 procent aan landerijen van andere eigenaars resteerde.

Bij het inzoomen op het aandeel van de adel vallen verschillende zaken op. Ten eerste springt in het oog dat de verschillen tussen Franekeradeel en Hennaarderadeel groot waren, met 27,8 procent (ofwel 58 boerderijen) aan adellijk bezit in eerstgenoemde grietenij, en slechts 5,9 procent (ofwel 12 boerderijen) in de tweede. Ten tweede wordt duidelijk dat het adellijke aandeel, vergeleken met dat van de eigenerfden, bescheiden was, met name in Hennaarderadeel. Nu dient deze verhouding in verband te worden gebracht met de samenstelling en spreiding van de adel als geheel. De groep heerschappen of hoofdelingen waarvan we gemeld hebben dat hun leden in 1505 apart per grietenij door de hertog van Saksen geregistreerd zijn, omvatte 241 namen voor Westerlauwers Friesland, waarbij elke naam kan staan voor een apart huishouden. Zoals we al in hoofdstuk 1 zagen, was het overgrote deel van de edelen in de kleistreken gevestigd. Hun vertegenwoordiging was vanouds echter wel het sterkst in de zavelige kweldergebieden langs de kust en – zij het in mindere mate – in de knipkleigebieden meteen ten zuiden en oosten daarvan. In de klei-op-veen- en zandgebieden in het zuiden, oosten en zuidoosten werden vóór de zeventiende eeuw weinig adellijke families gevonden.¹⁴ Frankeradeel telde er zeven, tegen Hennaarderadeel vijf. Dat is een andere verhouding dan de hierboven genoemde van ratio 27,8 : 5,9 procent met betrekking tot het aantal boerderijen van de

---

12 J.A. Mol, 'Een premonstratenzer landschap in Friesland', in: H. Janssens (red.), *Nobertijner abdij-economie en landschap* (Averbode 2004) 31-51.

13 J.A. Mol, *Grootgrondbezit van Friese kloosters in de middeleeuwen*. Doctoraalscriptie mediëvistiek en historische geografie, Vrije Universiteit Amsterdam, 1979, 54-55.

14 Idaarderadeel en Achtkarspelen telden respectievelijk maar één en twee edelen. Voor heel Zevenwouden vinden we er maar zes geregistreerd.

adel. Hier past echter de kanttekening dat diverse in Franekeradeel gegoede edelen, zoals Hessel Martena, niet in een dorp resideerden maar in de stad Franeker of elders buiten de grietenij woonachtig waren.

In elk geval telde Franekeradeel veel meer adelsbezit dan Hennaarderadeel, waar de eigendom van rijke eigenerfden domineerde. Dat lijkt te maken te hebben met het zaveliger en dus vruchtbaarder karakter van de kleibodems op kwelderruggen waarin grondbezitters graag investeerden en waarop ze hun pachtbezit probeerden te vermeerderen. De 27,8 procent van Franekeradeel komt in de buurt van de percentages van 32,25 en 31,8 die gevonden zijn voor het adelsbezit in de landschappelijk vergelijkbare grietenijen Leeuwarderadeel en Ferwerderadeel.¹⁵

Eigen gebruik en pacht

De volgende kwestie is dan hoe het zit met het gebruik van de boerderijen: hoeveel werden er door de eigenaars zelf geëxploiteerd en hoeveel waren er verpacht? Voor de landerijen van de kloosters geldt dat ze in de zestiende eeuw alle in pacht waren uitgegeven, met uitzondering van ruim 900 pm van het klooster Ludingakerke. Dit betrof twee grote eenheden: het zogenoemde *corpus* ter grootte van ca. 600 pm rondom het eigenlijke klooster te Midlum, dat vanuit een grote kloosterboerderij ter plaatse door de broeders en hun dienstpersoneel zelf werd bewerkt, en de tot uithof getransformeerde voormalige kloosterboerderij van Achlum, met een oppervlakte van ca. 300 pm. Voor beide complexen gold dat de kloosterlingen er geen grondbelasting voor hoefden te betalen. Ook andere kloosters hebben uithoven in Franekeradeel en Hennaarderadeel geëxploiteerd, maar deze waren in de vijftiende eeuw alle reeds in huurboerderijen gesplitst en aan pachters in gebruik gegeven. Dat de *grangia* ofwel het *monnikhuis* van Achlum in 1511 nog wel door het klooster kon worden uitgebaat, kwam omdat de Windesheimers er tot kort na de eeuwwisseling in waren geslaagd een groot aantal lekenbroeders in een religieus dienstverband aan hun kloosters te binden.¹⁶

Van verpachting was in mindere mate sprake voor de boerderijen van de parochiekerk-instellingen, met name van die welke in het levensonderhoud van de dorpsgeestelijke moesten voorzien. Het kwam toch vaak voor dat

---

15 Postma en Spahr van der Hoek, *Geschiedenis Friese landbouw* I, 129.

16 Voor Friesland kon dat worden aangetoond voor Haskerconvent en Barraconvent, zusterkloosters van Ludingakerke: J.A. Mol, 'Het succes van een late Windesheimse reformatie: Haskerconvent 1464-1521', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 2 (1999) 162-207; Idem, 'Het uithofsysteem van het klooster Bergum in Friesland', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 22 (2004) 73-85.

pastoors en junior-priesters zelf hun boerderij uitbaatten, zij het met inzet van een staf aan dienstpersoneel.¹⁷

Een probleem bij het vaststellen van het eigen gebruik bij eigenerfden is dat veel boerderijen meer dan één eigenaar kenden naast degene die de boerderij exploiteerde. Waar moet de grens getrokken worden voor het kwantum aan eigendom dat iemand een eigenerfde of een pachter maakte? Om daar greep op te krijgen, voeren we twee categorieën op naast de volledige eigenerfde en volledige pachter, namelijk die van de gedeelde eigenerfde en de gedeelde pachter. Het is enigszins arbitrair, maar wij hebben hier voor het gedeeld eigenerfd-zijn de lijn aangehouden van vier goudgulden ofwel 112 st, vanuit de overweging dat de boer voor dit bedrag en de corresponderende oppervlakte bij een eventueel wegvallen van zijn pachtland alsnog een klein maar volwaardig gemengd bedrijf kon uitbaten. Iemand die land voor de tegenwaarde van 112 stuiver aan rente-inkomsten of meer in eigendom had, maar niet de hele boerderij gebruikte, is dus door ons als gedeeld eigenerfd aangemerkt. Had de boer minder dan 112 st in eigendom van de boerderij die hij gebruikte, dan geldt hij voor ons als gedeeld pachter. Uiteraard werkt deze grens ook ‘andersom’: had een gebruiker een groot deel van de boerderij in eigendom, maar had hij nog (een) mede-eigenaar(s) met een belang van minder dan 112 st, dan hebben we hem als volledig eigenerfd opgenomen. Hoe dat qua verdeling uitpakt, ziet men in de onderstaande tabellen.

Tabel 3. Het eigen gebruik van de boerderijen in 1511 in Franekeradeel.

Groep gebruiker	Aantal boerderijen	Gemiddeld aantal pondematen
Kerk	16	27
Klooster Ludingakerke	2 (corpus plus uithof)	900 in totaal
Eigenerfd	4	51
Gedeeld eigenerfd	24	63
Pachter	183	58
Gedeeld pachter	11	68
Adel	3	66
Totaal	241 [m.u.v. kloosterland]	57 [m.u.v. kloosterland]

17 Mol, 'Inkomen zielzorgers', 171; Vgl. J.J. Spahr van der Hoek, 'De âld-Fryske pastoar as "troud" man en as boer', in: *Earebondel ta de tachtichste jierdei fan Dr. G.A. Wumkes*, L.A. Bouma e.a. (red.) (Bolsward 1950) 182-190.

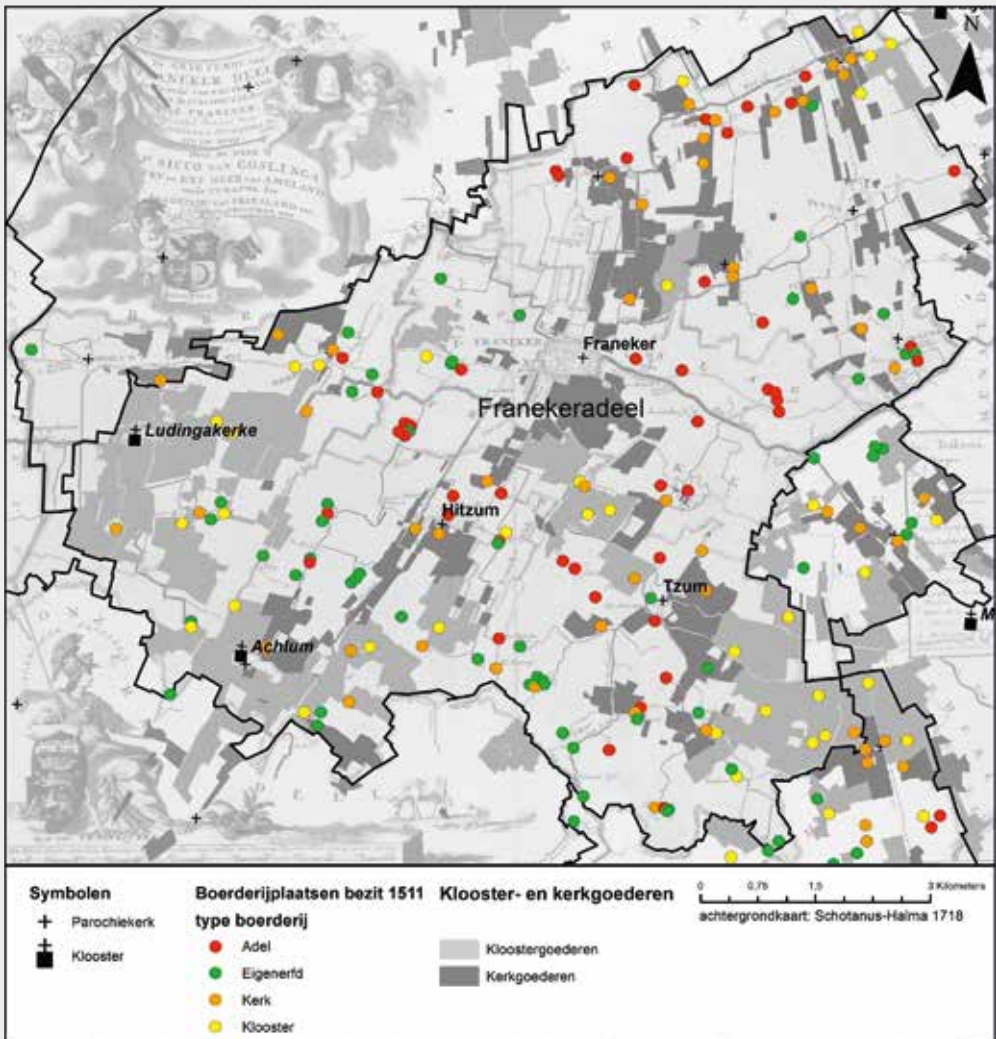
Tabel 4. Het eigen gebruik van de boerderijen in 1511 in Hennaarderadeel.

Groep gebruiker	Aantal boerderijen	Gemiddeld aantal pondematen
Kerk	19	41
Eigenerfd	9	47
Gedeeld eigenerfd	31	65
Pachter	167	50
Gedeeld pachter	26	53
Adel	4	74
Gedeeld adel	1	66
Totaal	257	51

Kijken we naar de verhouding tussen pacht en eigen bedrijf, dan is wel duidelijk dat in beide grietenijen de pacht sterk overwoog. Die betrof boerderijen van alle typen eigenaars. Alleen een relatief groot aantal boerderijen van parochiële instituties werd door de bezitters (lees: de geestelijken) zelf uitgbaat. Verder is helder dat het aantal eigenerfde en gedeeld eigenerfde bezittingen in eigen gebruik in Hennaarderadeel groter was dan in Franekeradeel.

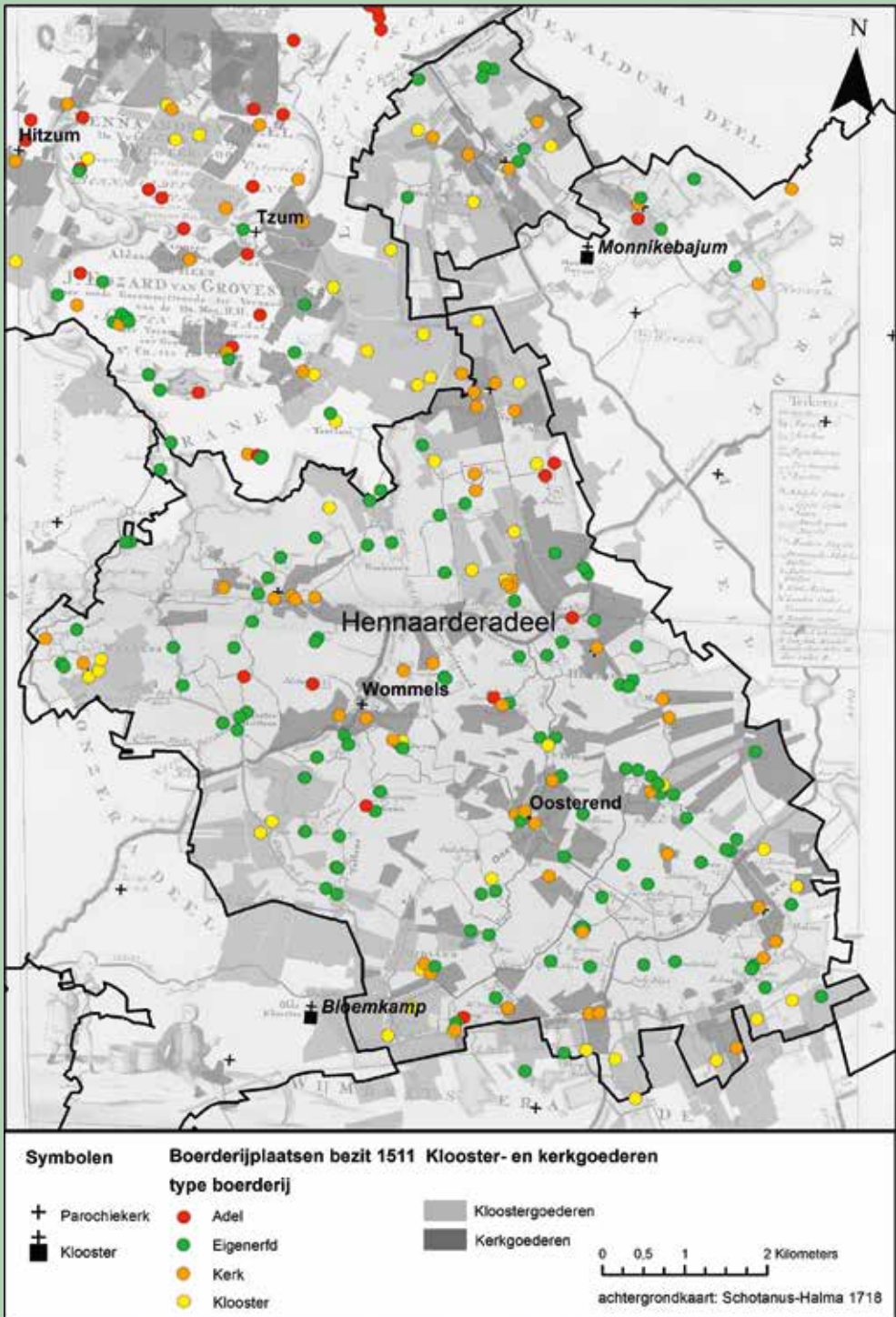
Het aantal boerderijen in eigen gebruik bij de adel lijkt op het eerste gezicht klein, namelijk drie in Franekeradeel en vier in Hennaarderadeel.¹⁸ Maar meer mochten we er ook niet verwachten, gelet op de bovengenoemde vertegenwoordiging van edelen in 1505 en 1511. In alle gevallen betreft het boerderijen die aan een state gelieerd waren of daarmee een geheel vormden: een state waarop de edelman of edelvrouw met hun gezin woonachtig waren. Zouden we deze getallen van drie tot vier per grietenij extrapoleren naar de gehele regio van Westerlauwers Friesland waarin de adel een substantieel deel van de grond bezat, bestaande uit zo'n vijftien grietenijen, dan kwamen we daarmee toch al gauw op zo'n 45 tot 50 boerderijen die door edelen zelf werden geëxploiteerd. Aan de namen voor Hennaarderadeel en Franekeradeel valt af te lezen dat het niet eens om de minst vermogende edelen gaat. De zelf boerende edelen Hero Hottinga te Wommels en Sibrand Roorda te Spannum treffen we net als Sicke Gratinga aan

18 Dit betrof Sibren Aggaz te Zweins, Sicke Gratinga te Hitzum, Douwe Gerbranda te Herbajum, Tyets de weduwe van Here Hottinga te Wommels, Jan Roorda te Kubaard, Sybrand Roorda te Spannum en Sierk Donia te Oosterend.

Kaart 17. De boerderijen van 1511 in Franekeradeel tegen de achtergrond van de Schotanus-Halma kaart van 1718, met opgave van de eigenaarscategorieën. Kaart: J.J. Feikens, Fryske Akademy.

Kaart 18. De boerderijen van 1511 in Hennaarderadeel tegen de achtergrond van de Schotanus-Halma kaart van 1718, met opgave van de eigenaarscategorieën. Kaart: J.J. Feikens, Fryske Akademy

onder de top zestig van rijkste edelen in 1511 uit de lijst van Faber. Mogelijk correspondeert daarmee het gegeven dat de omvang van deze zeven door de adel zelf geëxploiteerde boerderijen net zoals die van Rienck Hemmema omstreeks 1570, wel groter was dan gemiddeld, zij het niet uitzonderlijk groot.

Boerderijen waren de bouwstenen van het adellijk vermogen zonder meer. De meeste daarvan waren verpacht. Interessant om te weten is nu nog hoe geconcentreerd of verspreid deze bouwstenen in de ruimte waren verdeeld. We kunnen dat nagaan aan de hand van de kaarten 17 en 18 voor Franekeradeel en Hennaarderadeel waarop de locatie van de erven van de diverse boerderijen is aangegeven.

Deze identificatie en lokalisatie is gerealiseerd aan de hand van een bezitshistorisch onderzoek per boerderij, vertrekkend vanuit het kadaster van 1832, terug in de tijd via de registratie van de belastingplichtige en stemrecht hebbende eenheden van 1700 en 1640 naar de hierboven beschreven grondboekhouding van het *Register van de Aanbreng van 1511*.¹⁹ De methode voor de retrospectie tot 1640 vindt men verantwoord in de inleidingen van de *Prekadastrale Atlassen van Fryslân*. Voor de sprong terug in de tijd naar 1511 en de visualisatie in GIS verwijzen we naar de masterscriptie van Jonathan Bos.²⁰

Het globale beeld is dat de adellijke goederen zich verspreid over het hele gebied bevonden. Waar adellijke pachtgoederen naast en bij elkaar lagen, betrof het boerderijen van verschillende families. Slechts op een paar plaatsen, zoals in Tzum en Zweins in Franekeradeel, was sprake van concentratie in de hand van één geslacht. Het is mogelijk dat in die dorpen, net zoals te Hitzum met het Ockinga-Gratingacomplex, het bezit ooit aaneengesloten heeft gelegen en door erfdeling bij verschillende takken terechtgekomen is. Verder is het denkbaar dat andere delen van eerder grote complexen in de greep van de kerk zijn geraakt, in de vorm van kloostergoed of familiale memoriestichtingen. Het resultaat voor de vroege zestiende eeuw is echter wel dat adelsgoederen per familiale eenheid betrekkelijk willekeurig gespreid in de ruimte lagen en zeker ook niet, zoals men zou kunnen denken, gebonden waren aan centrale posities in of bij de kerk. Alles bijeen gaat

---

19 Mol en Noomen, *Prekadastrale Atlas fan Fryslân*, 17 dln., dln. 1 (Barradeel), 4 (Franekeradeel), 5 (Baarderadeel), 8 (Hennaarderadeel), 9-10 (Wonseradeel); 11-12 (Wymbritseradeel), en 13 (Menaldumadeel). Zowel het kadastrale als prekadastrale materiaal is sinds 2007 in een Geografisch Informatiesysteem (GIS) ingevoerd, waarmee het ook ruimtelijk kan worden ontleed. Zie daarvoor de publiekviewer www.hisgis.nl/fryslan.

20 J. Bos, *Locatie en bezit van hoofdelingen en eigenerfden in laatmiddeleeuws Friesland. Een reconstructie van boerderijen uit het Register van den Aanbreng met gebruik van GIS*. Masterscriptie geschiedenis, Universiteit Leiden 2017.

het in 1511 om 70 adelsboerderijen in beide grietenijen waarvan er zeven door edellieden zelf werden uitgebaat. Dat laatste mag weinig lijken maar geëxtrapoleerd komt dat voor de hele provincie wel neer op een substantieel aantal voor de adel als geheel.

6. Adellijke vermogens in Friesland in de tweede helft van de vijftiende en eerste helft van de zestiende eeuw

Terug naar Rienck Hemmema en zijn vrouw Ath. Als adellijk stel in Franekeradeel exploiteerden zij zelf een boerderij en trokken zij verder renten en pachten uit goederen elders. Hoe passen zij in hun omgang met dit kapitaal binnen de Friese adelsgroep? Zaten zij in het middensegment van de adel of eerder aan de onderkant, in het overgangsgedebied tussen de adel en eigenerfden? Om daar zicht op te krijgen, kunnen we de vraag het beste nog iets breder stellen: wat is er bekend over de ontwikkeling van de vermogens van echtparen uit het heerschappenmilieu in ruwweg de eeuw voordat Rienck en Ath in het huwelijksbootje stapten?

Buiten het *Register van de Aanbreng* van 1511 zijn er twee typen bronnen die daar, in combinatie met elkaar, antwoord op kunnen geven. Het eerste omvat een twintigtal huwelijksakten uit de periode 1451-1556, verspreid overgeleverd in Friese familiearchieven. Het tweede betreft een nog weinig geraadpleegde belastinglijst uit 1513 waarin alle toenmalige edelen zijn genoteerd, elk met het bedrag waarvoor hij of zij werd aangeslagen voor de eenentwintigste penning, zijnde het eenentwintigste deel van de jaarlijkse inkomsten uit onroerend goed c.q. landbezit. Alles bijeen vindt men er een kleine 200 personen in opgetekend, na aftrek van een tiental niet-adellijke lieden en instituties die er om nog niet opgehelderde redenen ook in voorkomen. We zijn zo vrij deze 'Penninglijst' een *Quote 200* voor vroegzestiende-eeuws

Friesland te noemen.¹ Hij kan vergeleken worden met de hierboven al vaak aangehaalde lijst van de 68 rijkste personen die door de sociaaleconomisch historicus Jan Faber op basis van de gegevens uit het *Register van de Aanbreng* van 1511 is samengesteld.² Uitgangspunt voor onze studie is dat na een vermenigvuldiging van de opgegeven bedragen met de factor 21, de lijst kan worden omgezet in een rangorde van vermogen, bepaald naar de geldelijke inkomsten zowel als naar de daarmee corresponderende oppervlakte aan grond.

Onze opzet is om eerst de *Penninglijst* op oorsprong, datering en zeggingskracht te onderzoeken. Het doel daarvan is om de gegevens te kunnen gebruiken bij het tweede deel van dit hoofdstuk, bestaande uit de bespreking van de informatie uit de huwelijksakten. Deze bespreking dekt een periode van ruim een eeuw. Als men zich realiseert dat de lijst uit het begin van de zestiende eeuw stamt – de nadere datering komt nog ter sprake – en dus de situatie juist halverwege die periode weergeeft, begrijpt men dat hij een mooie dataset chronologisch juist in het midden biedt waaraan personen en families van een of twee generaties eerder en later gekoppeld kunnen worden en waarmee ze thuis te brengen zijn. Dat laat het dan weer toe de Friese adel qua vermogen ook over een langere periode in klassen of segmenten onder te verdelen. Als dat gedaan is, kunnen we ten slotte nagaan welke plek Rienck en Ath op de ranglijst zouden hebben ingenomen en welke (sub) groep zij representeerden.

Overlevering en datering van de Penninglijst

Fabers lijst van de 68 rijkste personen in 1511 met een totaalinkomen uit onroerend goed van boven de 100 goudgulden jaarlijks biedt al sinds zijn publicatie een informatief overzicht, maar heeft als nadeel dat hij incompleet is. Ten eerste bestrijkt hij alleen de toplaag. Ten tweede is de bron waarop Faber bij de samenstelling steunde slechts voor zestien van de dertig grietenijen en twee van de elf steden bewaard gebleven. Dat betekent dat veertien grietenijen en negen steden er niet in gedekt zijn. Hierbij geldt echter wel de kanttekening dat het gebied dat er wel in bestreken wordt, het rijkste driekwart van het Friese territorium vertegenwoordigt. Met uitzondering van Wonseradeel vindt men er bijna de gehele klei- en klei-op-veenzone in terug. Desondanks blijft staan dat wie het geheel in beeld wil krijgen, op zoek moet naar een bron die het totaal van het gewest dekt. Die is voorhanden in de zojuist geïntroduceerde lijst van de eenentwintigste penning. Zo-

---

1 Dit in analogie met de sinds 1997 elk jaar voor Nederland door het blad *Quote* uitgebrachte *Quote 500*.

2 Faber, *Drie eeuwen Friesland I*, 318-319.

als we in hoofdstuk 1 zagen, was de eenentwintigste penning een belasting die de Friese heerschappen bereid waren vanaf 1504 aan de landsheer Georg van Saksen en zijn rechtsopvolgers te betalen in ruil voor het afzien van diens eis dat zij hun bezit aan hem moesten opdragen om het als leengoed terug te ontvangen. De penningbelasting moest jaarlijks worden betaald voor al het onroerend goed waaruit de edelen pachtinkomsten trokken.

Er zijn twee versies van de *Penninglijst* overgeleverd: één in drukvorm, opgenomen in de bekende *Chronique ofte Historie van Vriesland* van Pierius Winsemius uit 1622,³ en één in handschrift, bewaard gebleven in het archief van de landsgeschiedschrijver Simon Abbes Gabbema (1628-1688).⁴ Het laatstgenoemde stuk maakt deel uit van een indrukwekkende reeks bronnen die Gabbema in kopievorm over de geschiedenis van Friesland heeft verzameld, overigens zonder er uiteindelijk een zelfstandig geschiedwerk op te baseren.⁵ Het is door de uitgevers van het *Register van de Aanbreng* van 1511 toegankelijk gemaakt in deel vier onder de titel ‘Kopij handschrift van de 16^e eeuw in Gabbema Archief’.⁶ In de eerste regel geeft Gabbema aan waar het om gaat, namelijk dat de heerschappen deze renten gewoon waren aan of op het kantoor van de rentmeester te betalen ten tijde van de vorst van Saksen.

De kroniekschrijver Winsemius, als landsgeschiedschrijver een voorganger van Gabbema, presenteert zijn versie onder de gebeurtenissen van het jaar 1545, na een korte uitweiding over een procedure die in dat jaar bij het Habsburgse bestuur liep over de belasting die door de Friese adel opgebracht moest worden. Hij meldt erbij de namen ‘upt sekeren oude Register herstelt ende in ordre ghebracht’ te hebben. Dat betekent dat hij voor zijn editie verbeteringen op de namen en indeling heeft aangebracht. In deze correctie is hij dan niet echt goed geslaagd, want een vergelijking met de tekst van Gabbema leert dat hij een groot aantal namen heeft verhaspeld en zijn lijst dus minder dicht bij het origineel staat.⁷ Opmerkelijk is ook dat Winsemius, anders dan Gabbema, onderscheid maakt tussen personen in Oostergo en Westergo. Dat hij Zevenwouden daarbij terzijde laat terwijl alle edelen uit dat kwartier wel zijn meegenomen – en dus verkeerd geplaatst –, doet vermoeden dat Winsemius zelf de lokalisatie in Oostergo en Westergo achteraf heeft aangebracht.

---

3 Winsemius, *Chronique*, fol. 514–515.

4 Tresoar, Collectie Gabbema (toegang 343), nummer 76.

5 H. Nijdam en J. Savelkouls, ‘The Manuscript Collection of the Frisian State Historian Simon Abbes Gabbema (1628-1688) from an Old Frisian Perspective’, *Amsterdamer Beiträge zur Älteren Germanistik* 77 (2017) 303-332, aldaar 309.

6 Het stuk is geëditeerd in *RvdA* IV, 67–74.

7 Om maar een paar voorbeelden te geven: vrouwe His Jelgersma heet bij hem Matthijs Jelgersma, Hero Ockinga komt voor als Hero Hottinga, Tzaling Entez als Balling Entis, Jancke Galama als Jancke Ballama, en Epe Stania als Jeppe Tania, et cetera.

Gabbema's *Penninglijst* maakt een betrouwbaarder indruk, op basis van een vergelijking met de in het *Register van de Aanbreng* en andere contemporaine teksten voorkomende namen. Toch betreft het stellig eveneens een afschrift. Dat is niet zozeer op te maken uit een enkele naamsverhaspeling (Hotto in plaats van Botte Jarla), als wel uit het voorkomen van een voor ons onduidelijk commentaar op een geldwaarde, dat door de afschrijver als een aparte post lijkt te zijn geïnterpreteerd. We doelen hier op de, kennelijk door een Duitse medewerker van de rentmeester-generaal geplaatste opmerking 'Sneburgers Id. drie jaer lang van iiii fl. r. gekauft'.⁸

Wat de *datum postquam* betreft, zijn twee details van belang. De eerste is de datum van 25 december 1511, ofwel de sterfdag van Frans Minnema, grietman van Leeuwarderadeel en raadsheer van het Hof van Friesland.⁹ Gabbema's lijst verwijst daar impliciet naar door melding te maken van 'Frans Minnema erven'. De tweede datum is 16 november 1512. Dat was de dag dat de Vetkoperse hoofdelingen Jemme Herjuwsma en Gerbrand Mokenma werden geëxecuteerd omdat ze betrokken zouden zijn geweest bij het voorbereiden van een opstand tegen het Saksische gezag.¹⁰ Bij hun goederen vinden we in de lijst als kanttekening genoteerd dat ze 'in mijn G(enadige) H(eren) handen' waren gesteld. Wel wordt daarbij melding gemaakt van Jemme Heer Juwsma wijff,¹¹ vermoedelijk voor de inkomsten die zij voor haar eigen onroerende goederen genoot, los van haar man. Dat ze aldus niet als weduwe te boek staat, lijkt echter niet te betekenen dat de onthoofding van Jemme op dat moment nog niet had plaatsgevonden.

Lastiger te bepalen is de *datum antequam*, de datum dus waarvóór de namenlijst moet zijn samengesteld. Vooralsnog kunnen we die het beste houden op 22 april 1514 toen op een landdagberaad te Leeuwarden onderhandeld werd over nieuwe fiscale heffingen in verband met de plannen van Georg van Saksen om Groningen te belegeren. De hertog verlangde daarvoor van de staten een belasting van zeven stuiver op de goudgulden. De edelen en heerschappen wilden daar alleen op ingaan als zij verlost zouden worden van de eenentwintigste penning – waaruit tevens blijkt dat zij die voordien wel gewoon waren jaarlijks te betalen. Zo zou het ook zijn overeengekomen. Na de Saksische tijd lijken er voor deze belasting geen penningen meer door de heerschappen te zijn afgedragen.

---

8 *RvdA* IV, 74. Een sneburger was in deze tijd een geldstuk van iets meer dan een stuiver (21 sneburgers op een goudgulden van 28 stuivers): *OFO* III, 298.

9 *Heeren van den Raede*, nr. 23.

10 *Worp van Thabor* IV, 89.

11 Winsemius heeft het over 'Jemme heer Juwsma met zijn wijff' (onderstreping van De Langen en Mol). Omdat een dergelijke constructie van man met vrouw verder niet in de lijsten voorkomt, nemen we aan dat Winsemius ook hier niet goed gelezen heeft of dat zijn bron corrupt was.

Als de optekening van de namen aldus dateert uit de tijd tussen 16 november 1512 en 22 april 1514, blijven nog twee kwesties hangen. De eerste is of de genoteerde bedragen niet reeds van vóór november 1512 stammen; de tweede, op welk deel van het inkomen zij moest worden geheven. Wat het eerste betreft, is geen volledige zekerheid te krijgen. Een vergelijking met de opgaven van 1511, voor zover die op personen slaan van wie het bezit volledig in de door het *Register van de Aanbreng* gedekte grietenijen lag, laat zien dat voor sommige personen veel lagere bedragen zijn opgegeven dan men op basis van 1511 zou verwachten. Een voorbeeld bieden de cijfers voor de – overigens onedele – stadssecretaris en latere burgemeester van Leeuwarden, meester Hemma Oddazin.¹² Hij wist in de Saksische tijd veel bezit te vergaren dat later via zijn dochter in handen kwam van het dominicanessenklooster te Leeuwarden. Waar voor hem in het *Register van de Aanbreng* van 1511 voor een totale huurwaarde geregistreerd is van 149 goudgulden per jaar, komt zijn aanslag in de *Penninglijst* (voor eenentwintigste deel) niet hoger dan 5,7 goudgulden. Mogelijk betreft het hier inkomstengegevens uit het begin van de Saksische periode. Tegelijkertijd worden voor sommige edelen in de *Penninglijst* ook bedragen genoemd die qua orde van grootte niet verklaard kunnen worden uit een eventuele financiële neergang kort vóór 1511. Zeker lijkt dat er al in 1504 of 1505 sommen zijn vastgesteld, omdat de heerschappen na hun erkenning van hertog Georg als landsheer geacht werden geld te betalen.¹³ Het is dan de vraag of er nadien nog wijziging is gekomen in de afgesproken bedragen, maar daar is niets over bekend. We nemen voorlopig aan dat de penningcijfers reeds uit 1504 dateren en de namen de bijgewerkte stand van zaken in 1513 weer geven.

De inhoud: aanslagbasis, bedragen, namen en de heerschaplijsten van 1504 en 1505

Volgens de overeenkomst uit 1504 moest de eenentwintigste penning jaarlijks in twee termijnen worden betaald over alle ‘jaerlixen landrenten van liggende gronde’.¹⁴ Strikt genomen kan dat alleen op pachtgoed slaan. J.S. Theissen stelt in dit verband dat de door de edelen zelf gebruikte landen onbelast gebleven zijn.¹⁵ Zo gold het later in 1511 in elk geval voor de kloos-

---

12 Over hem: Vries, *Verdringing van het Fries*, 190-191.

13 Er is in elk geval een registratie van inkomsten uit 1509 door de rentmeester generaal (Jan Rattaller) overgeleverd: O. Postma, ‘De Saksische jaartax in Friesland’, *De Vrije Fries* 35 (1939) 51-82, aldaar 77.

14 GPCVII, 34.

15 Theissen, *Centraal gezag en Friesche Vrijheid*, 53.

Kaart 19. Friesland in 1768, door Jan van Jagen. Collectie Tresoar.

ters: het door henzelf gebruikte land, dat het *corpusgoed* werd genoemd, was niet belast,¹⁶ hun – veel omvangrijkere – pachtbezit wel.

Het is niet helemaal zeker dat het alleen om pachtgoed ging als we bedenken dat dit de belastingplichtige edelen reden zou hebben gegeven hun inkomsten uit landrenten zo klein mogelijk voor te stellen in relatie tot de opbrengsten van het land in eigen gebruik. Brengen we hier ook in herinnering dat in de door de Friezen zelf gedane belastingvoorstellen van 1479 – waarin mannen die over meer dan 100 pondemaat in land beschikten voor een gouden rijns gulden mochten worden aangeslagen – geen onderscheid is gemaakt naar het land in eigen gebruik en dat wat verpacht was.¹⁷ Hierboven kwam al ter sprake welk deel van de edelen een landbouwbedrijf voor eigen rekening exploiteerde. Daarbij werd duidelijk dat voor de meer gefortuneerden onder hen het eigen bedrijf slechts een klein deel van hun inkomsten genereerde – vaak hadden ze ook zelfs geen hoeve bij de state. Hoe hoger de plek op de ranglijst, hoe minder belangrijk de exploitatie van een agrarisch bedrijf voor de betreffende edelman was. Omgekeerd kunnen we ervan uitgaan dat de lager geplaatsten juist wel een substantieel deel van hun inkomen uit een ‘thuisboerderij’ hebben gerealiseerd.

Tegelijkertijd valt bij het nakijken van de *Penninglijst* op dat degenen die minder dan 100 pondematen aan landrenten hadden – en dat was iedereen die beneden plaats 167 was geklasseerd – onder de grens van 1479 zaten als in die oppervlakte ook het eigen bedrijf inbegrepen was. Daarmee zou dan volgens het hoofdcriterium van 1479 een deel van belastingplichtige heerschappen buiten de boot zijn gevallen. En dat is toch minder waarschijnlijk te achten. Vooralsnog neigen we er daarom toe de interpretatie van Theissen te volgen en aan te nemen dat inkomsten uit het eigen bedrijf niet meegeteld hoefden te worden bij de opgave van het bedrag voor de eenentwintigste penning. Dat heeft consequenties voor het inpassen van de zelf boerende Rienck Hemmema en Ath Roorda, zoals we aan het slot zullen zien.

Om de *Penninglijst* van 1504/1513, die zelf geen hiërarchie kent, maar eerder een globale, zij het weinig consequente volgorde naar regio hanteert, goed te kunnen analyseren hebben we de namen en posten gerangschikt naar inkomenshoogte, uitgedrukt in stuivers (basisbedrag maal 21). Zie daarvoor bijlage 5. Parallel daaraan wordt door ons een afgeleide omvang van grondbezit gegeven, uitgedrukt in kleiland van gemiddelde waarde, naar de maatstaven van 1511. Verder hebben we – zoals gemeld – in twee andere kolommen de namen geïdentificeerd van dezelfde personen zoals ze voorkomen op 1. de lijst van edelen die de hertog van Saksen in 1504 als lands-

---

16 Postma, ‘Saksische jaartax’, 74.

17 Zie hoofdstuk 1.

heer gehuldigd hebben, en 2. het register van geprivilegieerde heerschappen uit 1505. Ter vergelijking is in het matrixoverzicht voor de betreffende personen ook steeds ieders plek in Fabers top 68 uit 1511 aangegeven. Ten slotte hebben we in een laatste kolom zoveel mogelijk de partijkleur (Schierings of Vetkopers) aangegeven, voor zover daar op basis van de literatuur iets over te zeggen valt.

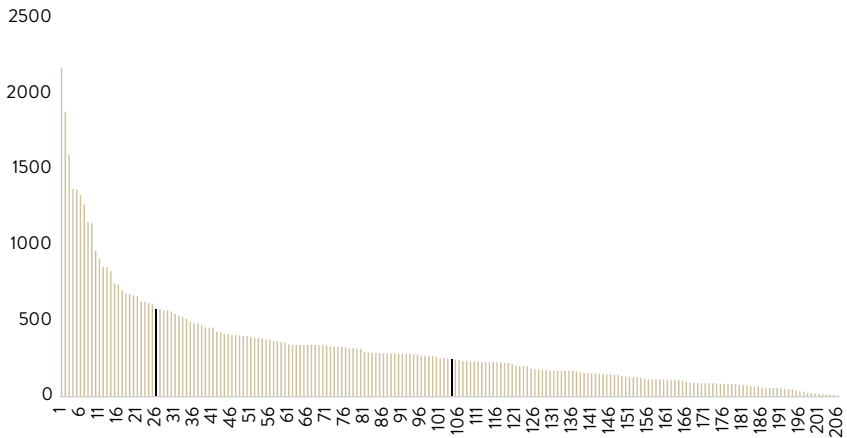
Hoewel de *Penninglijst* zelf suggereert dat er een rechtstreeks verband bestaat tussen de huldiging en erkenning van hertog Georg van Saksen als landsheer door de genoemde groep edelen in 1504 of 1505, waarbij het betalen van de belasting op de eenenwtintigste penning als de *conditio sine qua non* werd opgevat voor het niet in leen hoeven opdragen van goederen aan de hertog, is er geen sluitende koppeling qua namen aan te brengen tussen de *Penninglijst* en de genoemde lijsten van 1504 en 1505. Van de 170 namen (172 minus één dubbeltelling) op de huldigingslijst van 1504 hebben we er voornamelijk 101 kunnen identificeren, zijnde nagenoeg 60 procent. We merkten over de huldigingslijst al op dat die aanzienlijk korter is dan de lijst van edelingen van januari 1505 met zijn 242 afzonderlijke namen of naamgroepen (in het geval het bijvoorbeeld om erfgenamen gaat). Dat is begrijpelijk omdat de 1504-lijst alleen de mannen noemt die ter plekke in Franeker bij de huldiging aanwezig waren, en bijvoorbeeld de vrouwen (weduwen), die daar per definitie niet waren toegelaten, buiten beeld laat. Van de lange 1505-lijst, die per grietienij is samengesteld en wel compleet lijkt te zijn, konden 125 namen (van de 242 dus) worden herkend in de *Penninglijst*. Dat is bijna 52 procent, dus maar net iets meer dan de helft. Dat we zo een betrekkelijk grote groep van de erkende edelen van 1505 in de *Penninglijst* missen, kan uiteenlopende oorzaken hebben. De eerste en meest voor de hand liggende is dat een deel van de namen niet overeenkomt omdat de naamsopgave van de overgeleverde *Penninglijst* pas uit 1513 stamt – anders dan de opgegeven bedragen die naar alle waarschijnlijkheid al wel in 1504/1505 zijn vastgesteld – waardoor de tussentijds weggefallen edelen aan ons oog onttrokken zijn. Een tweede moet echter zijn dat bij het werkelijke opmaken van de lijst een deel van de opgesomde edelingen van 1505 simpelweg niet opgenomen is, al dan niet na een nadere beschikking. Het kan heel goed zijn – of misschien moeten we zeggen dat het zeer waarschijnlijk is – dat het minder vermogende deel van de 1505-groep uiteindelijk voor het betalen van de eenentwintigste penning terzijde is gelaten, hetzij door de autoriteiten, hetzij door de leden zelf. Dat is niet zonder belang, want het betekent dat er rekening moet worden gehouden met een substantiële ondergroep van arme edelen die buiten onze *Quote 200* viel.

De rangorde in kort bestek

Overzien we dit geheel globaal, dan kunnen we toch stellen dat de *Penninglijst* een betrekkelijk compleet beeld geeft van het rijkste, fiscaal draagkrachtige deel van de Friese edelen en hun vermogensrangorde in de Saksische periode. In elk geval is de gehele huidige provincie Friesland erin gedekt. Waar in het *Register van de Aanbreng* van 1511 bekende Vetkoperse edelen als Jancko Douwama en Otto Iges Galama, uit respectievelijk Utingeradeel en Hemelumer Oldeferd, ontbreken omdat de registers van deze grietenijen nu eenmaal niet overgeleverd zijn, hebben we deze en andere belangrijke personen uit het zuiden en oosten van de provincie nu wel in beeld. Qua vermogen biedt de *Penninglijst* trouwens ook een veel beter zicht op mannen als Goslick Jongema en Tjerk Walta uit respectievelijk Bolsward en Tjerkwerd, die wel in een aantal 1511-registers voorkomen maar het zwaartepunt van hun goederen hadden in het niet gedekte Wonseradeel.

In een grafiek geplaatst, zien we een zeer geleidelijk verlopende lijn, waarbij opvalt dat met name de bovenste vijftien zich qua vermogen sterk van de rest onderscheiden. Om een verdeling in drieën aan te geven hebben we de plekken 25 en 104, met inkomens uit meer dan 600 en 250 pondematen, in zwart aangegeven: 600 omdat daarboven sprake blijkt van een flinke cumulatie, 250 omdat dat oppervlaktecijfer min of meer het midden biedt voor de resterende rompgroep. We houden deze begrenzing voorlopig aan om van een topsegment, een middensegment en een lagere groep te spreken, maar plaatsen daarbij meteen de kanttekening dat dit aanbrengen van scheidslijnen willekeurig is omdat ze in de bronnen niet voorkomen en er ook nergens naar wordt verwezen.

Grafiek 2. De hoogte van het fiscale inkomen, uitgedrukt in het bezit van pondematen, van de personen op de *Penninglijst* van 1504/1513.

Op de verhouding met de vermogens uit de *Aanbreng* van 1511 moet nog nader worden gestudeerd. Een snelle vergelijking van de *Penninglijst*-toppers met Fabers 68 rijkste Friezen in 1511 laat wel zien dat de volgorde voor veel personen net iets anders uitpakt. De rijkste man in onze nieuwe *Quote 200* was niet de Schieringer houwdegen Hessel Martena van Beetgum, maar Gerrold Herema van Tzum. Sommige hoofdelingen zijn in onze lijst een paar plaatsen gezakt, anderen daarentegen gestegen. De rijkste mannen en vrouwen van Fabers top 68 treft men echter zonder uitzondering ook aan in de hogere regionen van de *Penninglijst*. Daar zijn vele voorbeelden van te geven. Hier kan echter worden volstaan met te wijzen naar de vaak genoemde Juw Dekema als zijnde de op een-na-rijkste Fries in de top 68 van Faber. Deze komt in de *Penninglijst* op nummer drie uit. Er kunnen in detail nog tal van verschillen en overeenkomsten worden aangewezen. Onze voorlopige indruk is echter dat de diverse deelgroepen binnen het rijkste en het aansluitende middensegment eenzelfde clustering op gelijke hoogte hebben.

Het gearrangeerde adelshuwelijk

Nu met deze *Quote 200* een werkbaar overzicht van de vermogensrangorde van de Friese adel in het begin van de zestiende eeuw beschikbaar is gekomen, kunnen we nagaan hoe de Friese huwelijksstartvermogens in ruwweg de vijftig jaar vóór en na 1500 daarin passen. Dat brengt ons bij de tweede groep bronnen die nader geanalyseerd kan worden, te weten die van de huwelijkscontracten. Voordat we die bespreken, moet er voor een juist begrip van de bijzonderheden echter eerst iets worden gezegd over de gewoonten die in Friesland bij de materiële vormgeving van huwelijken in adellijke en eigenerfde kring werden aangehouden.

Net zoals elders in Europa was het huwelijk bij vermogende families in Friesland geen zaak van vrije persoonlijke keuze. Huwelijken dienden om geslachten nauwer aan elkaar te binden en de overdracht van goederen van de ene familie naar de andere te regelen.¹⁸ Via huwelijksverbintenissen konden families aanspraken maken op elkaars steun, gunsten, inkomen en bescherming. Met de mannen en vrouwen werden tevens goederen, protectie en patronage uitgewisseld. Dat blijkt wel sprekend genoeg uit de motivatie van de families Liauckema en Herema, zoals verwoord in een verlovingsovereenkomst van 1526 om hun kinderen Schelte en Anna, die toen nog maar kleuters waren, te zijner tijd met elkaar te laten huwen. Het doel

---

18 Vgl. A. Janse, 'Marriage and Noble Lifestyle in Holland in the Late Middle Ages', in: W. Blockmans and A. Janse (ed.), *Showing Status. Representations of Social Positions in het Late Middle Ages* (Turnhout 1999) 113-138.

van deze toekomstige alliantie was het ‘bloed to fornijen ende fryondscap twiscke uus ende allen frijonden to forsterkijen (bloed te vernieuwen en de vriendschapsbanden tussen ons en alle verwanten te versterken)’.¹⁹

Het was dus zaak de alliantie zorgvuldig voor te bereiden en de condities onder bekrachtiging door getuigen in een mondelinge of geschreven afspraak vast te leggen.²⁰ In het Latijn werd deze in de late middeleeuwen aangeduid als *matrimonialis contractus*, in het Middelnederlands als *hylck voerwoorden* of *hylicxforwarde*. In het Oudfries vindt men de schriftelijk vastgelegde huwelijkscontracten omschreven als *meckbrieven*. Het bepallende *me(c)k* verwijst daarin naar het woord voor huwelijk, dat dan weer gerelateerd is aan het werkwoord *mekia, makia* (maken). Bij de totstandkoming speelden niet de bruidegom en de bruid de hoofdrol, maar de vaders en moeders, zo die nog leefden, en een aantal verwanten van beide zijden (meestal ooms of zwagers). Laatstgenoemden waren bij het onderhandelingsproces betrokken als *mekere* (makers, makelaars, bemiddelaars) of *deytinghes liode* (in het Oudnederlands ook wel dadingslieden genoemd). Zij hadden als taak de materiële inbreng van beide partijen te wegen en de overeenkomst af te ronden. Op zijn minst werd van hen verwacht dat ze beide families bij dat alles van goede raad voorzagen. In het geval van bovengenoemde Schelte Liauckema en Anna Herema waren het Epo Liauckema, oudoom van de jongen, en de al eerder ter sprake gekomen Sibrand Roorda van Spannum, neef van de vader van het meisje. Zij traden op als ‘besondere vryonden ende goede gonners ... ende sonderlynge maeckelers’.

In diverse testamenten waarin de toekomst van de nog ongetrouwde erfgechtigden ter sprake komt, wordt adolescente kinderen nadrukkelijk voorgehouden dat ze alleen mogen huwen bij raad van zulke verwanten.²¹ Het was altijd hun opzet de eer en stand van de families op een gelijk niveau te houden en deze liefst nog te verhogen. Voor alle duidelijkheid zij gemeld dat het betrekken van de wijdere familiekring bij de partnerkeuze en de materiële aspecten van de huwelijksvereenkomst niet beperkt was tot de adel. Zie bijvoorbeeld het testament van de eigenerfde Idz Jathye zoon uit Oudega Noordwolde uit 1505 waarin de erflater voor zijn nog jonge bastaard-

---

19 In het Oudfries: ‘har bloed to fornijen ende fryondscap twiscke uus ende allen frijonden to forsterkijen’: *OFO* II, nrs. 329 en 330; Vries, *Ferdban*, nr. 43. Zie over deze relatie ook P.N. Noomen, ‘Consolidatie van familiebezit en status in middeleeuws Friesland’, in: J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden 1995) 73-174, aldaar 140.

20 Over de terminologie: Vries, ‘Eheverträge’, 346-357.

21 Wel heel nadrukkelijk in het uitvoerige testament van Syds Tjaarda uit 1540: Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 157, alwaar bij herhaling wordt gezegd dat zijn kinderen niet aan ‘huysluyden ofte andere onedele persoenen hylcken sullen, mer doen by hoer moeders, foermombers ende vryenden raet’.

zoon Alle bepaalt dat die het hem toegewezen goed pas ter beschikking kan en zal krijgen wanneer hij een huwelijk sluit dat de goedkeuring kan wegdragen van zijn voorgeden, onder wie ook de pastoor.²²

Om een goede match te realiseren, werden in de *meckbrieven* de goederen omschreven die de bruidegom en bruid ten huwelijk meenamen, vaak onder vermelding van de jaarlijkse opbrengsten. Een vast format werd daarbij niet aangehouden. Haast elk van de hierna kort te bespreken huwelijks-overeenkomsten heeft een eigen opzet, zowel wat betreft de volgorde als de wijze van bespreken. In twee ervan worden alleen de goederen van de man gespecificeerd, in één komt slechts de uitboedeling van de bruid ter sprake. In de meeste gevallen zijn de rente- of pachtinkomsten genoemd, in de bedragen en geldsoort die per zate (boerderij) in de overeenkomsten met de landhuurders waren afgesproken. Soms is echter ook volstaan met het vermelden van de zate waaruit de rente werd getrokken, zonder nadere opgave van de opbrengst.

De zates zijn meestal wel binnen een bepaald kerkdorp te plaatsen, maar niet altijd exact te lokaliseren. Toch kunnen aan de namen van de boerderijen en bedragen vaak conclusies verbonden worden ten aanzien van de waarde. Het is daarbij zaak de in bepaalde muntsoorten opgegeven opbrengsten zo om te rekenen dat ze met elkaar vergeleken kunnen worden. Dat is voor het tweede en derde kwart van de vijftiende eeuw wel eens lastig omdat er toen sprake was van ontwaarding van sommige gouden munten die als basis voor de omrekening werden gebruikt. Om dit probleem te ondervangen hebben we voor elke *meckbrief* een schatting gegeven van de oppervlakte land in pondematen die in het kleigebied van Westergo en Oostergo equivalent was voor de op dat moment opgegeven bedragen aan rente-inkomsten voor het nieuw te vormen echtpaar. Voor de waardebeoordeling van de totaaloppervlakten van de ingebrachte goederen als equivalent van de rente-inkomsten kan een beroep worden gedaan op de koopprijzen die in tal van koopakten uit dezelfde tijd worden genoemd. Omdat de waarden van de pondemaat ook in het kleiland nogal uiteen kunnen lopen – afhankelijk van het bodemgebruik (akker, weide- of hooiland), de ligging op oud- of nieuwlant, dan wel hoog of laag – hebben we steeds gekeken naar koopsommen van land ‘over hoog en laag’, dus naar de prijzen die voor de zate of een deel ervan in zijn geheel werden betaald.

Voor onze bespreking hebben we in aansluiting op onze nadere segmentering van de *Penninglijst* van 1513 de huwelijksstartvermogens van de adel ingedeeld in drie categorieën: een top-, midden- en ondergroep. De detailgegevens treft men in bijlage 6 waarin voor elke categorie drie tot vier casussen

---

22 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 68.

zijn verwerkt. Daarbij rekenen we de echtparen die meer dan 600 pondematen meekregen tot de top en zij die over minder dan 250 konden beschikken tot de lage groep. Alles daartussen valt in het middensegment. Als we een en ander relateren aan de *Quote 200* kunnen we noteren dat het topsegment en de middengroep eindigen bij respectievelijk de plaatsen 25 en 104.

Wat nu de top betreft, die zou kunnen samenvallen met de ‘hogere adel’ die door Paul Noomen in zijn rijk gedocumenteerde studie over consolidatie van familiebezit en status in middeleeuws Barradeel als aparte groep wordt onderscheiden.²³ Noomen ziet daar enkele families van wie de machtspositie niet beperkt was tot een of enkele kleine dorpen. Zij deden zich gelden in grotere gebieden of plaatsen met centrale functies ten opzichte van de omgeving. In zijn geval gaat het onder meer om de Hermana’s van Minnertsga, de Roorda’s van Tzummarum en de Liauckema’s van Sexbierum. Inderdaad komen we in Westerlauwers Friesland de rijkste hoofdelingen doorgaans tegen in of bij centrale plaatsen die een oude eigenkerk als centrum hadden. Voorbeelden betreffen in de vijftiende eeuw de Sjaerda’s van Franeker, de Juwinga’s van Bolsward, de Harinxma’s van Sneek, de Camminga’s van Leeuwarden en Ferwerd, en de Tjaarda’s van Rinsumageest. Zij beschikten door vererving via de mannelijke of vrouwelijke lijn bij deze plaatsen over betrekkelijk stabiele goederen die deels al uit de volle middeleeuwen dateerden. Ze vormden echter geen gesloten groep, wat trouwens ook door Noomen wordt onderstreept. De families van zulke grote hoofdelingen waren qua *connubium* niet gescheiden van geslachten uit de lagere segmenten. Jongere zoons en dochters uit de top konden worden gekoppeld aan jongens en meisjes uit de middengroep, zoals ook jongere zoons en dochters uit de middengroep verbintenissen aangingen met kinderen uit de lage groep. Via jongere zoons ontstonden ook neventakken die dezelfde naam hielden – denk aan de Harinxma’s van Heeg en IJlst naast die van Sneek – en zich bewust bleven van hun verwantschap met de oude hoofdtak.

De top

Voor de top van de Westerlauwers(e) Friese adel zijn drie *meckbrieven* overgeleverd: een uit het midden van de vijftiende eeuw (1451), een uit 1479, en een van krap een eeuw later (1556). De bruidegom in de eerste is Wattia Harinxma, zoon van Bocke Harinxma de oude, stadshoofdeling van Sneek, die als erfgenaam van zijn schoonvader Rienck Bockema over een groot goederencomplex ten noorden van Sneek beschikte.²⁴ Wattia trad in 1452

---

23 Noomen, ‘Consolidatie’, 104 e.v.

24 Opieuw uitgegeven, met uitvoerig commentaar, in Vries, *Ferdban*, nr 41.

in het huwelijk met Saeck, enige dochter van de voorname, maar toen al overleden Peter Camminga, hoofddeling in Leeuwarden en bezitter van de Cammingaburcht oostelijk van de stad. Dat hier een verbintenis op hoog niveau gesloten werd, wordt wel duidelijk uit de uitboedelingsbedragen. Van Harinxmazijde werd een rente-inkomen van 400 gulden ingebracht – waarbij de gulden voor 12 Vlaamse groten werd gerekend. Van Cammingazijde werd 200 gulden aangeboden. Daarmee lijkt impliciet de oude regel van het Friese erfrecht voor de verdeling over man en vrouw te zijn gevolgd, namelijk dat zoons met beide handen en dochters met één hand mochten toetasten.²⁵ Met de gulden van 12 groten is hoogstwaarschijnlijk de klinkerd of het Wilhelmusschild bedoeld, die een waarde had van een halve Rijngulden.²⁶ Daarvoor kon in deze tijd om en nabij een tiende pondemaat worden gekocht.²⁷ Met een gemiddeld jaarlijks rendement van vijf procent op het totaal, zouden Wattia en Saeck dan 1200 pondematen (= 440 hectare) aan agrarisch vermogen meegekregen hebben. Dat staat virtueel voor ruim zeventien volwaardige boerderijen van 70 pondematen. Deze goederen lagen voor het grootste deel in de Sneker Vijfga in Noordelijk Wymbritseradeel en voor een kleiner part in de omgeving van Leeuwarden.

De tweede akte heeft betrekking op het tweede huwelijk van de elders al vaak genoemde Juv Dekema uit Weidum/Baard, overgrootvader van Rienck Hemmema via zijn moederskant, met Cathren, dochter van de toen reeds overleden Nijlander hoofddeling Jarich Hottinga. De zaken van de bruid werden daarbij behartigd door haar grootvader en oom van moederskant, Douwe Aylva/Sjaarda te Franeker en zijn zoon Sicke – twee van de machtigste hoofdelingen van hun tijd. Op hun advies bracht Cathryn 120 klinkerds rente in. De bijdrage van Juws kant wordt niet in de oorkonde genoemd. Maar de grootte van zijn erfdeel en van zijn kapitaal zijn wel nauwkeurig bekend uit een akte van een jaar later betreffende de verdeling van goederen tussen hem en zijn broer Hette.²⁸ Daaruit blijkt dat Juv in deze tijd al over een groot vermogen beschikte, vastgelegd in grondbezit in diverse dorpen in de grietenijen Baarderadeel en Rauwerderhem.

Alles bij elkaar tellen we ca. 770 klinkerds aan rente-inkomsten. Samen gevoegd met dat van zijn nieuwe bruid zou dat op 890 klinkerds zijn uitgekomen. De waarde daarvan kan, via een omrekening voor drie in het *Register van de Aanbreng* van 1511 goed te identificeren zaten van Juv uit 1480,

---

25 E.M. Meyers, 'Het Friese en het Drentse erfrecht en huwelijksgoederenrecht', *Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, Akademiedagen II (Amsterdam 1949) 37-71.

26 Zie de bedragen in Friese koopakten uit 1450, 1451 en 1458: *OFO I*, nrs. 114, 128 en 152.

27 Zie de bedragen in koopakten uit 1450, 1451 en 1458: *OFO I*, nrs. 114, 128 en 152.

28 *OFO IV*, nr. 54.

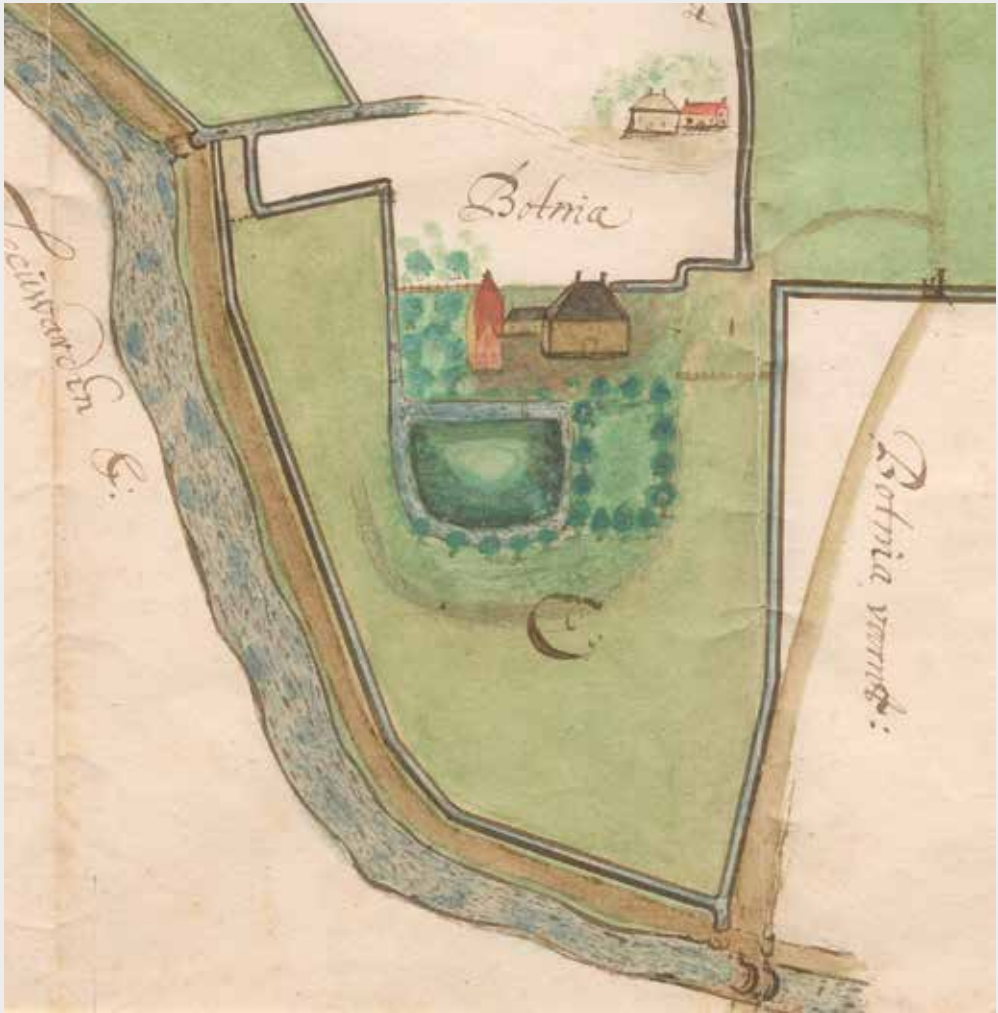
op 1228 klinkerds (= 614 goudgulden) worden gesteld,²⁹ wat dicht in de buurt komt bij de totaalbedragen van 588 goudgulden (= 16464 stuiver) en 655 goudgulden die voor Juws goederen in de *Penninglijst* van 1504/1513 en het *Register van de Aanbreng* van 1511 zijn geregistreerd. Men bedenke daarbij dat Juw en Cathrijn de state in Baard waarop zijzelf in 1511 blijken te wonen (afbeelding 12), pas in 1491 door koop en ruil hebben verkregen.³⁰ De opbrengst daarvan is dus inbegrepen in de genoemde 655 goudgulden, waarvan de tegenwaarde in land kan worden gesteld op 1658 pondematen (de goudgulden in 1511 voor 1 hectare of 2,7 pondemaat gerekend) ofwel zo'n 30 tot 31 boerderijen. Via zijn acht kinderen raakte dit vermogen na de dood van Juw (en Cathrijn) weer in delen gescheiden; delen die dan wel zo substantieel waren dat veel Dekema's zich in de zestiende eeuw ten minste op het middenniveau in de Friese adelswereld konden blijven bewegen.

De derde *meckbrief* uit het topsegment dateert van een eeuw later, om precies te zijn uit 1556. De bruid was weer een Camminga, te weten Syouck Camminga, dochter van Frans Camminga van Leeuwarden, bezitter van het Cammingahuis aldaar, en Jouck Walta, erfdochter van Pier Epes Walta van Bozum. De bruidegom was Hette Aebinga, zoon van Ryoert (of Riuurd) Aebinga van Hallum. Laatstgenoemde hoorde vanouds niet tot de hogere adel van Oostergo, maar hij had zijn vermogen in de zestiende eeuw flink weten te vergroten door zijn huwelijk met Ydt Dekema, kleindochter van de hierboven juist besproken Juw. Niettemin komt het oorspronkelijke verschil in rijkdom daarin tot uiting dat de familie van de bruidegom – tegen de gewoonte in – minder renten inbracht dan die van de bruid, te weten 322 rijns-gulden tegenover 427 rijns-gulden. Het paar kreeg van Aebingazijde wel het centrale goed te Hallum mee. De Camminga's voegden daar van hun kant het goed van Pier Walta te Bozum bij. Besloten was dat het paar zich eerst ook in Bozum zou vestigen, alwaar het zou gaan 'timmeren'. Als we er rekening mee houden dat één gouden rijns-gulden in de jaren vijftig van de zestiende eeuw gemiddeld de opbrengst van één pondemaat was, dan kunnen we concluderen dat de echtelieden met een kleine 800 pondematen (= 294 hectare) zijn uitgeoedeld. Dat zou overeenkomen met zo'n elf tot twaalf volwaardige boerderijen. Overigens wordt van het rente-inkomen van Syouck Camminga gemeld dat het afkomstig was uit negentien met name genoemde zaten.

---

29 Het betreft: *Farmens goed* in Deersum 1480 [79,5 kl.] = Jan Formers goed 1511 [98 kl.], *RvdA I*, 277; *Muunka state* in Weidum 1480 [80 kl.] = Wopcka Syurdz goed 1511 [111 kl.], Tjessinga, *Aanbreng*, VI 18; en *Mamminga* in Jellum 1480 [64 kl.] = Jan Gerrytz goed [100 kl.], Tjessinga, *Aanbreng* VI, 15. $79,5+80+64=223,5$; $98+111+100=309$. $309:223,5 = \text{factor } 1,38$ voor de waardeverhoging 1480->1511.

30 *OFO IV*, nrs. 83 en 88.

Afb. 12. Landmetersweergave van Botnia-Heringa-Dekemastate te Baard in 1661, waarop Juw Dekema woonde tussen 1491 en 1515. Men ziet hier het van blauwe dakpannen voorziene adelhuis, met links de rood gedekte boerderij en daaronder de oude stinswier met gracht. De stins was omstreeks 1500 nog zeker een versterking van formaat.

De casus Aebinga-Camminga laat zien dat de toppers er niet altijd in slaagden een gelijkwaardige match te vinden. Ze moesten dus ook huwelijkspartners zoeken in het middensegment. Men dient daarbij te bedenken dat de opbouw en vergroting van familievermogens sterk afhankelijk waren van de grillen van de huwelijksvruchtbaarheid per generatie. Een startkapitaal van tien tot twintig boerderijen voor één gezin kon, ook al werd het staande het huwelijk nog uitgebreid met diverse erfenissen, bij de overerving zomaar in kleine porties uiteenvallen wanneer het echtpaar met veel kinderen werd gezegend. We zagen dat al bij de familie Gratinga. We zien het ook in de lotgevallen van het fortuin van Syds Tjaarda uit 1540, grietman van Dantumadeel, raadsheer en steunpilaar van het Habsburgse gezag, een man die zonder meer tot de bovenlaag de zestiende-eeuwse Friese adel te rekenen is.³¹ J.S. Theissen schetste hem in zijn dissertatie over Friesland onder Karel V uit 1907 als het prototype van de zelfbewuste Friese edelman, die zich ver verheven voelde boven boeren en kooplieden. Bekend is dat hij in zijn testament zijn kinderen stuk voor stuk inpeperde dat zij niet moesten doen zoals zijn oudste dochter Kinsck die het met zijn onedele dienstknecht Frans Sytsma had aangelegd.³²

De academisch geschoolde Syds toonde zich bezorgd om het uiteenvallen van zijn goed (en dat van zijn vrouw). Zoals vele andere Friese heerschappen vóór hem trof hij daarom in zijn testament een regeling om zijn kerngoed, bestaande uit het slot Tjaardastate te Rinsumageest (afbeelding 13), met een flink complex aan landerijen eromheen af te zonderen in een eeuwigdurend verervingsstatuut. Bijzonder daarbij is wel dat hij dit ‘pre-legaat’ toedeelde aan diegene van zijn drie zoons die het geleerdst zou worden – wat hij dan ter beoordeling overliet aan een commissie van Leuvense rechtsgeleerden. Voor de jongens die bij het bepalen van de winnaar zouden afvallen, reserveerde hij uiteraard ook porties uit het totaal van zijn goederen. Dat totaal berekende hij op 3532 goudgulden contant en 619 goudgulden aan jaarlijkse rente-inkomsten, deels gerekend naar het prijspeil

---

31 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 157. Over Syds Tjaarda en zijn loopbaan: *Heeren van den Raede*, nr. 53, 214-216. Syds was de zoon van Schelte Scheltema, die zich Tjaarda noemde naar het stamgoed van zijn vrouw Kinsck. Hij neemt plaats nummer 5 in op Fabers lijst van rijkste edelen in 1511: Faber, *Drie eeuwen Friesland I*, 333.

32 Theissen, *Centraal gezag en Friesche vrijheid*, 287-295.

Afb. 13. Gezicht op Tjaardastate te Rinsumageest in 1723.
Tekening door J. Stellingwerf. Collectie Fries Museum.

anno 1511.³³ Kapitaliseren we hier alleen die 619 goudgulden op 15.912 goudgulden, uitgaand van een rentevoet van vijf procent (ofwel de penning twintig), en zetten we dat om in de tegenwaarde aan land, dan komen we uit op het respectabele domein van 1671 pondematen. Los van het feit dat het stamgoed zelf niet opgesplitst werd, moest dit vermogen dan toch over acht kinderen worden verdeeld, gesteld dat niemand van hen nog in het klooster trad of anderszins voor een belangrijk deel vrij bleef uit de boedel. Vader Syds hield daarbij een verdeling aan van 70 goudgulden renten per kind, buiten degene die de hand mocht leggen op Tjaardastate c.a. En 70 goudgulden staat dan voor ca. 190 pondematen. Een aanzienlijk vermogen weliswaar, equivalent aan drie tot vier boerderijen en goed voor een stevige alliantie in de middengroep, maar geen garantie voor een plaats in de top.³⁴

Het middensegment

Voor de brede middengroep, met startvermogens uitgedrukt in oppervlakten kleigrond tussen de 600 en 250 pondematen, zien we dat de bruidegom de beschikking kreeg over een representatieve state, met een of twee boerderijen erbij plus additionele rente-inkomsten. Dit kapitaal werd dan van de kant van de bruid meestal aangevuld met een of twee boerderijen en een variatie aan losse renten. Zo bijvoorbeeld in het geval van Epa, de zoon van Sythie Harinxma van IJlst, voor wie in 1501 een huwelijk werd gearrangeerd met Teth Renick Upkes Burmania-Gratinga dochter, weduwe van Worp Unia. Epa kreeg zowel Harinxmahuis in IJlst mee als de state te Harich op Gaasterland, die in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw het steunpunt was geweest van Epa's oom van moeders kant, Minne Hilles Bonninga.³⁵ Daar kwamen dan nog wat kleine zaten en renten bij, terwijl partner Teth van haar kant twee zaten inbracht: een te Burgwerd en een andere te Harich. In de *Quote 200* treffen we het echtpaar op plek 106 onder de aanduiding

---

33 Hij schrijft dat hij zijn goederen rekt zoals hij ze in zijn vaders register heeft gevonden, en die welke daar niet in voor komen, presenteert hij 'alste in dye anbring staen', waarmee gerefereerd wordt aan de inventarisatie in het *RvdA*. De reden is dat niet voor alle goederen de pachtprizen inmiddels waren aangepast, waardoor er kans zou zijn dat er ongelijkheid zou optreden als het prijspeil van 1540 tot uitgangspunt werd genomen. Jammer genoeg schrijft hij er niet bij uit welk jaar het register van zijn vader dateert. Voor de waardebeoordeling kunnen we echter wel het peil van 1511 aanhouden. De pachtprizen begonnen in Friesland eerst te stijgen na aanvaarding van keizer Karel V als landsheer in 1524: Knibbe, 'Vredesdividend'.

34 Zou ieder kind een evenredig aandeel in het aan contanten beschikbare kapitaal krijgen (441,5 goudgulden elk), dan zou dit staan voor een waarde in land van 22 hectare of 60 pondematen, dus ook een relatief grote boerderij.

35 *OFO I*, nr. 451. Over het Schieringer bondgenootschap tussen Sythie Harinxma en Minne Hilles, zie M. Gerrits en J.A. Mol, 'Macht, geweld en monniken. Partijtewisten en kloosterhervormingen in de Friese Zuidwesthoek, 1482-1495', *De Vrije Fries* 93 (2013) 53-98, aldaar 66-70.

Epe Sitziezoon erwen Thet weduwe. Epa is ergens tussen 1505 en 1511 overleden.

Zo zien we het ook bij Lieuwe (Lywe) van Beyem (Beyma) uit Arum voor wie in 1520 een *meckbrief* opgesteld werd voor zijn huwelijk met Frouck Camstra uit Wirdum.³⁶ Zijn vader Syuerd Lieuwes neemt plaats 82 in op de *Quote 200*. Lieuwe werd door zijn ouders uitgeboedeld met een nieuwe stins in de kerkbuurt te Arum, plus een hoeveelheid land die aan renten jaarlijks 80 goudgulden opbracht. Die som was dan wel afgestemd op condities in vredestijd. Het zal ruwweg de opbrengst van twee middelmatig grote boerderijen zijn geweest. Voor het moment woedde nog de burgeroorlog tussen Habsburg en Gelre, die tot dan toe ook voor Arum de nodige verwoestingen met zich had meegebracht. Het kennelijk nog jonge steenhuis in kwestie lag namelijk in puin. De bruidegom kreeg van zijn ouders 100 goudgulden mee om het weer op te bouwen of te repareren, zodat hij er met zijn bruid 'meij eeren op waanije koe' (met eer op kon wonen). Wat de ouders van Frouck inbrachten, wordt niet gemeld.

De derde casus om naar voren te halen, is die van Hette Aesges van Hoxwier uit Mantgum en Ath Gerrolts Herema uit Tzum, die huwden in 1524.³⁷ Op basis van hun afkomst zou men hen meteen in de top plaatsen. Zij was immers de dochter van de nummer één van de *Quote 200*, terwijl we Hettes vader Aesge daarin aantreffen op plaats negentien. Hun start was echter relatief bescheiden, mogelijk omdat Hette niet de oudste zoon was en Hoxwierstate in Mantgum aan zijn broer Aesge moest laten. Hij kreeg landen en renten mee ter waarde van 100 goudgulden jaarlijks, terwijl zijn bruid Ath door haar ouders werd voorzien van 70 goudgulden aan jaarlijkse inkomsten. Tezamen kan dit geheel op de pacht van circa acht volwaardige boerderijen worden geschat, wat het paar dan toch wel een plaats hoog in het middensegment bezorgde.

Interessant is hier de bepaling dat op het land van de voornaamste boerderij waarover Hette en Ath in Mantgum de beschikking kregen, Hettama genaamd, een vergane ('vorgenzen') woning stond. Daarvoor moest iets nieuws worden gebouwd, waarvoor Hettes moeder Wick – die trouwens een dochter van Juw Dekema was – een rente van 20 goudgulden beschikbaar stelde. Ze bepaalde verder dat ze het huis 'ofte timmer' van de pachter vrij zou aanleveren. Het lijkt erop alsof die pachter daarmee door moeder Wick werd uitgekocht of ten minste aan het eind van zijn huurtermijn betaald kreeg voor de overname van zijn houten opstal. Hette, die we voor het vervolg van zijn leven kennen als de jurist Hector van Hoxwier, is er uitein-

---

36 *OFO II*, nr. 299.

37 *OFO II*, nr. 319; opnieuw uitgegeven, met commentaar, in: Vries, *Ferdban*, nr. 42.

delijk niet gaan wonen. Hij verbleef in 1524 in Pavia om rechten te studeren. Op dat moment leek het er kennelijk nog op dat hij zelf moest gaan boeren, zodat het voor de familie zaak was ten minste een volwaardig bedrijf voor hem en zijn gade vrij te houden. Het zou anders lopen. Na zijn studie vestigde hij zich eerst in Franeker, werd gedeputeerde Staat van Friesland in 1532 en volgde dr. Kempo Martena in 1538 op als raadsheer in het Hof van Friesland.³⁸ Hij zou later nog verder stijgen door een prestigieuze benoeming als president van het Hof van Utrecht.

Het lage segment en de overgangszone met rijke eigenerfden

Hoewel de *Penninglijst* van 1513 een glijdende schaal laat zien voor het midden- en het lage segment en men juist voor de groep laag in het midden en hoog in de lagere klasse een goede overlevering in de archieven zou verwachten, is daarvoor bij toeval geen huwelijkscontract bewaard gebleven. De beschikbare casussen blijken betrekking te hebben op minder vermogenden in het onderste segment van de *Quote 200* alsook voor de groep daarbuiten die juist niet in de *Penninglijst* vertegenwoordigd was. Dat is voor ons zeker de moeite waard omdat ze het licht laten schijnen op het minst vermogende deel van de adel, ook daar waar dit qua vermogen een raakvlak had met de groep van rijke eigenerfden.

Een interessant geval in dit verband biedt de oudst overgeleverde *meck-brief* voor deze groep, uit 1495. Daarin komt klein kapitaal bijeen over een betrekkelijk grote afstand, voor het huwelijk van Haye Sickama van Longerhouw bij Bolsward en Tyalke Popkema uit Huizum bij Leeuwarden. De bruidegom krijgt van zijn vader Johan en zijn moeder Ansck de Sickama stins en state te Longerhouw, plus nog enige landerijen te Knossens onder Bolsward,³⁹ alles tezamen met een opbrengst van 80 goudgulden jaarlijks. Belangwekkend daarbij is de bepaling dat Haye na het overlijden van zijn ouders de state te Makkum mag overnemen, waarvoor hij dan wel weer de stins te Longerhouw aan een andere erfgenaam moet laten. Van dit Makkumer complex weten we dat het in het bezit van de Sickama's was gekomen via de Vetskoperse hoofddeling Agge Walta, vader van Hayes moeder.⁴⁰

Tyalke kreeg, op beschikking van haar oom Fedde Popkema die pastoor was te Huizum, de Popkema stins en state in Leeuwarden mee, ter waarde van 40 klinkerds aan jaarlijkse renten. Daarbovenop werd ze voorzien van een flink kapitaal in zilver en een kist met kleren, huisraad en onroerend

---

38 *Heeren van den Raede*, 227, nr. 68.

39 *OFO IV*, nr. 109. Sickama in Longerhouw ontbreekt overigens in het stinzenoverzicht van Noomen.

40 Noomen, *Stinzen in Friesland*, bijlage, s.v. Sickama Makkum.

goed van zoveel kwaliteit dat ze daarmee ‘eerlijk’ aan haar bruidegom overgedragen kon worden. Het valt op dat voor dit huwelijk tussen een jongen uit Zuidelijk Westergo en een meisje uit de omgeving van Leeuwarden een relatief grote afstand overbrugd werd. De Walta-connectie doet vermoeden dat hier de Vetkoperse partij-oriëntatie van beide families een rol heeft gespeeld. Daartegen spreekt echter dat Hayes zus Jantsen later zou huwen met Peter Kempes Donia van Jelsum, die later ook Sickama te Makkum in bezit blijkt te hebben. Diens vader Kempe Donia, op plaats 77 van de *Quote 200*, was duidelijk Schieringsgezind, getuige zijn huldiging in 1515 van Karel van Oostenrijk als nieuwe landheer van Friesland. Haye komt zelf niet voor op de *Penninglijst* of enige andere adelslijst.

Van een Vetkoperse hoofdelingenverbintenis is zeker sprake bij het in een *meckbrief* van 1504 voorgestelde huwelijk tussen Wopke Jarla te Wetzens en Frouck, dochter van Wybren Roorda te Wanswerd.⁴¹ Wopke was een zoon van de bekende hoofdeling Menno Jarla en broer van diens anti-Saksisch georiënteerde zoons Botte en Amcke.⁴² De enige zate van belang die hij meekreeg was de oorspronkelijke helft van Jarla-huis te Wetzens, waarvan de pendant in 1504 al niet meer in het bezit was van Amcke maar van de Schieringer legeraanvoerder Hessel Martena, omdat die het huis na confiscatie door het Saksische bestuur toegewezen had gekregen als beloning voor zijn diensten. De Vetkoperse Sibet Scheltema van Dokkum trad bij dit huwelijk op als een van de *wren* [lees: overmannen] of scheidsrechters. De gezamenlijke waarde van de goederen die van beide kanten werden ingebracht, beliep exact 66 goudgulden aan jaarlijkse rente-inkomsten, dus in dezelfde orde van grootte als die van de hierboven besproken Haye Sickama en Tyalke. Wopke stierf overigens al een jaar na zijn huwelijk, in 1505, met achterlating van een kind. In de *Quote 200* vinden we hem daarom niet terug, wel echter zijn broers Amcke en Botte, op respectievelijk de plaatsen 149 en 158.

Voor het in 1546 opgestelde huwelijksvoorwaardencontract tussen Bocke Watterma uit Kollum en Eesck Wybesdr Popma te Heeg – ook weer partners die over grote afstand met elkaar verbonden moesten worden – geldt dat er hooguit een vermogen met een waarde van twee kleiboerderijen als startkapitaal kon worden gevormd, met inbegrip van het door het paar zelf te exploiteren ‘eigen posses’. Bocke zou een zoon zijn geweest van de Vetkoperse hoofdeling Rydske Watterma te Ee, die in 1512 al was overleden. Diens vrouw Jelck (Watterma) en moeder van Bocke dus, staat in de *Quote 200* op nr. 184. Wybe Harings Popma, die oorspronkelijk van

---

41 *OFO IV*, nr. 42.

42 Noomen, *Stinzen in Friesland*, bijlage s.v. Wetsens.

Terschelling kwam, wordt niet in de *Penninglijst* genoemd.⁴³ De zate met ‘huis, hof en hornleger’ die Bocke van zijn kant kon inbrengen, blijkt op het Nieuw-Kruisland gelokaliseerd te kunnen worden. De genealoog D.J. van der Meer heeft in een boedelbeschrijving van 1551, opgemaakt na het overlijden van Bocke, gevonden dat de woning een representatief voorkomen had.⁴⁴ Er is sprake van een huis waarvan het voorhuis samen met de keuken negen vakken in de lengte besloeg met stenen wanden rondom. Het had een hard dak met twee stenen gevels ‘langs gezolderd’. Het achterhuis was veertien vakken lang met een gevel en stenen wanden rondom, deels met een hard en deels met een strooien dak. Daarbij was nog een schuur met een lengte van zes grote vakken met lemen wanden van dichtgestreken horden en stro. Bij de beschrijving van de roerende goederen worden onderscheiden: ‘de zaal, de *stoeff*, de keuken, de achterkeuken en de middelkeuken’.

Het is de vraag of het economisch kapitaal uit dit lage adelssegment wezenlijk groter was dan van dat van de grote groep van rijke eigenerfden, die met name in het kleiweidegebied ruim vertegenwoordigd was. De ene casus waarvoor uit de late vijftiende eeuw een eigenerfde *meckbrieff* overgeleverd is, betreffende Lolka Wigglā zin (zoon) en Jel, wijlen Goslixs en Rinkes dochter, suggereert dat als er afstand bestond, die maar heel klein was.⁴⁵ We herkennen hun niet-adellijke karakter aan het ontbreken van een familienaam. Afgaande op de herkomst van de (geestelijke) adviseurs en scheidsrechters zien we verder dat de bruidegom en bruid allebei uit de omgeving van Sneek kwamen. Lolka kreeg een hoeveelheid vruchtbaar land mee ter waarde van 70 klinkerds aan jaarlijkse renten, plus een stal koeien, twee bedden en een set nieuwe kleren waarmee de bruidegom eervol voor de dag kon komen. Jel bracht eveneens een flink kapitaal aan land in ter waarde van 40 klinkerds jaarlijks, en daar bovenop nog eens een bedrag aan 200 klinkerds aan contanten. Jel werd daarbij door haar moeder extra voorzien van nieuwe kleren en 100 klinkerds aan zilverwerk, plus een ‘eerlijk bed met zijn toebehoren’ – eigenlijk eenzelfde pakket als waarmee bovengenoemde Tyalke Popkema werd uitgeoedeld. Als we dit alles op dezelfde manier kapitaliseren in land, ervan uitgaand dat 10 klinkerds jaarlijkse pachtwaarde in deze tijd stond voor 10 pondematen land, dan komen we uit op een gezamenlijk kapitaal aan onroerend goed van 110 pondematen, zijnde de gezamenlijke oppervlakte van twee middelgrote kleiboerderijen. Qua omvang had dat

---

43 Diens vader Haring Wybes, wiens familie als Vetkopers gezind te boek staat, komt echter voor op de edelenlijst van 1505 voor de grietenij Wymbritseradeel.

44 Tresoar, Nedergerecht Kollumerland, Weesboek P1, fol. 55v. Geciteerd door H.M. van den Berg, *Kollumerland en Nieuw-Kruisland*. Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Provincie Friesland, Noordelijk Oostergo (’s-Gravenhage 1989) 212.

45 OFO IV, nr. 67 (18 juli 1485).

dezelfde orde van grootte als het beginvermogen van bijvoorbeeld Bocke Wattema en zijn vrouw. Nader onderzoek naar de vermogensvorming onder eigenerfden in deze tijd is zeer gewenst. Afgaande op wat er inmiddels bekend is over het bezit van de eerder al besproken eigenerfde familie Aytta uit Idaarderadeel en die van Pier Gerlefs, alias Grutte Pier,⁴⁶ moeten we er rekening mee houden dat de top van de eigenerfden en het lage segment van de adel elkaar wat hun economisch kapitaal betreft goeddeels overlaptten. Op sociaal vlak was de afstand daarmee echter niet zomaar overbrugd.

Rienck en Ath in het lage segment, maar niet aan de onderkant

Als we nu Rienck en Ath qua startvermogen ter grootte van ruwweg drie middelgrote kleiboerderijen in een van de adelsegmenten moeten plaatsen, waar komen we dan uit? Eerder hebben we kunnen vaststellen dat ze alles bijeen in 1569 over een grondbezit konden beschikken van 186 pondematen, met inbegrip van de eigen boerderij te Hitzum. Nu is er wel enige voorzichtigheid geboden met het relateren van een positie uit 1569 met een ranglijst naar orde van grootte uit 1504/1513. De prijzen van landbouwproducten, en in het spoor daarvan ook de pachten, waren in de tussentijd flink gestegen, zo ruwweg met de factor drie. Maar daar kan met de omrekening van geldelijke inkomsten naar oppervlakten aan land rekening mee gehouden worden. De enige kwestie die dan telt, is of de vermogens van de adel in de diverse segmenten tussen 1504 en 1569 ten opzichte van elkaar uiteen zijn gaan lopen. Vooralsnog hebben we daar echter geen aanwijzingen voor.

We durven het daarom, met een flinke slag om de arm, wel aan om Rienck en Ath virtueel binnen een van de segmenten van de vroegzestiende-eeuwse *Quote 200* te plaatsen. Als we ervan uit moeten gaan dat hun in eigen beheer gehouden en nominaal op 70 pondematen gestelde boerderij te Hitzum niet meegeteld zou hebben bij het vaststellen van de penninghoogte, en we het echtpaar een comparatieve rangordeplek alleen op basis van rente-inkomsten uit (186 – 75) 111 pondematen kunnen geven, dan zou dat een positie opleveren tussen nr. 161 en 162, dat wil zeggen net vóór de bekende Ritske Boelema, stichter van het nog steeds onder zijn naam bekende gasthuis in Leeuwarden. Binnen het geheel van de *Quote 200* is dat ruim in het midden van het lage adelssegment, ver voor de zich daarbuiten uitstreckende overgangszone tussen de minder welgestelde edelen en rijke eigenerfden.

Vergelijken we het startvermogen van Rienck en Ath met de hierboven besproken drie beginkapitalen van echtparen uit het lage segment, dan

---

46 Noomen, 'Eigenerfd of edel?', 280-287.

is duidelijk dat het zich daarboven verhief. Haye Sickama, Wybren Roorda en Boucke Watterma en hun vrouwen 'scoorden' per echtpaar niet hoger dan twee boerderijen. Opvallend is overigens dat laatstgenoemde twee huwelijksparen van oorsprong een Vetkoperse signatuur hadden en dit mogelijk ook voor Haye Sickama en zijn bruid gold. Het is hier niet de plek om het onderscheid en de tegenstelling tussen Schieringers en Vetkopers verder uit te werken – daarvoor is het vereist dat alle in de *Penninglijst* genoemde personen prosopografisch onderzocht worden. Toch kunnen we door de ooghalen heen wel concluderen dat Vetkoperse, later anti-Saksische en anti-Habsburgse edelen van huis uit gemiddeld over minder vermogen beschikten dan de Schieringers. Faber had dit al gesignaleerd voor de rijkste 68 personen uit het *Register van de Aanbreng*.⁴⁷ Nu we iets verder kunnen zien, valt op dat zijn vaststelling: Schierings = rijk en de bovenliggende groep, Vetkopers = arm en onderliggend, niet alleen juist is, maar ook doorgetrokken kan worden naar het midden en het lage segment.

De vraag is of dit het resultaat was van een recente ontwikkeling dan wel de weerspiegeling van een al langer bestaande structurele verhouding. Een overweging in de richting van de eerste optie is dat de Vetkopers als politieke partij tweemaal aan het kortste eind hebben getrokken: in 1498 en in 1515/1524. Zij waren de verliezers in het proces van gewestelijke bestuurscentralisatie en zijn bijgevolg door de nieuwe landsheer achtergesteld bij het uitdelen van bestuursposten en het uitdelen van andere gunsten ten opzichte van de Schieringse edelen die hem van het begin af aan hebben gesteund. Anders gezegd: zij kregen weinig kansen om hun verliezen goed te maken en anderszins hun eer en status hoog te houden. Toch lijkt het er niet op dat ze hun positie in de lagere regionen uitsluitend dankten aan hun rol als 'losers' in de strijd om het behoud van de Friese vrijheid tussen 1480 en 1525. Er zijn namelijk maar weinig aanwijzingen dat hun in de *Penninglijst* vastgelegde vermogenspositie – na de verzoening van 1504 – van jonge datum was. Al ver vóór 1500 kunnen clusters van kleine Vetkoperse edelen worden waargenomen in onder meer de Zuidwesthoek, het Boornegebied en het kleigebied van Noordoost-Friesland, waarbij deze edelen uit de diverse regio's elkaar opzochten, ook om familie-allianties aan te gaan.

Als uitgangspunt voor hernieuwde studie lijkt er daarom veel voor te zeggen dat de Schieringers en Vetkopers al vanaf het begin van de vijftiende eeuw in grotendeels gescheiden huwelijkscircuits opereerden, waarbij de Schieringers over het algemeen over meer vermogen beschikten dan de Vetkopers. Als dat klopt zou de vijftiende-eeuwse maar mogelijk ook al oudere

---

47 Faber, *Drie eeuwen I*, 652-665.

politieke tegenstelling in Westerlauwers Friesland ten diepste teruggaan op een sociale: van rijk versus minder rijk.

Voor Rienck en Ath die uit het pro-Saksische, pro-Habsburgse en later koningsgezinde milieu kwamen, is het wel helder dat ze geen relaties onderhielden met de minder gegoede edelen uit het van oorsprong Vetkoperse kamp, die meer kans liepen om sociaal te dalen en in het milieu van de eigeners terecht te komen. We zagen dat het echtpaar via hun beider families direct verbonden was met edelen in het bovenste en middelste adelsegment. Via dit netwerk beschikten ze over een groter sociaal kapitaal dan hun standgenoten uit Vetkoperse kring. Zou Rienck niet vroeg gestorven zijn, dan zou dit sociale netwerk hem en zijn gezin via erfenissen en patronage hebben geholpen in een latere levensfase meer rijkdom te verwerven: rijkdom die zich vervolgens in een luxere levensstijl zou kunnen hebben geuit. Recapitulerend kunnen we stellen dat het economisch kapitaal van Rienck Hemmema en Ath Roorda representatief te achten is voor het grote lage segment van de Friese adel. Dit dan wel met de toevoeging dat het echtpaar door zijn banden met de adelstop uitzicht had op groei en statusvermeerdering waardoor op termijn een plek binnen de middengroep haalbaar was geweest.

7. Rienck Hemmema als edelman: studie, status en levenswijze

Van de brieven die Rienck Hemmema in zijn leven ontving, is er maar één bewaard gebleven. Deze in het Fries geschreven tekst is in het Latijn gericht aan de edele en geleerde heer (*nobilis et doctus vir dominus*) Regnerus Hemmema.¹ Het stuk is verzonden vanuit Dowaai en is van de hand van Riencks jongere broer Douwe die daar ten tijde van het overlijden van vader Hette studeerde. Met deze adressering onderstreepten hij en de ontvanger dat ze geleerd waren. Geleerd zijn hoorde bij het levensideaal van de Hemmema's. Van vader Hette weten we niet of hij een academische studie heeft gevolgd. Hij was echter zeker een man met grote belangstelling voor de letteren, getuige de ronkende kwalificaties die Suffridus Petrus (1527-1597), alumnus van Leuven, hoogleraar klassieke talen aan de universiteit van Erfurt en latere landsgeschiedschrijver van Friesland,² van hem geeft. In zijn levensbeschrijving van de Premonstratenzer kroniekschrijver Sibrandus Leo (1528/29-1583), die van 1564/65 tot

---

1 *Friese brieven uit de vijftiende en zestiende eeuw*, nr. 49.

2 Over Suffridus Petrus: J.G. Ottema, 'Over het leven van Suffridus Petrus Leovardiensis', *De Vrije Fries* 2 (1842) 413-471. Vgl. W. Bergsma, 'Suffridus Petrus als landshistorieschrijver', in: W. Bergsma, *Gelovigen, dominees en geleerden. Opstellen over Friese en Nederlandse geschiedschrijving in de vroegmoderne tijd*, K. van Berkel, H. Cools en H. Mol (red.) (Hilversum 2019) 213-254, aldaar 217.

1573 pastoor was in Berlikum en daar dus veel met Hette en zijn kinderen te maken heeft gehad,³ noemt hij Hector (Hette) een zeer edele, rijke heer die 'in kennis van antiquiteiten nauwelijks zijn gelijke in heel Friesland had'.⁴ En wat meer is: hij prijst hem als 'zijn bijzondere weldoener tijdens zijn hele leven'. Wat Hettes weldaden aan Suffridus Petrus precies hebben ingehouden, kunnen we slechts raden. Wellicht heeft Hette als collator van een studieleen Suffridus enige tijd van een beurs kunnen voorzien.

Suffridus zegt daarbij dat Hettes vier zoons eveneens veel kennis hadden van Frieslands oudheden. Suffridus zou ook met hen zeer bevriend zijn geweest. De door Suffridus geroemde Sibrandus Leo, die zelf geen universiteit bezocht maar in de Premonstratenzer abdij van Lidlum mogelijkheden vond zich in het Latijn te bekwamen, zal in zijn Berlikumer tijd behalve met Hette kennis gemaakt hebben met de toen nog jonge Douwe en de af en toe nog in Berlikum verblijvende Doeke, Sicke en Rienck. Suffridus moet zelf eerder met hen in contact zijn gekomen. Hij vertrok in 1547 naar Leuven om er tot 1553 in het *Collegium Trilingue* Grieks en Latijn te studeren en zich bij Gemma Frisius (1508-1555) in de wiskunde te bekwamen. Het kan dan bijna niet anders of hij is er geregeld Doek en Sicke tegen het lijf gelopen, die zich er, in respectievelijk 1545 en 1550, inschreven. Aan Sicke (Sixtus), die ook Gemma Frisius tot zijn leermeesters rekende, heeft Suffridus nog een aparte lovende levensbeschrijving gewijd in zijn *De scriptoribus Frisiae*.

De vier Hemmema-broers zullen net als Suffridus en Sibrandus Leo eerst in Leeuwarden de Latijnse school hebben doorlopen om daarna hun vorming aan een universiteit voort te zetten. Zoals we zagen, meldde Rienck zich in 1559 te Leuven, vermoedelijk om er aan een studie in de *artes* te beginnen. Bij zijn inschrijving liet hij noteren dat hij *nobilis* was: adellijk van afkomst. Eerder had zijn broer Doeke dat al gedaan toen hij na Leuven zijn rechtenstudie in 1547 in Orleans vervolgde. De broers waren allerm minst de enigen die zich als edelen lieten inschrijven, al is het ook weer niet zo dat alle Friese edelen die zich bij een universiteit meldden, zo uitgesproken hun stand op schrift gezet wilden hebben.

---

3 Voor de begin- en einddata van Sibrandus Leo's pastoraat te Berlikum, zie www.corpusroemeling.nl s.v. Berlikum.

4 Lambooij, *Sibrandus Leo*, 25, 493: *Nam cum ipse nobilissimus amplissimusque vir ac dominus, et nobis dum vixit singularis patronus, Hector ab Hemmema huius familiae pater, haud facile tota Frisia parem in antiquitatum cognitione haberet; quatuor etiam filios habuit Duconem, Sixtum, Dominicum en Renicum insigniter studiosos, atque etiam mei amantissimos.*

Tabel 5. Naaste familieleden van Rienck die een universiteit bezochten.

Naam en achtergrond	Universiteit	Jaar
Broers		
Doeke Hemmema	Leuven	1545
	Orleans	1547
Sicke Hemmema	Leuven	1550
Douwe Hemmema	Dowaai	1573
Zwager Hemmema		
Lieuwe Lieuwes Beyma	Leuven	1551
Frans Sickes Dekema	Salamanca	1568
	Padua	1570
Zwager Roorda		
Johannes Ruurds Roorda	Leuven	1553
Neven Gratinga		
Hero Bockes Gratinga	Keulen	1552
Hieronymus Watzes Hania	Leuven	1551
Watze Watzes Hania	Heidelberg	1567
Ooms Gratinga		
Bocke Sickes Gratinga	Leuven	1524
Rienck Sickes Gratinga	Leuven	1551
Ocke Sickes Gratinga	Leuven? Orleans	1554 1561
Oudooms Dekema		
Jarich Dekema	Leuven	1505
Hette Dekema	Leuven	1516
Sicke Dekema	Leuven	1524

Was nu deze brede academische vorming speciaal iets voor de zonen van Hette Hemmema en Berber Gratinga, of hoorde dit bij de levensstijl en ambities van hun wijdere familie en standgenoten in die tijd? Het antwoord op die vraag is niet moeilijk te geven als we op een rijtje zetten wie van Riencks

zwagers, neven, ooms en oudooms een academische studie hebben gevolgd (tabel 5).⁵ Als we eerst zijn directe generatiegenoten nalopen, dan valt op dat zij vrijwel allemaal vóór hun twintigste de reis naar Leuven, Keulen of nog verder weg ondernamen om met het academische leven kennis te maken. Voor de familie Hemmema zijn dan geen namen te noemen omdat Riencks neven van die kant de studieleeftijd niet hebben bereikt. Dat geldt echter wel voor de drie tantezeggers van zijn moeder Berber: Hero Bockes Gratinga en de halfbroers Hiëronymus en Watze Hania, zoons van Watze Hania te Jorwerd die met Berbers zuster Ydt getrouwd was. Zij schreven zich op verschillende tijdstippen in te Leuven, Keulen en Heidelberg. Hiëronymus was overigens een illegitieme spruit, ofwel een speelkind, verwekt door Watze Hania senior bij een niet-adellijke jeugdliefde met wie hij uit standsoverwegingen niet kon trouwen.⁶ Deze Hiëronymus moet zeer getalenteerd zijn geweest. Hij behaalde de meestertitel, was lange tijd actief als advocaat in Brussel en werd op voorspraak van de bekende Viglius van Aytta, van wiens patronagenetwerk hij deel uitmaakte, in 1569 tot raadsheer in het Hof van Friesland benoemd.⁷ Dat alle familieconnecties zijn gebruikt om de studie van deze jongens te financieren blijkt wel daaruit dat Watze, alias Valerius, Hania junior te Leuven inkomsten heeft genoten uit het Gratingaleen te Hitzum, waarvan de collatie in de jaren vóór 1572 nog berustte bij Hette Hemmema namens zijn vrouw Berber.⁸

Ook twee van de drie zwagers van de Hemmema-broers konden bogen op een academische vorming. Lieuwe Beyma, die huwde met Riencks oudste zus Bauck, studeerde in 1551 te Leuven,⁹ tegelijkertijd met bovengenoemde Hiëronymus Hania en de hierna nog te noemen Rienck Gratinga. De rijke Frans Sickes Dekema, die in 1574 zou trouwen met Riencks jongste zus Gerland en daarvoor wegens een te enge graad van verwantschap pauselijke dispensatie nodig had – zijn vader Sicke Juws was namelijk een broer van Gerlands en Riencks grootmoeder Ydt – werd in 1568 samen met zijn broer Sicke op pad gestuurd naar de universiteit van Salamanca. Voor Frans

---

5 De gegevens zijn ontleend aan de database bij Zijlstra, *Het geleerde Friesland*.

6 De gegevens zijn bekend uit een legitimatiedocument van 1563: N. Plomp, 'Legitimaties in de Noordelijke Nederlanden in de Bourgondische en Habsburgse tijd', *Jaarboek Centraal Bureau voor de Genealogie* 41 (1987) 81-135, aldaar 127-128. Hiëronymus schreef zich overigens wel in als *nobilis* in Leuven, in 1551 (*Matricule de l'Université de Louvain* IV, 431-122). Over speelkinderen: J.A. Mol, 'Speelkinderen en papenkroost. Testamentaire beschikkingen ten gunste van bastaarden', in: J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden 1995) 259-288.

7 *Heeren van den Raede*, nr. 96.

8 www.corpusroemeling.nl s.v. Hitzum.

9 *Matricule de l'Université de Louvain* IV, 430-71. Deze Lieuwe was een zoon van de in hoofdstuk 6 besproken Lieuwe Beyma van Arum en Frouck Camstra uit Wirdum.

bleef de reis zonder resultaat, getuige het feit dat hij, anders dan zijn broer, na een paar maanden alweer thuis was. Twee jaar later probeerde hij het opnieuw, nu te Padua.¹⁰

Zien we ten slotte nog naar de Roorda-kant, dan ontdekken we dat Aths oudere broer Johan in 1553 met een studie in Leuven is gestart. We melden al dat hij zich daar tot een geleerd jurist ontwikkelde, en het na verloop van tijd tot assessor van het Rijkskamergerecht in Spiers bracht. Hij behoorde tot de koningsgezinde Friese ballingen die in 1580 de wijk namen naar Groningen. Daar is hij bij het uitgeweken Hof van Friesland aangesteld als raadsheer, in de plaats van de in Keulen overleden Juw Jarichs Dekema.¹¹

Ook een generatie eerder was al sprake van universitaire vorming. Dat geldt in elk geval voor de broers van Berber Gratinga. Haar oudste broer Bocke verbleef in 1524 in Leuven, haar jongere halfbroers Rienck en Ocke vertrokken daarheen in respectievelijk 1551 en 1554.¹² Laatstgenoemde bezocht in 1561 Orleans om er zijn studie te vervolgen. Kijken we nog verder terug in de tijd, naar de generatie van Riencks grootouders, dan ontdekken we dat met name de broers van grootmoeder Ydt Juws dochter Dekema, al de route naar de academie hadden gevonden, met Leuven als centrum. Het kan geen toeval zijn dat zowel deze Dekemabroers – net als hun zonen later, die we hier maar terzijde hebben gelaten – als de Gratingabroers allemaal de universiteit bezochten. Hun al vele malen genoemde vader Juw Dekema, steunpilaar van zowel het Saksische als Habsburgse gezag in Friesland, zal zijn zoons en – via zijn dochter Ydt – ook zijn kleinzoons aan de Gratinga-kant gestimuleerd hebben zich academisch te profileren. Hoofddoel van Juw hiermee zal zijn geweest de loopbaankansen van zijn mannelijke nageslacht te vergroten, en de jongens de kans te gunnen interessante bestuurs- en rechtersposten te bemachtigen in dienst van de nieuwe landsheer.

Tot 1470 was het nog allerminst gewoon dat Friese edelen hun zoons naar de universiteit stuurden. Samme Zijlstra becijferde dat tussen 1380 en 1470 per jaar gemiddeld vijf studenten Westerlauwers Friesland verlieten om elders in Europa te gaan studeren en dat hun aantal rond 1500 was opgelopen tot meer dan twintig per jaar. De meeste deden dat toen om een goed betaalde post als geestelijke te verkrijgen. Vóór 1470 waren edelen onder de studenten nog sterk ondervertegenwoordigd. Tussen 1470 en 1520 steeg

---

10 W.W. Buma, 'Geene heerlijkheden in Friesland, of Dr. Sicke Dekema en Mammema State te Jellum', *De Vrije Fries* 7 (1856) 379-394, aldaar 384.

11 *Heeren van den Raede*, 68, 76, nr. 95; A.J.J. Hoogland, 'Conscriptio exulum Frisiae', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 16 (1888) 321-371, aldaar 335.

12 De inschrijving van Ocke in Leuven is niet bekend. Toch moet worden aangenomen dat hij er zich in 1554 meldde omdat hij van 1554-1558 beneficiant was van het OLV- of Sjaardemalen te Franeker: www.corpusroemeling.s.v.Franeker.

hun aantal echter tot vijftien procent van het totale aantal Friese studenten, een aandeel dat na 1520 zelfs nog verdubbelde.¹³ Dat sinds 1500 meer Friezen, en onder hen dus ook steeds meer edelen, gingen studeren, hield verband met de verdringing van de geestelijkheid uit de rechtspraak en het landsbestuur, de overgang van inheems Fries recht naar Romeins recht en de uitbreiding en professionalisering van centraal bestuur sinds de vestiging van landsheerlijk gezag. Kort gezegd: er kwam in de loop van de zestiende eeuw steeds meer emplooi voor gestudeerden.

Vóór 1500 waren er uiteraard wel veel edelen in Friesland actief als rechters en bestuurders – de meeste grietmans kwamen immers uit de hoofdelingenstand. Maar voor hen lag lange tijd een universitaire opleiding niet voor de hand. Grietmans hadden namelijk nog tot ver in de vijftiende eeuw vooral te maken met lokaal recht en konden inzake de toepassing van het Romeinse recht terugvallen op de grietenijsecretarissen, van wie in Westergo vóór 1580 ongeveer de helft had gestudeerd.¹⁴ Nu was het zeker niet zo dat na 1500 plotseling alle hoofdelingenzonen met bestuurlijke ambities zich bij een universiteit aanmeldden. De omslag voltrok zich betrekkelijk langzaam, als men bedenkt dat in 1580 in Westergo net iets meer dan een derde had gestudeerd. Voor posten echter als raadsheer in het Hof van Friesland of voor ambtelijke loopbanen elders in de Nederlanden of het Heilige Roomse Rijk was een academische vorming, liefst ook afgesloten met een graad als meester of doctor, wel steeds meer een must.¹⁵

Geconstateerd kan worden dat een deel van de Friese edelen tijdig heeft ingespeeld op deze ontwikkeling, zeker daar waar zij concurrentie konden verwachten van rijke eigenerfden en leden van de stedelijke elites. Vast te stellen is ook dat Riencks oudooms uit de Dekema-familie deel uitmaakten van de eerste grote groep die zich daarvoor aan de universiteiten meldde. Dat vervolgens zijn Dekema-neven en ooms van de Gratinga-kant uit de volgende generatie deze gewoonte overnamen, is een teken dat men juist in deze verwantenkring academische vorming is gaan beschouwen als een noodzakelijke conditie voor het leven als edelman. De loopbaanperspectieven speelden daarbij uiteraard een grote rol. We wezen al op verschillende broers, ooms en (achter-)neven van Rienck, zoals mr. Hector van Hoxwier, die een carrière als jurist of raadsheer met de bijbehorende inkomsten wis-

---

13 Zijlstra, *Geleerde Friesland*, 14-15, 44-45.

14 Zijlstra, *Geleerde Friesland*, 138-142.

15 Zijlstra, *Geleerde Friesland*, 152-158. Sinds 1504 kwam de rechtspraak in handen van het nieuw ingestelde Hof. Van de Friezen die tussen 1515 en 1527 als raadsheer aan het hof verbonden waren, had de helft gestudeerd, in de periode 1527-1578 zelfs ruim 80 procent. Alle tot 1580 aan het Hof verbonden advocaten hadden gestudeerd. De meesten waren afkomstig uit de betere kringen, ruim 36 procent was van adel.

ten te realiseren en daarmee zowel het economische als het sociale kapitaal van hun familie konden vergroten.

Studeren mag dan de verbreding van de carrièremogelijkheden als hoofddoel hebben gehad, het diende ook andere belangen. Niet iedereen immers mocht en kon hopen op een loopbaan als advocaat, rechter, universiteitsprofessor of politicus. Behalve Rienck lijken ook de meeste andere studenten uit zijn adelscohort zich tevreden hebben moeten stellen met een bestaan als landedelman. Zijn grootvader Bocke Gratinga bijvoorbeeld, die Leuven had bezocht, heeft zich na zijn studie gewoon toegelegd op het beheren en uitbreiden van zijn landgoederen in Franekeradeel en Barradeel, zonder in een van die grietenijen ook grietman te worden. In zijn geval en dat van Rienck was de studie, behalve voor zijn persoonlijke brede humanistische vorming, eerst en vooral een bindmiddel om distinctief contacten binnen de eigen groep te onderhouden. Overigens is daarmee is niet gezegd dat Rienck en de zijnen zijn gaan studeren om zich van eigenerfden te onderscheiden. Juist ook bij de rijke Friese eigenerfden en de elite binnen de Friese steden valt tezelfdertijd een sterke studiedrang waar te nemen, met de al vaak genoemde Viglius van Aytta als voornaamste voortrekker, patroon en animator.¹⁶

Voor Rienck en zijn broers, zussen, ouders, ooms en tantes geldt in elk geval dat van hen een standgericht zelfbewustzijn en uitwisseling van informatie en interesses op breed humanistisch vlak werd verwacht. Kenmerkend daarvoor lijken ons de portretten die van Hette Hemmema, zijn dochter Gerland en zijn zwager Ocke Gratinga bewaard zijn gebleven. Ze zijn vervaardigd door de in 1523 in Schagen geboren, uit een verarmde adelsfamilie stammende Adriaen van Cronenburg die in de jaren veertig van de zestiende eeuw via zijn neef Jacob in Friesland terechtkwam en daar een goed bestaan als society-schilder wist op te bouwen – waarbij hij in de late jaren zestig zijn inkomsten kon aanvullen met emolumenten uit zijn ambt als secretaris van de grietenij Tietjerksteradeel. Tot zijn vroege clientèle behoorden de Leeuwarder Camminga's. Bekend zijn de mooie, zich nu in het Fries Museum bevindende portretten van Watze van Camminga met zijn vrouw Frouck Haerda, van omstreeks 1550, die van zijn broer Rienck Camminga (met daarop ook de Cammingaburg oostelijk van Leeuwarden) en die van zijn neefje Gerrolt, allebei uit 1552. Een ouder schilderij, uit 1547, biedt een beeltenis van Goffe of George Sibbrands Roorda uit 1547 – waarmee we al dichter in de buurt van het Hemmema/Gratinga-milieu komen. Zij waren namelijk via hun zus, ooms van Hero Bockes Gratinga, de jong

---

16 Dit dan met de kanttekening dat juist het verwantschapsnetwerk van de Aytta's alles op alles lijkt te hebben gezet om zich via studie toegang tot de Friese adel te verwerven.

Afb. 14. Ocke Gratinga als twintigjarige. Portret door Adriaen van Cronenburg uit 1555, met linksboven de mogelijk naderhand aangebrachte familiewapens met de vier kwartieren van vaders- en moederskant. Collectie Fries Museum.

gestorven neef van Rienck Hemmema. Verder kan gewezen worden op een dubbelportret van Jarich Juws Dekama, Riencks oudoom aan de Dekemakant, en zijn vrouw Kathryn Camstra, ook uit 1552. Het zijn portretten van relatief hoog niveau, waarin invloeden van Hollandse meesters als Maarten van Heemskerck en Jan van Scorel zijn te herkennen. Belangrijk is ook dat al deze portretten zijn voorzien van wapenschilden die getuigen van de verheven adellijke kwaliteit van de afgebeelde personen.

De drie portretten van de Hemmema/Gratinga-groep dateren van enige tijd later, toen Adriaen van Cronenburg zich niet alleen artistiek maar ook intellectueel verder had ontplooid. Van hem is namelijk een inschrijving bekend aan de universiteit van Leuven uit 1553,¹⁷ ruwweg in dezelfde tijd dat Suffridus Petrus en de broers Doeke en Sicke daar studeerden. Vermoed wordt dat hij toen in aanraking is gekomen met hofkringen, al dan niet via de in 1549 tot de Geheime Raad toegetreden Viglius van Aytta. Later heeft hij zich ook wel in Antwerpen opgehouden. Het ligt in de rede dat de schilder in elk geval te Leuven een aantal belangrijke Friese edelen heeft ontmoet, die hij met hun familieleden later tot zijn klantenkring mocht rekenen. Kunsthistorisch telt hier echter meer dat zijn portretten van na die tijd enkele andere stijlkenmerken vertonen, waar de invloed van het zuidelijke werk van onder meer Hans Vredeman de Vries, Antonio Mor en Nicolaas van Neufchâtel in doorschemert.¹⁸

In het oudste portret van de drie, van Riencks oom Ocke Gratinga (afbeelding 14),¹⁹ halfbroer van zijn moeder Berber, is dat laatste nog niet waar te nemen. De kwaliteit van het paneel, qua conservering, is echter zo slecht dat er geen stevige uitspraak over kan worden gedaan. We zien een jongeman *en taille* tegen de achtergrond van een gordijn met rechts de vage contouren van een landschap. Het briefje in zijn handen geeft als levensdevies LOOFT GODT ALTYT en meldt verder dat het werk geschilderd is op zijn twintigste jaar: AETATIS SVE 20/ 1555. Linksboven naast zijn hoofd zijn de familiewapens weergegeven met de vier kwartieren van vaders- en moederskant. Gegeven de omvang en onharmonische plaatsing lijkt het erop dat ze pas later zijn aangebracht. Nader onderzoek is hier geboden, maar dat kan alleen na een grondige restauratie plaatsvinden. Gegeven de datum valt te vermoeden dat Adriaen van Cronenburg Ocke in Leuven heeft geschilderd.

---

17 *Matricule de l'Université de Louvain IV*, 472-96. Vergelijk de database van Zijlstra, *Geleerde Friesland*. Overigens heeft Wassenbergh, in zijn proefschrift over de portretkunst in Friesland, gemist dat Cronenburg een tijdlang voor studie elders is geweest. Hij meldt nog dat de activiteit van de schilder tussen 1552 en 1561 'assez mystérieuse' blijft: A. Wassenbergh, *L'art du portrait en Frise au seizième siècle* (Leiden 1934) 72.

18 Wassenbergh, *L'art du portrait*, 73.

19 Collectie Fries Museum, inv.nr. S 2009.

Afb. 15. Gerland Hemmema. Portret door Adriaen van Cronenburg uit 1565. Collectie Fries Museum

Hierboven immers hebben we al aannemelijk gemaakt dat Ocke in 1554 met zijn studie aldaar is begonnen.

Een nieuwe aanpak is wel duidelijk aan te treffen in het schilderij dat Van Cronenburg, weer terug in Friesland, in 1561 van Hette Hemmema heeft gemaakt (afbeelding 6).²⁰ Essentieel is hier dat de geportretteerde voor het eerst als buste is gerepresenteerd in een ovaal, omgeven door een cartouche die bijna ongewijzigd is overgenomen van de titelpagina van een boek van Vredeman de Vries over cartouches.²¹ De opschriften op de vier zijden van de originele lijst in vergulde letters tussen vergulde moresken zijn: boven: HETTE HEMMEMA; links: ANNO A CHRIST /NATO 1561; onder: NIE ALS NU; rechts: ANNO AETATIS SVAE 65. De vermelding dat Hette in 1561 is geschilderd in zijn vijfenzestigste levensjaar klopt prima met het jaar van zijn geboorte dat inderdaad op 1496 staat. Er zijn vier wapens aanwezig, waarbij de mannelijke wapens in de bovenhoeken zijn opgenomen en men de vrouwelijke vindt in een op een punt staande ruit, in de hoeken aan de onderzijde. Het levensmotto 'nie als nu' zal op te vatten zijn als een Nederlandse variant op het Latijnse *Nunc aut Numquam* (nu of nooit).

Het portret van Gerland (afbeelding 15), de jongste zus van Rienck, dateert van vier jaar later. De datering staat in Romeinse cijfers netjes op de nis: AN.M.D.LXV. In de inventaris van het Fries Museum wordt uitgegaan van 1536 als geboortejaar, wat zou betekenen dat de vrouw op het schilderij 29 jaar zou zijn. Dat kan niet kloppen. Gerland was immers een paar jaar jonger dan Rienck. Zij moet ook jonger geweest zijn dan hun beider zus Ydt die ook al na Rienck kwam. Als we vasthouden aan 1541 als verondersteld geboortejaar van Rienck, dan is Gerland mogelijk pas in 1545 of 1546 ter wereld gekomen. We zien dus eerder een adolescente dan een volwassen vrouw, elegant gekleed in kostbare zwarte stof.²² Een vrouw ook die – anders dan door Wassenbergh wordt aangenomen²³ – zeker nog niet getrouwd was. Aan haar hand is geen trouwring te zien en verder ontbreken de heraldische wapens die een nieuwe verbinding moesten dienen. Haar huwelijk met Frans Sickes Dekema is eerst in 1574 voltrokken. Toen Gerland geportretteerd werd, woonde ze dus nog in het ouderlijk huis te Berlikum. Wellicht

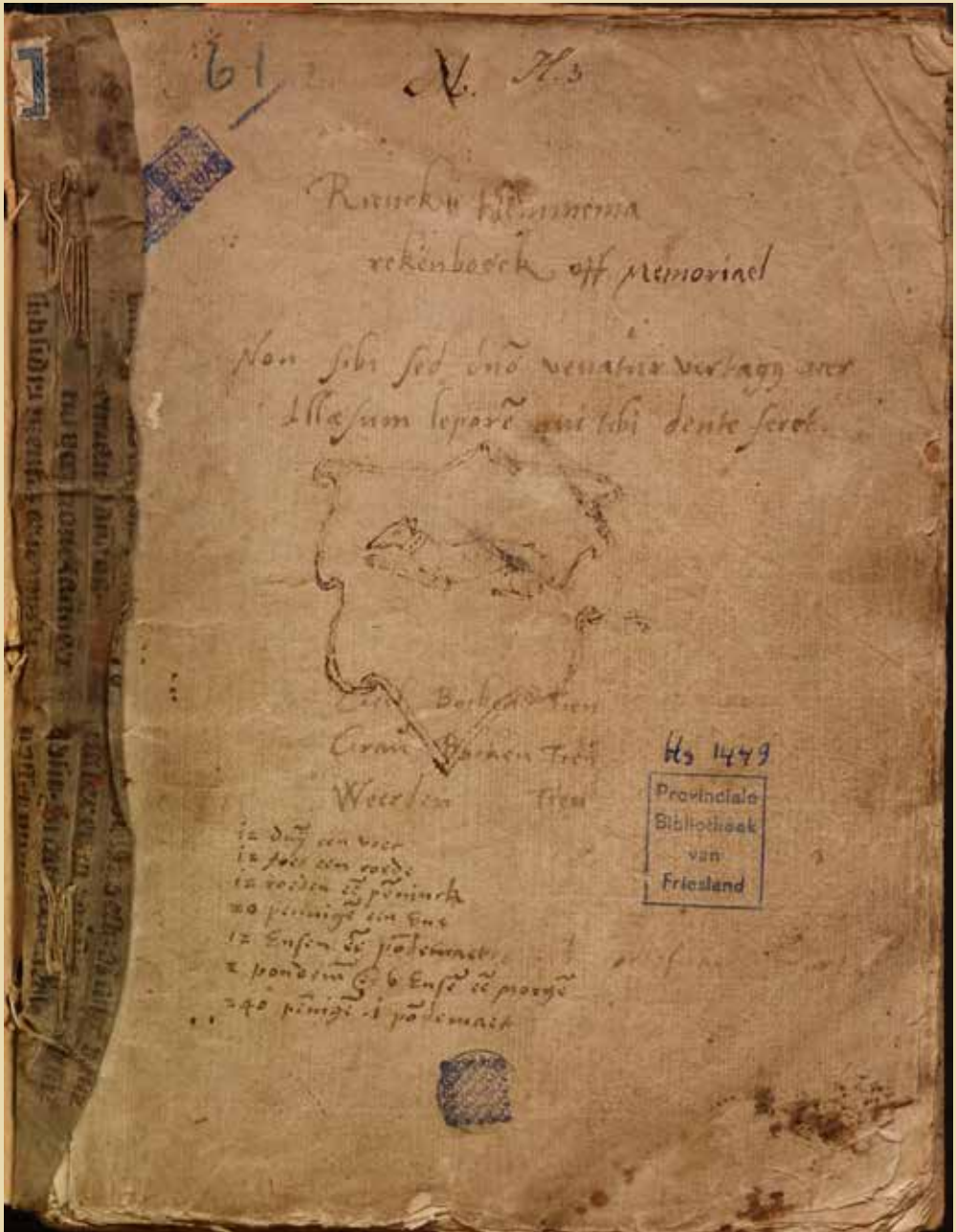
---

20 Zie de afbeelding in hoofdstuk 2.

21 H. Vredeman de Vries, *Multarum variumque protractionum (compartimenta vulgus pictorum vocat) libellum utilissimus jam recens delineatus per Johannem Vreedmannum Frisium* (Antwerpen 1555).

22 De kleding in zwart verwijst in deze tijd niet per se naar een rouwdracht. Een verband met het overlijden van haar moeder Berber, in 1562, ligt gezien de datering in dit geval niet voor de hand.

23 Wassenbergh, *l'Art du portrait*, 85, noemt haar 'belle-fille', ofwel een schoondochter, van Lutz Liauckema, echtgenote van Sicke Dekema.

Afb. 16. Het titelblad van het *Memoriael*, met de windhond en het epigram van Martialis

was het portret bedoeld om daar naast een serie andere schilderijen van gezinsleden en grootouders in een grote zaal te worden opgehangen. Het past qua positionering en stijl goed bij de reeks van anonieme vrouwenportretten die Van Cronenburg in 1567 schilderde en die in het Prado in Madrid zijn beland, waarbij de vrouwen, van wie twee met een dochter, met het oog op de dieptewerking voor een nis zijn geplaatst.

Het is niet ondenkbaar en zelfs waarschijnlijk dat Van Cronenburg meer leden van de families Gratinga en Hemmema in olieverf heeft afgebeeld. Van Rienck is dat niet bekend. De drie bewaard gebleven portretten, waarvan twee met familiewapens, laten in elk geval zien dat in het gezin waaruit hij kwam en binnen zijn wijdere familie het gebruikelijk was een zelfbewuste uitstraling in beeldtaal na te streven met een benadrukken van de eigen adelskwaliteit.

Wat Rienck zelf betreft, zijn er drie aanwijzingen dat hij zich in die traditie voegde. De eerste is dat hij zich in Hitzum heeft laten begraven onder een vermoedelijke gebeeldhouwde grafzerk met afbeelding ook van zijn familiewapens. In hoofdstuk 2 hebben we daar melding van gemaakt. We moeten er hier kort over zijn, omdat de steen vooralsnog niet zichtbaar gemaakt kan worden aangezien hij bedekt is door een houten vloer in de Hitzumer kerk.

Meer valt op te merken over het gegeven dat hij de titelpagina van zijn *Rekenboeck of Memoriael* (afbeelding 16) heeft voorzien van het centrale embleem op zijn familiewapen: de windhond, die we ook aantreffen op het portret van zijn vader. De windhond was en is nog steeds een populaire hond om af te beelden in de heraldiek, als uitdrukking voor moed, waakzaamheid en trouw. Daarnaast verzinnebeeldt hij de jacht, die bij uitstek als een adellijke activiteit werd gezien. De windhond werd vanouds gebruikt voor het jagen op hazen en ander klein wild. Blijkens het bekende schilderij van Pieter Brueghel de Oude uit 1565, van jagers in de sneeuw (afbeelding 17), was het een oude jachtvorm, waarbij de hond zelfstandig op de prooi joeg om deze te doden en vervolgens naar zijn baas te brengen. Deze zogenoemde 'edele' of 'lange jacht' werd in de zeventiende en achttiende eeuw in Holland en Friesland vaak bedreven door edelen en patriciërs (afbeelding 18).²⁴ Na 1800 verloor dit tijdverdrijf echter aan populariteit ten gunste van de korte jacht, waarbij de jagers zelf met geweren op hazen schieten, en zij honden – met andere eigenschappen – alleen inzetten om het wild op te drijven en prooien te apporteren.²⁵ In Friesland echter bleef de sport tot aan de invoering van de jachtwet van 1923 populair, met gebruikmaking van

---

24 Y. Kuiper, 'De jacht op hazen in Holland en Friesland. Recht, praktijk en beeld ten tijde van de Republiek', in: C. Gietman, Y. Kuiper, E. Storms-Smeets en L. Wessels (red.), *De jacht. Een cultuurgeschiedenis van jager, dier en landschap* (Hilversum 2021) 158-197.

25 R. Hörter, 'De Friese Windhond', *Onze Hond* 7:1 (2010) 33-35.

Afb. 17. Pieter Bruegel de Oude: (uitsnede van) Jagers in de sneeuw. Olieverf op hout, 1565, Kunsthistorisches Museum Wenen.

Friese windhonden, een ras dat er kennelijk speciaal voor werd gefokt (afbeelding 20).

Voor Friesland is niet bekend dat de adel vóór 1500 een exclusief voorrecht op de lange jacht genoot. Pas in 1542 zijn er door de landsheer regels voor vastgelegd maar dan alleen voor het seizoen waarbinnen deze mocht worden beoefend.²⁶ Dat neemt niet weg dat de Friese edelen met vrije tijd zich er in deze periode en ook al lang voordien intensief mee bezig zullen hebben gehouden,²⁷ en dat de Hemmema's – die er op het in de vijftiende eeuw nog grotendeels onontgonnen Bildt genoeg gelegenheid voor hadden – daar reden in zagen er hun familiesymbool aan te ontlenen. Boeiend is dat Rienck extra aandacht op het wapen vestigde door het te voorzien van een epigram van Martialis: *non sibi sed domino venatur vertagus acer illaesus leoporem qui tibi dente feret*,²⁸ wat vrij vertaald kan worden als: 'Niet voor zichzelf maar voor u, zijn baas jaagt de scherpe windhond, die met zijn tanden de haas ongeschonden apporteert.'²⁹ Adellijk en academisch zelfbewustzijn komen hierin samen.

Een derde aanwijzing dat Rienck geïnteresseerd was in het onderstrepen van zijn adelskwaliteit is een notitie in zijn *Rekenboek* dat hij een kroniek heeft laten afschrijven.³⁰ Dit sluit direct aan bij de hierboven al gemeneerde mededeling van Suffridus Petrus dat Hette Hemmema en zijn zoons een buitengewoon grote kennis hadden van de Friese geschiedenis. Het is niet te gewaagd hier te opperen dat deze kroniek het werk betrof dat in 1597 voor het eerst in druk verscheen, maar al eerder in handschrift in omloop was en op naam staat van het fictieve trio Andreas Cornelius, Ocko Scharlensis en Johannes Vlytarp.³¹ Dit is een van veel verzonnen passages

---

26 A. Ferf, *Het Friesche jachtrecht. Lezing gehouden d.d. 10 maart 1892 in 't Friesch Genootschap* (Heerenveen 1892), 21-22. In de ordonnantie van 13 en 14 augustus 1579, uitgevaardigd door de Stadhouder (Rennenberg) wordt behalve aan gezagsdragers zoals de stadhouder, president en hoge raden, grietmannen en drosten het jachtrecht op andermans land toegekend aan alleen de edelen en prelaten. Kennelijk mochten eigenerfden wel jagen op hun eigen grond.

27 Vergelijk de interesse van onder meer de Ommelander Ewsums in de jacht: R. Alma, 'De valkerij van Johan van Ewsum', in: C. Gietman, Y. Kuiper, E. Storms-Smeets en L. Wessels (red.), *De jacht. Een cultuurgeschiedenis van jager, dier en landschap* (Hilversum 2021) 61-83; Alma maakt hierin op p. 77 ook melding van het verzoek van de Friese edelman Doeke van Martena aan Johan van Ewsum om hem een bedreven haashond te zenden.

28 *Martialis*, liber 14, epigram 200.

29 We achten het niet onmogelijk dat Rienck hierin ook een verwijzing heeft willen uitdrukken naar het christelijke gebod van dienstbaarheid, zowel aan God als aan de naaste.

30 Gerbenzon, 'Rekenboek', 37.

31 *Andreas Cornelius, Chronyk en waaragtige beschryvinge van Friesland, beginnende na de schepping der weereld, met den jare 3070, en eindigende na de geboorte Christi met den jare 1565, eerst door Ockam Scharlensem zeer vlytelyk by een getekend, en ten tweede maal door Johannem Vlytarp weder verbeterd en vernieuwd, gelyck ook ten derdemaal door Andream Cornelium Stauriensem zeer neerstelyk en getrouwelyk geschied is.* Zie over deze kroniek: P.N. Noomen, 'Suffridus Petrus en de Friese identiteit', *It Beaken* 56 (1994) 146-187, aldaar 149-153.

Afb. 18. Lange Jacht met windhonden op het Bildt. Olieverf op doek, tweede helft achttiende eeuw. Collectie Fries Museum.

voorzien historiewerk, beginnend in 3070 voor Christus (sic!) en eindigend in 1565. Mogelijk is het nog begin jaren zeventig geschreven door een gestudeerde Fries. Informatie eruit blijkt zonder serieuze bronnenkritiek door Suffridus Petrus in het van hem bewaard gebleven werk te zijn overgenomen, vermoedelijk omdat het tegemoetkwam aan de fascinatie van de auteur voor adel, oudheid en oorsprong.³² We zien in deze kroniek van Andreas Cornelius c.s. juist voor de delen die de oncontroleerbare tijd vóór 1300 bestrijken, de namen van een breed scala aan Friese adellijke families uit de zestiende eeuw verwerkt. De verhalen gaan dan over helden die met Noormannen vochten, als kruisvaarders Jeruzalem hielpen veroveren, legers aanvoerden voor keizer Frederik Barbarossa, onderling strijd leverden, maar in tijden van hongersnood ook ruimhartig armen hielpen. Onder hen worden naast Hermana's, Dekema's, Liauckema's, Botnia's, Roorda's, Camminga's, Burmania's en Galama's bij herhaling ook Gratinga's genoemd.³³ Daarbij valt tevens op dat zij voornamen dragen die bij de zestiende-eeuwse families in zwang waren, zoals Sicke, Doeke, Hessel, Hajo, Douwe en ook Rienck. Het laat zich raden dat onze Rienck Hemmema daar belangstelling voor heeft gehad, niet alleen om de geschiedenis op zichzelf, maar vooral ook om de familie-er die er glans door kreeg.

Riencks adellijke levensstijl, hoe bescheiden ook, en zijn academische vorming komen ook samen in zijn inspanningen om zijn boerderij van een boomgaard te voorzien. We stelden eerder al vast dat Rienck meteen na zijn aankomst in Hitzum al fruitbomen en rozenstruiken aankocht. Daarmee zette hij een traditie voort waarmee hij in Berlikum was opgegroeid, blijkens de eerdergenoemde brief die zijn broer Douwe in 1573 aan hem schreef.³⁴ Daarin wordt in verband met de afwikkeling van de erfenis van beider vader Hette en de rol die hun oudste broer Sicke daarin speelde, aangestipt dat Rienck zorgvuldigheid moet betrachten bij het uitgraven van voor hem bestemde fruitbomen in Berlikum. Het verzoek daarbij is om de appel- en kersenbomen aan de kant van de vijver te laten staan omdat die bescherming bieden tegen de wind. Maar hij mag er wel anderhalf honderd meenemen of zelfs meer als hij dat wil – wat aangeeft dat Rienck bezig was een hof van formaat in te richten. Een gevarieerde en goed onderhouden lusthof dus, of, in humanistische termen gesproken, een arcadische tuin, waarin men zijn verwanten en studievrienden kon ontvangen, onder verwijzing naar Cicero's *Tusculanum*. Wellicht volgde hij daarin het voorbeeld van Hajo Camminga

---

32 Bergsma, 'Suffridus Petrus als landshistorienschrijver', 229.

33 *Andreas Cornelius, Chronyk*, 94-99, 116, over de wel heel vroege Gratinga's, onder wie een Sicke Gratinga uit de eerste helft van de twaalfde eeuw.

34 *Friese brieven uit de vijftiende en zestiende eeuw*, nr. 49.

Afb. 19. De Friese edelman Foppe Camstra, ca. 1570, met een manshoog tweehandig slagzwaard en een degen of rapier aan zijn gordel. Portret door anonieme kunstenaar. Collectie Fries Museum.

die in de jaren twintig Erasmus had uitgenodigd om bij hem te komen logeren en dan ook te verwijlen in zijn grote tuin in Leeuwarden.³⁵

Wie familie en studievrienden gepast wil ontvangen, zal regelmatig ook bij anderen op bezoek moeten gaan. In een rekenboek mag men geen uitgebreide neerslag verwachten van uitgaven op dat vlak. Resultaten van marktbezoek hebben daarin meer voorrang. Wel valt daarin op – aanhakend bij de kritiek van Slicher van Bath op het te grote aantal paarden dat Rienck als boer zou hebben aangehouden – dat hij sinds 1571 over een klepper beschikte, dat is een rijdier, gekocht van zijn zwager Hans Roorda.³⁶ Als detail wordt erbij vermeld dat het een bruinrood dier was met vier witte voeten en een bles. Het is niet onmogelijk dat hij eerder al zo'n rijdier tot zijn beschikking heeft gehad. Rienck zal het dan ook hebben ingezet voor zijn reizen naar Leeuwarden.

Rienck blijkt namelijk net als zijn schoonvader en zwager politiek actief te zijn geweest. Uit zijn *Rekenboek* valt op te maken dat hij in 1570 in juni tweemaal als afgevaardigde voor de grietenij Franekeradeel heeft deelgenomen aan een belangrijke serie vergaderingen van de Landdag, en wel van 10 tot 20 juni en van 30 juni tot 4 juli.³⁷ Daarbij werd over het voorstel van het Hof gestemd – gedaan op sterke aandrang van Alva – om evenals elders ook in Friesland de belastingen op de honderdste, twintigste en tiende penning in te voeren, dan wel om een bede beschikbaar te stellen om de laatste twee belastingen af te kopen. Een voorstel dat overigens na uitvoerig gepalaver uiteindelijk is afgeslagen.³⁸

Tot slot kunnen we dan nog vaststellen dat Rienck met het oog op de landweer over een op zijn stand en vermogen afgestemde wapenrusting heeft beschikt. In de monsterrol van Franekeradeel uit 1590 staat voor Jan Dircks, de pachter die op de door Rienck of zijn dochter aan zijn weduwe Ath nagelaten boerderij verbleef, een harnas, een slagzwaard en een degen ('zijdgeveer') genoteerd.³⁹ Met name het slagzwaard, waaronder we een met twee handen te hanteren manshoog wapen moeten verstaan, gold als een wapen

---

35 W. Bergsma, 'Een geleerde en zijn tuin. Over de vriendschap tussen Lubbertus en Vulcanius', in: *Gelovigen, dominees en geleerden. Opstellen over Friese en Nederlandse geschiedschrijving in de vroegmoderne tijd*, K. van Berkel, H. Cools, H. Mol en L. Janssen (red.) (Hilversum 2019) 255-282, aldaar 267.

36 Gerbenzon, 'Rekenboek', fol. 20r.

37 Gerbenzon, 'Rekenboek', fol. 8v en 9r.

38 Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 202-204.

39 Archief gemeente Waadhoeke, Oud-archief Franekeradeel, Ordonnantie van de Wapenen. Een parallel biedt de inventaris van Cammingastate te Leeuwarden in 1570, gemaakt na het overlijden van Minne Camminga. Op de stins(kamer) bevonden zich daar toen drie harnassen en drie zwaarden, en in de zaal twee knevelstokken: https://historischcentrumleeuwarden.nl/images/pdf/inventaris_minne_van_cammingha_1571.pdf, bladen 11 en 12.

dat bij uitstek door heerschappen werd gevoerd (zie afbeelding 19).⁴⁰ Van de dragers werd verwacht dat ze leiding gaven aan het dorpscontingent of ten minste voorop gingen wanneer het op actie aankwam. Dat was ten tijde van de oorlog met Spanje allesbehalve denkbeeldig. Veel van de Friese sneuvelden die in januari 1586 tegen de troepen van Verdugo streden in de verloren slag bij Boksum en daarbij omkwamen,⁴¹ hebben waarschijnlijk tot de landweermilities van Noordelijk Westergo behoord. Rienck Hemmema zou onder hen kunnen zijn geweest, als hij niet al eerder het tijdelijke met het eeuwige had verwisseld.

---

40 Mol, *Friese volkslegers*, 78, 186-187 (zie het voorbeeld van Minnertsga, Barradeel, waar in 1552 voor de drie adellijke broers Hermana elk is genoteerd dat ze met een slagzwaard moeten opkomen).

41 F.R.H. Smit, *De slach by Boksum: 17 jannewaris 1586: djiptepunt yn de oarloch fan 1580 oant 1594* (Leeuwarden 1986).

Epiloog

Een calculerende boer, een herenboer, of een landjonker? Hoe kunnen we Rienck Hemmema aan het eind van ons be-
toog het beste typeren? De term herenboer lijkt minder gepast, omdat deze
doorgaans wordt gebruikt voor mannen van eigenerfde komaf die zoveel ka-
pitaal hadden vergaard dat zij de bewerking van hun land over konden laten
aan personeel. Dat laatste gold zeker voor Rienck. Hij kwam echter beslist
niet uit een eigenerfdenkring. Ook al is er weinig bekend over zijn persoon-
lijkheid en karakter, alle gegevens die we hebben, wijzen erop dat hij zich
een edelman voelde. Hij was dus eerder een edelman-boer die in elk geval
goed kon calculeren, al was dat een eigenschap waarover veel boeren en
edellieden beschikten.

We hebben gezien dat Rienck Hemmema een boerderij te Hitzum in
eigen gebruik had, bestaande uit een vast gedeelte van ca. 70 pondematen
(25,7 ha), en een wisselende oppervlakte los land ter grootte van 30 ponde-
maten (11 ha). Van dat losse land verhuurde hij delen in de jaren dat hij ze
zelf niet nodig had. Tegelijkertijd huurde hij er geregeld ook akkerlandper-
celen bij wanneer dat in verband met de vruchtwisseling voor de graanteelt
aantrekkelijk leek. Voor zover te achterhalen, betroffen deze los ingezette
percelen vooral land bij of op de terp van Hitzum. Alles tezamen exploiteer-
de hij in de periode dat hij in zijn *Rekenboeck* te volgen is gemiddeld 88,5

pondematen (32,5 ha), in een verhouding weiland en akkerland van drie op één. Dat was flink wat meer dan de 70 pondematen die de landbouwhistoricus Slicher van Bath hem toebedeelde. Dat Rienck Hemmema op dit bedrijf relatief hoge opbrengsten aan tarwe, gerst en haver wist te boeken, is voor een deel terug te voeren op juist het uitgekiende inzaaien van vruchtbaar en goed te bewerken land.

De boerderij van Rienck Hemmema was een gemengde onderneming, waarin akkerbouw en veeteelt elkaar qua investeringen in evenwicht hielden. Dat komt mede tot uiting in het personeelsbestand, met twee vaste knechts voor het werk op de akkers en twee dienstmeiden voor de verzorging van de dieren en het bereiden van kaas en boter. Het vee omvatte zo'n zestien koeien, één of meer ossen, een aantal hokkelingen, een paar schapen en vier paarden. Zelf lijken Rienck en zijn vrouw Ath de handen niet vuil te hebben gemaakt. Slicher achtte het personeelsbestand te groot voor een doorsneeboerderij en meende dat de uitgaven ervoor Hemmema's bedrijfsresultaten negatief hebben beïnvloed. Van belang is echter dat Rienck – ook al betaalde hij elk van zijn mensen nogal karig – als heer van stand nu juist knechts en meiden genoeg wilde hebben en bereid was daartoe inkomsten uit andere bronnen aan te wenden.

Dat laatste behoorde zeker tot de mogelijkheden, want anders dan eerder werd aangenomen, beschikten Rienck en Ath over meer structurele inkomstenbronnen van formaat. Dat blijkt zowel uit het *Rekenboek* als uit het uit 1572 overgeleverde testament van Riencks vader Hette. Los van de opbrengst van het land te Hitzum trok het echtpaar jaarlijks 100 carolusgulden uit Noordaboerderijen te Hennaard en elders, en 16 goudgulden rente uit twee kleine Hemmemagoederen te Engwird en Winsum. Verder hadden ze uit de Hemmemaboedel een vermogen in huisraad en contanten verworven met een gezamenlijke waarde van 1000 goudgulden. Als we dat laatste buiten beschouwing laten, komen we voor de tegenwaarde in vastgoed van de rentestroom uit Hennaard, Engwird en Winsum uit op een totaalequivalent van 87 pondematen aan goed kleiland. Dit, gevoegd bij de bovengenoemde 100 pondematen te Hitzum, zou het totale bezit van Rienck en Ath op 187 pondematen (68 ha) hebben gebracht.

Binnen dit agrarische vermogen als geheel vertegenwoordigde de eigenlijke boerderij van 88,5 pondematen echter wel het hoofdbezit, dat goed diende te renderen. Als we weten dat de boerderijen in de directe omgeving gemiddeld zo'n 55 pondematen (20 ha) omvatten, dan wordt duidelijk dat het hier een groot agrarisch bedrijf betrof. Het is door eerdere historici als modern en voorlijk gekwalificeerd, onder meer vanwege Riencks markt-oriëntatie, de bouw van een stenen melkkamer, het vernieuwen van de hooiberg en het toepassen van zware bemesting. Bij nadere toetsing bleek

evenwel dat onze hoofdpersoon zijn boerderij wel bij de tijd heeft gebracht, maar geen innovator was. De Friese agrarische economie vertoonde lang vóór 1500 kapitalistische trekken, in die zin dat een belangrijk deel van de landbouw al enige eeuwen op productie voor de markt ingesteld was. Na 1525, in de lange vreedestijd onder de Habsburgers, zou de modernisering snel verder doorzetten. Rienck Hemmema voegde zich bij zijn start als agrarisch ondernemer in 1569 in het systeem en kon daarbij gebruik maken van een stevige commerciële infrastructuur. Zijn *Rekenboek* toont aan dat hij flexibel en calculerend was. Er zijn echter geen aanwijzingen dat hij bijdroeg aan de vernieuwing van de gewassenteelt, de bedrijfsgebouwen of het handelsapparaat. Dat maakt dat we zijn bedrijf en bedrijfsaanpak eerder als 'mainstream' dan als pionierend kunnen betitelen. De kwestie is dan in hoeverre de omgang met de boerderij – in relatie tot de rest van het vermogen van Rienck en zijn vrouw Ath – model kan staan voor het gedrag van de Friese edelman als landbeheerder en boer meer in het algemeen. Daarbij rijst als vanzelf de vraag naar de ouderdom van het systeem waarin edelen elke generatie opnieuw hun kapitaal dienden op te bouwen mede op basis van inkomsten uit boerderijen die in eigen gebruik werden gehouden.

Het precies lokaliseren van Riencks boerderijcomplex met de bijbehorende landen leverde enige hoofdbreken op omdat het eerder deel was geweest van een groot adelsbezit te Hitzum dat lange tijd in één hand was gehouden, maar in de jaren zestig van de zestiende eeuw door een reeks erfenissen in parten uiteen was gevallen. Overigens werd het niet lang na Riencks dood, in het begin van de zeventiende eeuw weer samengevoegd, zij het in een gewijzigde constellatie. De twee voornaamste samenstellende delen van het adelsbezit waren vanouds: een state met stins plus een door een zetboer bewerkte boerderij aan de noordkant van de dorpsterp, en een pachtboerderij met erf en behuizing daar even ten oosten van gelegen. De bezitsreconstructie maakte duidelijk dat Rienck Hemmema via zijn moeder de beschikking kreeg over driekwart van die huurboerderij, waarvan hij de pachter kon uitkopen. Kort daarop verwierf hij echter nog 30 pondematen extra uit de boedel aan percelen die losgeraakt of losgemaakt waren uit het eerstgenoemde, rechtstreeks bij de state horende complex. Omdat er al vóór Riencks komst naar Hitzum geen erfgenaam te vinden was die de state kon overnemen, werd het huis afgebroken. Daarbij werd het bijbehorende land gesplitst in een nieuwe pachteenheid én een aantal goed renderende losse akkerlandpercelen op en rondom het voormalige stateterrein op de noordflank van de terp. Voor de pachteenheid werd dan een huurder aangetrokken die op enige afstand ten noorden van de kwelderwal een eigen behuizing mocht optrekken. Helder is dat toen Rienck in Hitzum verscheen hij geen greep kon krijgen op het gehele areaal. Het lukte hem echter

wel om enkele van die waardevolle losse akkerpercelen te pachten die eerder tot Gratingastate behoorden. Duidelijk is verder dat hij er meteen opuit is geweest zijn eigen boerderij een haast vervangende state-achtige allure te geven door er ten oosten een flinke door singels besloten rechthoekige hof bij aan te leggen en die met fruitbomen te beplanten. Aldus lijkt hij zich als opvolger van de hoofdelingen van Hitzum te hebben willen ontplooiën.

Zeker na de overdracht, in de laatste wil van zijn vader Hette, van 30 pondematen voormalig Gratingaland extra in Hitzum plus de collatie van het Gratingaleen was Rienck gerechtigd zich als potentiële nieuwe dorpsheer te presenteren. Het antecedentenonderzoek bracht aan het licht dat hij via zijn moeder rechtstreeks afstamde van de Gratinga's die sinds het eind van de vijftiende eeuw de van de familie Ockinga overgenomen centrale machtspositie te Hitzum bezetten met alles wat daarbij hoorde, met inbegrip van een *castrum* of verdedigbaar steenhuis en het recht om de priester aan te stellen op een memoriestichting. Zij gaven er hun naam aan, die ze hadden meegenomen van een ander bezit ten oosten van Harlingen. Een eerdere vertegenwoordiger van het geslacht noemde zich omstreeks 1420 'te Birdingaterp', naar weer een ander bezit ten zuiden van Harlingen. Hij blijkt het Hitzumer complex via een huwelijk met een Ockingadochter in handen te hebben gekregen. Deze Geel Ockinga had op haar beurt de belangrijkste aandelen erin van twee kinderloze Ockingabroers geëerfd. Aldus valt de bezitsgeschiedenis terug in de tijd te volgen tot in de late veertiende eeuw.

Trekken we de lijn nog verder door in nederzettingshistorisch perspectief voor het dorpsgebied van Hitzum, dat zijn ruggengraat had in een doorgaande, met terpen bedekte kwelderwal, dan kunnen we veronderstellen dat rechtsvoorgangers van de Ockinga's de boerderijen op de noordflank van de dorps terp hebben bezeten. Zij zullen in de late twaalfde of dertiende eeuw de fondsen beschikbaar hebben gesteld voor de stichting van de Gertrudiskerk, als afsplitsing van de Martinikerk te Franeker. Het kaartbeeld met het gereconstrueerde boerderijbezit van zowel de kerk, de pastorie, de memoriestichting en de latere bezittingen van Ockinga-Gratinga laat een vrijwel aaneengesloten geheel zien. Oorspronkelijk lijkt daarbinnen van twee omvangrijke doorgaande eenheden sprake te zijn geweest, die elk bestonden uit bouwakkers, gesitueerd op de terp en de wal, en ten noorden en zuiden aansluitende weilanden en laagrenderende hooi- en onlanden. Deze eenheden vormden samen ooit een bezit dat dan in de loop van de tijd in delen werd gesplitst, met clustering ten noorden en zuiden van de terp. Vermoedelijk werd deze clustering, en zeker de stichting van nieuwe boerderijen ten noorden van de kwelderwal, gestimuleerd door een verbeterde ontwatering van de lage delen. Het is echter niet gezegd dat daarvoor binnen beide

oorspronkelijke eenheden ten tijde van de kerkstichting alleen de twee later nog dominante hoeven functioneerden en deze pas ten gunste van de kerkstichting werden gesplitst. Gezien de situatie in met name Wester Hitzum en Doijum, ook met elk vier boerderijen op of nabij de terpen aldaar, kunnen er ten tijde van de kerkstichting te Hitzum ook al wel vier boerderijen aanwezig zijn geweest. Deze twee boerderijen naast de twee leidende hoeven zullen dan een secundaire positie hebben ingenomen: hun bezit toont geen aanwijzingen dat hun grondgebied ooit de kwelderwal overstak.

Bij het analyseren van het agrarisch bezit in handen van genoemde families is opgevallen dat het steeds uit gezinsbedrijven heeft bestaan. Er is in Friesland tussen Vlie en Lauwers nauwelijks sprake geweest van grote hoeven of *curtes* met een kring van kleine afhankelijke hoeven waarvan de gebruikers diensten moesten leveren op het land van de heer. We zagen weliswaar dat Sicke Gratinga in 1511 bij zijn state een boerderij in eigen 'posses' had van 90 pondematen (33 ha), maar zijn aansluitende bezit bestond weer uit twee afzonderlijke pachteenheden.

Voor bijna alle adellijke families aan het begin van de zestiende eeuw geldt dat hun agrarisch kapitaal in hoofdzaak was opgebouwd uit eenvoudige pachtboerderijen, waarvan de meeste verspreid in verschillende dorpen door het land lagen. In de grietenijen (gemeenten) Franekeradeel en Hennaarderadeel waar Rienck en Ath gegoed waren, betreft het 70 adelsboerderijen, waarvan er zeven, net zoals die van Rienck, door edelen met hulp van dienstpersoneel werden geëxploiteerd. De andere eigenaarscategorieën, bestaande uit de parochiekerkinstellingen, de kloosters en de eigenerfden, namen in beide gemeenten van de 498 boerderijen in totaal tezamen respectievelijk 118, 76 en 234 boerderijen voor hun rekening. 14 procent van alle hoeven in Franekeradeel en Hennaarderadeel bestond daarmee uit adelsboerderijen. Op basis van de gegevens uit het zogenoemde *Register van de Aanbreng* van 1511 kan worden gesteld dat dit percentage voor het geheel van het Friese kleigebied nog iets hoger is geweest, zo rond de 20 procent. Het aantal adelsboerderijen-in-eigen-gebruik zal daarom over het hele gewest voor de families waarvan de gezinshoofden in 1505 tot de geprivilegieerde heerschappen werden gerekend al gauw zo'n 45 tot 50 eenheden hebben omvat.

Als het om elite in Friesland gaat, is het een klassiek twistpunt of we voor de middeleeuwen wel van adel mogen spreken. Sommige auteurs menen dat de groep van de hoofdelingen die na het midden van de veertiende eeuw in de bronnen op de voorgrond treden, met onder meer het bezit van versterkte stenen huizen, zich door het gebruik van geweld uit de groep van vrije boeren omhoog heeft gewerkt. Ze spreken daarom wel van 'boerenaristocraten' of *Grossbauern*, in het Duits. Zeker is dat deze elite in de vijf-

tiende eeuw een hoger weergeld genoot dan waar eigenerfde boeren recht op hadden. Zeker is eveneens dat haar leden steeds weer de rechters- en bestuurdersambten bezetten, in zowel de steden als de plattelandsdistricten en in afzonderlijke dorpen. Maar waren dat wel nieuwverworven posities? Er zijn redenen genoeg om aan te nemen dat de hoofdelingen van na 1350 een reeds lang gesloten non-feodale adelsgroep vormden met een eigen huwelijkscircuit. Een circuit dan dat naar anderen niet helemaal gesloten was, maar waartoe niet-edelen moeilijk toegang kregen. Weliswaar hadden zij geen verbindingen met de kringen van riddermatigen en ministerialen in feodale gebieden elders. Ze voelden en noemden zich echter adellijk, en kunnen alleen al daarom een *nobilitas sui generis* worden genoemd: een adel op zichzelf.

Voor de tweede helft van de vijftiende eeuw wees ons onderzoek uit dat deze elite qua bezit in fiscaal opzicht een duidelijke grens trok tussen haar eigen groep en die van de eigenerfden. Alwie meer dan 100 pondematen bezat, werd tot de heerschappen gerekend. Wie minder had, hoorde bij de tweede groep. Daarmee lijkt het alsof alleen het criterium van de landgrootte zaligmakend was en rijke eigenerfden zich door accumulatie van grond als vanzelf een plaats tussen de edelen konden bezorgen. Dat was echter niet het geval. Opwaartse mobiliteit was niet uitgesloten, maar werd in de praktijk flink belemmerd, zo sterk zelfs dat er van een glazen plafond kan worden gesproken. Het voorbeeld van het omhoogstrevende eigenerfde geslacht van de Aytta's, clusterend rondom de succesvolle jurist en staatsman Viglius van Aytta, dat via de vrouwelijke lijn wel van hoofdelingen afstamde, laat zien dat het uiteindelijk kon lukken om aansluiting te realiseren, maar dan alleen door aanhoudend lobbywerk en patronage op het hoogste niveau. Het tegenvoorbeeld van de familie van Grutte Pier, die van moederszijde evenzo van hoofdelingen afstamde, maar door zijn adellijke partijgenoten niet als evenknie werd beschouwd en wiens kinderen in het eigenerfdenmilieu bleven hangen, toont aan dat de heerschappen eigenerfde toppers zoveel mogelijk op afstand hielden.

Rienck werd door zijn jongere broer Douwe in een brief aangeschreven als edele en geleerde heer: *nobilis et doctus vir dominus*. Rienck zal daar waarde aan hebben gehecht. Hij schreef zich immers in 1559 als *nobilis* aan de universiteit van Leuven. Een peiling naar het belang van academische vorming voor de kring van edelen waarvan Rienck deel uitmaakte, toonde aan dat vrijwel alle mannen uit Riencks generatie en die van zijn ouders – uitgezonderd zijn vader Hette, die overigens wel als liefhebber van de letteren wordt geschetst – de weg naar de universiteit hebben gevonden. Zijn broers, ooms, oudooms, zwagers en neven Hemmema, Gratinga, Dekema, Roorda en Beyma studeerden elk korte of langere tijd, meest in Leuven maar som-

Afb. 20. Gezelschap met jagers en Friese windhonden op het Bildt, eind negentiende eeuw. Collectie Fries Museum.

migen ook wel in Keulen, Orleans, Heidelberg, Padua en Salamanca. Voor een deel was dit om kans te krijgen op een positie als jurist, rechter of bestuurder in dienst van de landsheer, omdat ook voor edelen die daarvoor in aanmerking wilden komen academische scholing vereist was, in Friesland zeker sinds de definitieve overname van het centrale gezag door de Habsburgers in 1524. Voor een ander deel was de studie een bindmiddel om contacten binnen de eigen groep te onderhouden. Daarbij hoorde het uitwisselen van interesses op een breed humanistisch vlak, met inbegrip van belangstelling voor de genealogie, geschiedschrijving en heraldiek van de eigen families. Tekenend is ook dat de Hemmema's en Gratinga's portretten bestelden bij een gerenommeerde renaissancistische schilder als Adriaen van Cronenburg, en mogelijk ook kostbare grafzerken lieten maken door de op dat moment in Friesland actieve steenhouwers. Rienck deelde met zijn vrouw in die cultuur, onder meer door een kroniek te laten afschrijven, zijn familiewapen met de windhond en de daarop geënte wapenspreuk te koesteren, op een klepper rond te rijden, zich in te spannen om bij zijn boerderij een omgrachte lusthof met fruitbomen en rozenstruiken aan te leggen, en politiek actief te zijn door als vertegenwoordiger namens Franekeradeel deel te nemen aan vergaderingen van de Landdag in Leeuwarden. Mogelijk was het academische element in deze levensstijl relatief nieuw, de beoogde uitstraling in gedrag en de nadrukkelijke aanwezigheid in de ruimte sloot aan bij een oudere Fries-adellijke habitus.

Rienck en Ath hadden geen eigenerfden in hun directe voorgeslacht. We weten niet zeker of hun huwelijk gearrangeerd is geweest, al ligt dat wel voor de hand. Duidelijk is geworden uit de studie van 'meckbrieven' (huwelijkscontracten) van de Friese adel voor de periode 1450-1550 dat echtverbintenissen alleen tot stand konden komen met raad en instemming van 'vrienden', in de betekenis van naaste verwanten. Huwelijkspartners werden binnen adellijke kring met zorg uitgekozen om eigendom uit twee verschillende families bij elkaar te brengen en zo het vermogen op een verantwoorde manier aan de volgende generatie door te geven. Alles met het oog op het behoud van eer en status. Daarbij was de adel als geheel betrokken, in die zin dat het per geval weliswaar ging om de betrokken families, maar dat hoog op de ladder gesitueerde edelen zich konden bemoeien met de toekomst van jonge familieleden die niet anders dan laag van start moesten gaan. Deze jongeren konden dan met steun van hun familie proberen zowel hun economische kapitaal uit te bouwen als hun sociale kapitaal met een passende levensstijl te vergroten: door een andere, meer prestigieuze naam aan te nemen, van woonplaats of huis te wisselen, luxe huisraad aan te schaffen, rijpaarden aan te houden, een kostbare wapenrusting beschikbaar te hebben,

in geval van oorlog en rechtsexpedities de weerbare mannen uit het dorp aan te voeren, publieke functies uit te oefenen en kerkelijke patronage te bedrijven door het uitoefenen van collatierechten.

Om het inkomen van Rienck en Ath ten opzichte van anderen te kunnen bepalen, hebben we, bij wijze van complement aan de studie van bovengenoemde huwelijkscontracten, op basis van een belastinglijst uit 1513 een vermogensoverzicht voor de Friese adel samengesteld. Dat overzicht – door ons de *Quote 200* genoemd omdat ze een kleine 200 personen omvat, van wie het merendeel kon worden geïdentificeerd door vergelijking met parallelle lijsten – is geordend naar de hoogte van de bijdrage die de geregistreerde edelen tot 1514 jaarlijks moesten afdragen aan de landsheer als eenentwintigste part van hun rente-inkomen. Voor zowel de inkomensopgaven uit de huwelijkscontracten als die op de *Penninglijst* brachten we een verdeling aan in drie groepen: hoog, midden en laag. Daarbij trokken we de scheidlijnen enigszins arbitrair bij 600 en 250 pondematen. Allen met een inkomen uit meer dan 600 pondematen tellen daarbij als hoog, ieder met renten uit minder dan 250 pondematen als laag. Voor de goede orde moet worden onderstreept dat de edelen in kwestie zelf deze grenzen nooit hebben aangebracht.

Uit de combinatie van beide exercities is gebleken dat Rienck en Ath met hun 187 pondematen virtueel in het midden van het lage segment kunnen worden ondergebracht. Dit lage segment, tussen de plekken 103 en 200, omvatte bijna de helft van het totaal. Voor wat het waard is, zouden Rienck en Ath met hun rente-inkomen uit de 111 pondematen land die ze niet zelf exploiteerden op plek 161 of 162 uitgekomen zijn. Daarbij valt dan wel te bedenken dat de echtelieden in de jaren 1569-1573 nog relatief jong waren en ze via erfenissen later nog makkelijk hoger op de *Quote* hadden kunnen komen. Uit hun antecedenten en de familierelaties die ze onderhielden, maar ook uit tal van gegevens voor andere edelen op de *Quote* kan worden geconcludeerd dat het lage segment waarin ze een plek kregen, op geen enkele wijze van de hogere groepen afgesloten was. Er waren geen aparte huwelijkscircuits voor ‘grote’ en ‘kleine’ hoofdelingen. De Friese adel lijkt in de zestiende eeuw eerder een groot geheel te hebben gevormd. De rijksten zochten elkaar uiteraard wel op om allianties te sluiten op een aantrekkelijk niveau. Als ze veel nakroost hadden, konden ze het zich echter niet permitteren relaties met de middengroep uit te sluiten. Dit gold mutatis mutandis ook voor de middengroep ten opzichte van het lage segment, en zo verder. Zelfs buiten het lage segment van de *Quote 200* was er nog een groep van minder vermogende edelen – minder vermogend omdat ze armer waren dan de rijkste eigenerfden – waaruit kandidaten konden worden gezocht bij het aangaan van huwelijksverbanden.

Als we zo aan het eind constateren dat tussen ca. 1510 en 1570 de meeste leden van de Friese adel zich wat hun agrarisch kapitaal betreft in het lage segment of nog daaronder bewogen, met een rente-inkomen uit minder dan 250 pondematen (ca. 92 hectare), dringt de conclusie zich op dat de positie van Rienck en zijn vrouw Ath gemiddeld is geweest. Hun casus doet dan veronderstellen dat de combinatie van edelman-boer, met het exploiteren van een zelf bewoonde boerderij, naast het genieten van pacht of rente-inkomsten uit een of meer andere boerderijen, een normaal en traditioneel perspectief was voor het gros van hun standsgenoten. Dat zal ook het geval zijn geweest in de vijftiende eeuw, en vermoedelijk al in eerdere perioden.

Met dit perspectief zijn we aanbeland bij de vraag die wij als archeoloog en historicus aan het begin van deze studie stelden: hebben de relatief ruim voorhanden bronnen over het beheer van bezittingen in het Friesland van de zestiende eeuw zeggingskracht voor de middeleeuwen? Kunnen wij op grond van onze verkenning van Rienck Hemmema en zijn familiekring komen tot een voorlopig model voor de omgang van de adel met zijn agrarisch kapitaal? Een model dan dat door nader onderzoek getoetst en verdiept moet worden, maar dat ons kan helpen bij het toespitsen van de eigen studie? We menen van wel.

Deze claim vindt zijn fundering in het gegeven dat de Hemmema's en hun verwanten als edelen en Rienck als boer geen uitzonderlijk gedrag vertoonden. We zagen dat hun handelen in alle opzichten dat van hun stand representeerde en dat de organisatie van Riencks boerderij mainstream was. Onze conclusies hierover vielen daarbij niet alleen naar tijdgenoten en gelijktijdige boerderijen door te trekken, maar ook verder terug te projecteren in de tijd. Zoals de ons nu bekend geworden voorouders van de Hemmema's hebben laten zien, is het zonder meer mogelijk de sprong naar de late middeleeuwen te maken. De grote lengte van de polsstok – in de zin van de vaststelling dat de Friese adel een op zichzelf staande inheemse elite vormde die zich niet via een leenstelsel aan een heer verbonden had – staat het ons toe de lijnen door te trekken naar het midden van de dertiende eeuw. Willen we op grond van deze opvattingen vervolgens ook de volle middeleeuwen bestuderen, dan opteren wij voor de hypothese dat de laatmiddeleeuwse Friese hoofdelingen direct zijn voortgekomen uit de groep van volmiddel-eeuwse leidende Friezen die zichzelf toen ook al als adellijk beschouwden, maar niet of nauwelijks beïnvloed waren door de feodaliteit die elders wel diep ingreep in sociaal-politieke en sociaaleconomische processen.

Ook gedurende de volle en late middeleeuwen zullen de Friese edelen hun posities afgeschermd en gecontinueerd hebben door middel van een beproefde huwelijks- en overervingspolitiek. Doel daarvan was het bijeenbrengen, behouden en verdelen van kapitaal in de vorm van geld en land

en natuurlijk de eigen huizen en hun inboedels. De adel trad daarbij op als gesloten groep, ook al zou daarbinnen gaandeweg een langs partijlijnen lopende tweedeling ontstaan. De Friese edelen betoonden zich flexibel en opportunistisch. Wanneer dat aantrekkelijk was, ruilde men oude huizen in bepaalde plaatsen in voor meer prestigieuze elders. Ook kwam het voor dat mannen de naam en *lineage* van hun vrouwen aannamen. Bij dit alles draaide het in de kern om het behoud en zo mogelijk de vermeerdering van het bezit aan afzonderlijke, meestal verspreid gelegen boerderijen en de inkomsten uit renten uit losse landen. Dit was in elk geval zo in de zestiende eeuw. Wij nemen het ook aan voor middeleeuws Friesland: aaneengesloten grootgrondbezit met een centrale bedrijfsvoering kwam niet voor. Onze tweede hypothese luidt dan ook dat de basis onder de volmiddeleeuwse Friese agrarische economie werd gevormd door de zelfstandige gezinsboerderij, geleid door een edelman, een eigenerfde of een pachter.

Dat er aldus sprake was van lange tijdslijnen, wil echter niet zeggen dat het bewaarde evenwicht niet kwetsbaar was. De continuïteit van een geslacht kon door kindersterfte worden bedreigd, de welvaart ervan juist door een groot aantal nakomelingen. Uit onze analyse is gebleken dat er veel edelen waren die zelf een boerderij moesten uitbaten en dat sommigen van hen, gemeten naar hun bezit, onder de norm moesten opereren en dan materieel gesproken hun gelijken vonden in de rijkste eigenerfden en pachters. Op dit grensvlak vond dan ook wel uitwisseling plaats, al bleef het voor omhoog strevende eigenerfden bepaald moeilijk om tot de adelstand toe te treden. Juist waar de rangorde qua rijkdom en voorrechten minder duidelijk was, deed zich vaak een sterke wedijver voor tussen dalers en stijgers. Dat gold echter niet alleen voor de families in de overgangszone tussen eigenerfd en adel, maar ook voor die in de hogere adellijke segmenten. Voor elk geslacht was het zaak om steeds weer opnieuw de mogelijkheden af te tasten. De ontwikkelingen in de zestiende eeuw lieten zien dat na definitieve vestiging van het centraal gezag verschillende groepen meteen de zich nieuw voordoende kansen aangrepen om hun positie te handhaven en te verbeteren. De Hemmema's bijvoorbeeld investeerden na 1520 in academische opleidingen zodra dat opportuun leek.

Ofschoon wij Rienck Hemmema niet als een vernieuwer hebben kunnen neerzetten, bij de tijd was hij wel, wat ongetwijfeld voortkwam uit de genoemde algemene neiging om alle kansen te grijpen. Er was echter wel een belangrijke conditie: vrij verkeer van land was essentieel voor het handhaven van de Friese interne machtsverdeling. Dat verklaart waarom de Friese edelen in 1504 wel belasting over hun landrenten wilden betalen, maar hun land niet aan hun nieuwe landsheer wilden overdragen om het vervolgens in leen van hem terug te ontvangen. Voor het overige toonden de ede-

len zich plooibaar. Dit leidt tot twee slothypotheses, waarvan de eerste luidt dat de neiging van Friese edelen om niet afwijzend te staan tegenover vernieuwing wanneer deze hun agrarisch kapitaal beloofde te vermeerderen, al sinds de volle middeleeuwen een gunstige voedingsbodem schiep voor een gecoördineerde verbetering van de waterstaat. De andere is dan dat de verspreide vestiging van edelen over het platteland en de per generatie optredende erfdeling van hun bezit tegelijkertijd de concentratie van (energie in) grootschalige prestigeprojecten hebben verhinderd. Ze leidden in plaats daarvan tot de zo kenmerkende vormgeving van het kerken, stinzen- en kloosterlandschap van Friesland: bovengemiddeld veel instituties en bouwwerken, waarvan verreweg de meeste naar verhouding echter steeds klein van opzet waren.

Bijlagen

Bijlage 1. Testament van Riencks vader Hette Hemmema, 30 september 1572

Tresoar, Archief familie Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, inv.nr. 1472; Verg. copie op papier, Tresoar, familiearchief Van Sminia, inv.nr. 1444.

Inden name Godts den heren almachtich, soe heb ick Hette van Hemmema wonende tot Berlckum ende althans binnen dstadt Franeker cranck liggende onder medecijnmeesters handen, ende niet tegenstaende dselve crancheit van mijn lichame nochtans al vast sterck ende cloeck van verstande, begerende vermits die onsekerheit deser levne intijts mijne tijtlicke saeken te beslechten ende daeraff sekere dispositie te maken op huijden den lesten dach septembris inden iaere onser salicheijt duijsent vijfhondert tue ende tseventich, wuijt vrije wille, gherechte wetenschap ende mit rijpe beraedt geordeneert ende gemaect, ordonnere ende maecke mits desen mijnen testamente, laeste ende wuijterste wille, die ick nae mijn overlijden wil ende begere achter te laten ende in alle volcomene cracht ende effect standich vast ende onverbrekelick onderhouden ende achtervolcht hebben, tsij als solemnele ofte perfect testament, ofte als codicill, gifte wuijt saeke des doots

geschiet, dispositie ende delinge onder den kinderen, oft andersins in sulker vuegen als dselve nu ende tot allen tijden alderbest formelicxt ende vastlixt nae recht ofte usantie standich mach wesen, ende over alles volcomen cracht ende effect sorteren, ende dat in vuegen navolgende.

Inden eersten soe instituiere ick testatoer voorn. ende maecke erffgenamen Sicko, Rinck ende Douwe van Hemmema, mijn drije soenen, ende Gerlandt van Hemmema, mijn dochter, ofte bij gevalle van hun ofte enijge fan hen overlijden voor mij, hun echte kindt ofte kinderen in hun plaetsen naeden stammen, soe des behoort, ende dat elcx in den goeden, porcelen, ende vuegen hierna verclaert.

Te weten dat Sicke van Hemmema mijn oldste soon voor wuijt sal hebben sekere vijftich morgen Billandts genaempt tot Lune, gelegen onder Sint Jacobs parochie opden Bildt, die wijlen, Doecke van Hemmema, mijn vader z. g. voor, ende mij testatoer nae, eerst bij den doerluchtigen fursten ender heeren den hertoge van Saxen, ende naderhandt bij keijserlijcke majesteit als here van Vrieslandt in feudum gegunt ende gegeven sijn. Ende sal dvoorn. Sicke mijn soon voers. ofte sijn kinderen dselve besitten ende genieten nae vermogen den brieven ons daeraff verleennt, ende mitte behoorlicke belastinge nae gewoonte van den voers. parochie vallende.

Item sal dvoorn. Sicke ofte sijn kinderen voorts voor hun portie van mijn ende oeck van mijn z. huijsvrouwe sijn moeders erffenissen hebben een sate landts genaempt Mennarda, leggende tot Deijnum, groot sijnde acht ende tseventich pondematen ende een halff, noch drije ende tuintich pondematen tot Deijnum voers. in Intzema sate, ende daertoe die huijsinge ende schuijre staende op den landen tot Lune voers., mit al tgene eerdt ende nagelvast is. Des sal dvoorn. Sicke ofte sijn kinderen int geheel staen, dragen ende voldoen alle alsulcke losrenten ende schulden als van mij ende mijn z. huijsfrouwe afcomende bevonden sullen worden bij mijn versterven open ende onbetaelt te sijn.

Item Rienck Hemmema, mijn tweede soon, ofte sijn kinderen sullen voor hun erffpositie onser goeden hebben een sate landts gelegen tot Hitzum, groot tseventich pondemaeten, daer hij selfst althans op woont, mit noch dartich pondematen mede gelegen tot Hitzum voers., sampt negen ende tuintich pondematen ende vijer eijnsen landts gelegen in Fanglaenster sate tot Jellum, ende daerto onse gerechticheijt van collatie ende anders van de prebende tot Hitzum vers.

Item Douwe Hemmema, mijn derde soon ofte sijn kinderen sullen voor hun erffdeel onser goeden hebben onse huijsinge staende tot Berlcckum ten oosten aen den gebuijren, met poorte, bergh, hoff, gracht ende vordere annexie, ende die gerechticheijt vanden sestien morgen Billandt daer bij gelegen. Daerbij itlicke in pachtige vercregen ende itlicke belent sijn naer ver-

moegen den brieven daeraff gemaect sijnde. Noch acht ende veertich pondematen olt landt tot Berlckum voors. gelegen, ende alle die huijssteden ons aldaer toe behoerende, sampt het tichelwerck tot Berlckum mit woonhuijs ende vordere annexie vandien, ende seven pondematen landts tot Jellum in Fanglaenster sate voors., ende daertoe onser gerechticheijt van collatie ende anders vande prebende tot Dongum.

Item Gerlandt Hemmema, mijn dochter, ofte haer kijnderen sullen hebben voor haer erffdeel onser goeden een sate landts genaempt tot Breggh, leggende tot Wanswert, daer enen Frans Harmen zoon op woont, groot sijnde negen ende tsestich pondematen ende een halff. Noch een sate landts Lijuwema genaempt, gelegen tot Steens, daer enen Feijcke Alle zoon op woont, groot sijnde vijff ende veertich pondematen mit noch darthien pondematen over hoogh ende leech in Intsema sate tot Deijnum voors.

Ende aengaende den huijsraden ende roerlicke gueden bij Sicke ende Rienck voors. van mij ontfangen wil ick dat daerentegens Douwe ende Gerlant voors. oft hun kijnderen van mijn achterblijvende huijsraden ende golt, silver ende andere ruerlicke goeden sullen nemen ende hebben elx ter waerde van gelijcke veele, als bij Sicke ende Rienck ontfangen is. Ende ingevalle daeraen nae mijn versterven soe vele niet befonden en mochte worden, is mijn wille dat tgene daeraff mochte gebreken, bij Sicke ende Rienck ofte hun kijnderen aen Douwe ende Gerlandt voors. ofte hun kijnderen tot goede rekeninge ende verlijckinge vergoedt sall worden gelijcx sij vier graden oock tsamen in goede vruntschappe sullen delen ende genieten alle vordere goeden ende gerechticheden, die nae mijn dootlicke affganck bevonden sullen mogen worden, ende waeraff voren geen dispositie gemaect is. Ende sal een iegelijk tot hem nemen den brieven ende instrumenten behoerende totten porcelen hem toegelecht, ende sullen niettemin malcanderen gelijckelick helpen dragen alle actien ende lasten die bij iemants aenspreken op de voors. goeden geraken sullen mogen te geschien, bijhalven den renten ende schulden bij mij voren op Sicke voors. allene gelecht, ende dwelcke hij binnen den gesette termijnen na eijsch der brieven oock lossen, affleggen ende voldoen sall, ende den anderen sijnen mede erffgenamen ende hun goeden alsoe daeraff ontvrijen ende schadeloos holden, ofte hen voldoen alle costen, schaden ende interessen bij gebreke fan dien te vallene, onder expresse verbandt van sijn tegenwoordige goeden voors. Ende ofte die porcelen van mijn drie ionxte kijnderen voors. bevonden mochten worden eets hooger dan dandere te bedragen, wil ick dat henluijden tselve te vorndelevolgen sall, sonder oppositie ofte verlettinge van iemant ter werelt. Voorts dat die porcelen van goeden boven gespecificeert bij een iegelijk ontfangen ende genieten sullen worden soe cleijn ende groot die ter plaetse voors. bevonden sullen mogen worden ende dat mijn kijnderen daermede so wel

in hun z. moeders als in mijn goeden ende erffenissen in alles gescheijden sullen wesen ende daermede een iegelick in goede vrundtschappe te vreden sijn, gelijkcx ick hen des ten besten wel toe vetrouwe, willende ende ordonne-rende niettemin expreslick, soe verre ende indien enijge van mijn kijnderen voors. tot enijge tijden bevonden worde ofte worden tegens dese mijne dis-positie eets te attenteren ofte mit woorden oder wercken enijge onwillicheijt hijr tegens ofte contrarie desen te verthonen, dat dselve daermede verstecken sal ofte sullen wesen van al tgene hen boven legitime portie toegelecht is, ende dat alsulcke verboerde porceel ofte porcelen sullen aenvallen ende co-men op den anderen mijnen erffgenamen tot onderholdinge van desen wil-lich sijnde, den welcken ick daerinne hebbe gesubstitueert ende substituere bij desen, blijvende voorts evenwel dese mijn dispositie over alles in crachte.

Daermede ick testatoer voeon. Godt almachtich, mijn scepper, here ende salichmaker als een getrouwe bewarer bevelende lijff ende siele, mit vaste ende sekere betrouwen op sijn oneijntlicke barmherticheijt, om in genade ende salicheijt ontfangen te worden nae sijn beloften. Alles oprecht ende son-der bedroch, sampt alle arch, list ene subtile infindinge hier wuijt gesloten.

Des tot orcoende ende tot genuechsamen vasticheijt van dese mijne dispositie, laeste ende wuijterste wille, so heb ick Hette van Hemmema testatoer voorn. daerover bij mij doen roepen ende vergaderen als geloof-waerdige getuijgen den eersamen ende voorsienigen mannen Doctor Godsfrundt Sipckes, Jan Aijsma, Jan Jan zoon, Vft Jan zoon, Agge Douwe zoon, alle burgeren binnen dstadt Franeker, ende Sibrandum Richeum, secretaris der selver stede ende openbaer toegelaten notaris, sampt Dominicum Ri-cheum, medeburger aldaer, ende heb in presentie vanden selven selfs mijn name ende handschrift hijronder gescreven, ende voorts den selven getuij-gen allen gesaementlick oock gebeden om desen oock mit hun namen ende hantschriften over mij te onderschrijven, bevestigen ende betuijgen, gelijkcx wij getuijgen alle gelijckelick bij den testatoer binnen Franeker tot sijn lo-gijsplaetse vergadert, ende hem ons allen wel bekend, hoewel in weeklicke gestalte van lichame nochtans in vasten ende volcomen verstande bevonden hebben, alles onder een context tselve oock alsoe tot sijn bede mit hem ge-daen hebben op iaer, maent, ende dach boven verhaelt etc.

Ende is onder tekent met namen ende hantschriften als te weten

H. Hemmema
Godsfrundt Sipke zoon
Jan Aijsma
Jan Jan zoon
Wft Jan zoon
Agge Douwe zoon Lanquerda
Si. Richaeus
Dom. Richaeus.

Bijlage 2. Notitie over de toedeling van de goederen van Hette Hemmema aan diens erfgenamen¹

Tresoar, familiearchief Van Sminia inv. nr. 1446.

Deijlinge bij testament

Sicke

Tot Deijnum een sate lant groot XXVIIIJ genaempt Mennaerda
Item noch tot Deijnum XXIIIJ pondematen uut Intzema sate
Huijsinghe staende opt Bilt cum annexis
Betaelen ende voldoen alle alsulke losrenten ende schulden als van mij ende
mijn sal. huijsfrowe affcomende bevonden sullen worden bij mijn verster-
ven, open ende onbetaelt te sijn

Renick

Tot Hitsum LXX pondematen met noch XXX pondematen
Tot Jellum XXIX pondematen ende IIII eijnsen
Collatie van de prebende van Hitsum

Douue

Huijs, hoff cum annexis tot Berlkum
Item XVI morgen Billandt
Item XXXXVIII pondematen oldt landt tot Berlkum
Alle huijssteden tot Berlkum
Het tichelwerk, mettet huijs cum annexis
Tot Jellum VII pondematen lant uuijt Fanlaen
Collatie van de prebende tot Dongum

---

1 Geschreven door Hette Hemmema zelf, gezien de inleidende opmerking die spreekt van 'mijn versterven'. Opmerkelijk is dat er een accolade staat bij de nummers 12, 13 en 14 (na de cijfers dan), die slaan op extra rechten en renten die aan Rienck zullen toevallen. Dat lijkt een aanwijzing dat dit stuk ooit deel heeft uitgemaakt van het archief of de boedel van Rienck Hemmema zelf.

Gerlandt

Tot Wanswert een sate groot LXIX pondematen een halff

Tot Steens een sate groot XLV pondematen Liuuema

Tot Deijnum uijt Inthema sate XIII pondematen over hooch over leech

In moebile goederen alle us (?) rijck

Actien ende aenspraeck int gelijk

Landen ende renten

- 1 Een sate lant tot Deijnum groot sijnde LXXVIIIJ pondematen ende een halff, siaers geldende hondert ende dartien gg.
- 2 Een sate lant tot Deijnum, groot XXXVI pondematen, siaers geldende te huijr LII gg.
- 3 Een sate lant tot Hitsum, groot sijnde hondert pondematen, siaers geldende hondert XXV gg.
- 4 Een sate lant tot Wanswert, groot LXVIIIJ pondematen ende een halff, siaers geldende LXXXX gg.
- 5 Een sate te Stiens, groot sijnde XXXXV pondematen, geldende tziaers LX gg.
- 6 Een sate lant tot Jellum, groot XXXVI pondematen, geldende tziaers L gg.
- 7 Te Berlkum XV oft XVI morgen Bildtlandt geestimeert op XXXX ofte L gg. tziaers.
- 8 Noch te Berlkum L pondematen oldtlant, geldende tziaers ende geestimeert op LXV gg.
- 9 Noch te Berlkum aen huijssteden geldende tziaers LXV carolus g., facit XXXXVI gg. XII st.
- 10 Een tichelwerk, gerekent op de werdie van II ofte III hondert gg. ofte tziaers X gg.
- 11 Moebile goederen met ijtelijcke inschulden worden geestimeert op duijsent gg.
- 12 Item X gg oft coerforster g. tziaers uuijt het corpus van Engwird.
- 13 Item VI gg. tziaers uuijt Hockwerter sate te Winsum
- 14 Item een collatie van een leen tot Hitsum
- 15 Item een collatie van een leen tot Doingum
- 16 Het huijs ende hoff cum annexis tot Berlkum

Renick Hemminga

Tot Hitzum hondert pondematen

Tot Engwird X gg renten

Tot Winsum VI gg renten

Die collacie tot Hitsum

Aen huijsraed, huijs etc. duijsent g. guldens, waervan VI oft VII hondert ontfangen, ende noch III oft IIII hunder sal ontfangen

Gerlandt Hemmingha

Tot Wanswert een sate, groot LXXVIIIJ pondematen

Tot Jellum een sate groot XXXVI pondematen

Aen goldt, sulver, clenodien etc. ses hondert gg.

Sicke Hemmingha

Tot Deijnum een sate van LXXVIIIJ pondematen

Item uuijt die andere sate noch XII pondematen

Aent huijs tot Deijnum met huijsraet ontfangen driehondert XXXVI gg.

Douue Hemmingha

Tot Berlkum XV oft XVI morgen Billanden

Item noch L pondematen oldtlandt

Die huijssteden

Tichelwerk

Huijs ende hoff, metter huijsraedt

Item twe huijsinge geestimeert op IJ hondert caroli gulden

De lasten sijn ongefeer lijck

Die welke men mach soecken uuijt

Die sate te Stiens XXXXV pondematen

Tot Deijnum XXIIII pondematen

Recompens van huijsinge opt Bilt

Douue Hemmingha

Bijlage 3. Testament van Riencks broer Douwe Hemmema, 3 februari 1574

Tresoar, familiearchief Van Sminia inv.nr. 1445.

In nomine Domini amen. Int iær ons Heeren duijsent vijffhondert vier ende tseventich den derden dach februarij hebbe ick Douwe van Hemmema, oldt omtrent een ende twintich iaeren, gesondt van lichame, gaende ende staende, cloeck van mijne vijff sinnen ende verstande, alsnu tot Douaij ter scholen leggende, wel gedenckende niet sekerer te sijn dan die doot ende niet onsekerer dan die wuijre vandien, wuijt vrije wille ende mature deliberatione, sunder inductie ofte sinistre persuasie oft aenhersinge van iemandt, geordonneert, gemaect ende gedisponeert, ordonnere, maecke ende disponeer mits desen van mijn tijtlicke goederen, sulx als ick nae mijn versterven sall geraken achter te laten, mijn testament, codicil ofte laeste wille, ofte enige andere dispositie so tselfde alderbest gebaptiseert ende genoempt mach worden ende nae gemene recht ende usantie subsisteren, volstaen ende effect sorteren, willende tulfde in alle sijn punten ende articulen onderhouden ende onverbreecklelick naegegaen hebben, ende dat in manieren naevolgende.

Inden eersten soe bevele ick Douwe van Hemmema testator voors. Godt almachtich mijnen edelen ziele deurt preciose ende dierbare bloedt ons Heeren Jesu Christi onser allen salichmaeckers verlost, ende mijnen dooden lichame die aertsche begravinghe.

Comende voorts ick testator voors. totte dispositie van mijn testament ende wuijterste wille, so institutere ende maecke ick durch desen erffgenaem tot alle mijn goederen, roerende ende onroerende, goldt, silver, gemunt ofte ongemunt, niet van alles wuijtgesondert, also als sijn mij van mijn olders zaliger gedachtenisse ofte andersins aengeerft ofte aengecomen sijn, juffrow Gerlandt van Hemmema, mijn lieve suster, omme daarmede te doen haer eijgen vrije wille, soe een iegelick mit sijn eijgen geerloft is te doen, welverstaende nochtans dat juffrow Gerlandt voors. mijn erffgenaem sall eerst wuijtreijcken, distribueren ende wuijtgeven dese naevolgende legaten, te weten bespreecke ick testator voors. mijn lieve broeder Sicke van Hemmema die somme van twee hondert golden guldens eens, ende mijn lieve broeder Rienck van Hemmema vijffhondert golden guldens eens, ende sijn oldste dochter juffrouw Barbara van Hemmema, mijn lieve nichte, dsomme van twee hondert golden guldens eens, tstück der guldens tot acht ende twintich stuijvers brabant gerekent, welcke voors. twee hondert guldens geimploieert sullen worden tot een golden keeten ofte tot anders ijet

wat daer haer sinlickheijt toe mach strecken. Ende oft mijn broeder Rienck van Hemmema voors. oock nae mijn versterven een soon mochte geraken te krijgen mit mijn testators name Douwe van Hemmema genoempt, sal juffrou Gerlandt van Hemmema mijn erffgenaem voors. hem oeck gehouden sijn te geven een hondert goldens eens, den gulden geestimeert als voeren.

Legatere oeck ick testator voors. den armen van dgemeente van Berlicum hondert desgelijcke guldens eens, die de hujsarme voechden tot der armen profijt mogen imploieren daert hun dunckt nootlixt ende orbaerlixt te wesen.

Ende bespreecke oeck Tierck Harmens z ons olde knecht vijftich desgelijcke guldens eens.

Welcke legaten wille ick testator dat dvoors juffou Gerlandt mijn erffgenaem sall alles wuijtreyjcken eer sijn het erffschap sall mogen aenvaerden.

Niet willende oeck dat dvoorn. Gerlandt van Hemmema, all waert saecke dat sijn mijn erffschap schoon hadde aengevaert ende sunder kijnderen ende wettelicke geboerte mochte geraken te sterven, haer man dien sijn sall mogen krijgen, solde van deese mijn erffschap mogen erffgenaem maecken ofte ijet proprieteijs oft eigendoms geven, wuijtgesondert tfruchtgebruijck van mijnen goederen tot sijn lijffs stonde, solange als hij sall mogen leven. Wille overst nae sijn doot dat die goederen mit hun vruchtgebruijck wederomme sullen keren ende comen opde rechte graed, te weten op mijn broeders kijnderen, ende dat in voegen so nae volcht. Als dat mijn broeders Sicke van Hemmema kijnderen erffgenamen sullen sijn ad trientem, dat is tot een derdendeel, van alle de goederen van mij testator dvoors. Juffrou Gerlandt mijn erffgenaem achtergelaten. Ende mijn broeders Rienck van Hemmema kijnderen in bessem, dat is inde twee restante deelen van alle mijn goederen voors. Also dat ick testator voors. wille dat mijn broeders Rienck van Hemmema kijnderen eens soe diep ende met beijde handen in mijn erffschap toetasten, daer mijn broeders Sicke van Hemmema kijnderen mit een simpel portie te vreden sullen sijn.

Ende ofter iemandt waere die mit deese mijn dispositie niet te vreden wolde sijn ende sick daermede niet laten genoegen, wil ick testator voors. dat die selve ongenoechsamen persone sall worden vesteken van tgene hem doer mijn versterven solde moge competeren, ende geappliceert ende gegeven worden den ghenen die dese mijn testament ofte wuijterste wille sullen willen onderhouden ende naegaen.

Ende oft tgene voors. is niet ende solde subsisteren ende volstaen als een solemneel testament, wille ick Douwe van Hemmema testator voors. dat tsulfste volstae als een codicill, testament nuncupatijff ende bij monde wuijtgesproken, donatio causa mortis ofte enige andere dispositie ende wuijterste wille soe tsulfde alderbest nae gemene recht ende usantie mach

subsisteren, volstaen ende effect sorteren, hiermede revocerende ende caserende alle andere testamenten ende donatien bij mij testator voors. gedaen ende voer dato deses gemaect, dselve doer cracht van desen ganslick te niet doende.

Ende op dat tgene voors. is in alle sijn punten macht worden onderhouden ende in alles onverbrekelick naegegaen, hebbe ick Douwe van Hemmema testator voors op een tijt ende tot eenmael als getuijgen daertoegeropen heer Peter Artopeius, pastoer vande parochi kercke van St. Peter binnen Douaij voors., Sijdts van Mockema, Abelum Riemersma, Joannem Taconem Monsma, Dominicum Richeum, Lambertum Richeum ende Wijbrant Eeckes z, der studente bode van Vrieslandt binnen Douaij voors., ende in hun aller presentie eerst sulff mit mijn eijgen handtschrift gedeclareert dat ick tgene voors. is nae mijn versterven naegegaen ende onderhouden wil hebben, ende daernae hun allen gelijck ende een iegelick besonder gebeden dat sij tsulfste mit hun handtschriften onderschreven ende bevestigen wilden, gelijx sij mij oeck beloeft hebben te doen, den derden dach februarij int iaer ons heeren duijsent vijffhondert vijer en de tseventich, the huijse van dvoorn. Wijbrandt Eeckes z. Aldus gedaen op dach, iaere end plaetse voors.

Douue van Hemmema
Petrus Artopeius pastor
Sixtus a Moccama
A. Riemersma
Joannes Taco Monsma
Lamb. Richeus
D. Richeus
Wibrant Eeke z.

Bijlage 4. Inventaris van stukken uit de nalatenschap van Sicke Gratinga, in het bezit van diens weduwe, verblijvende te Kampen, van 12 februari 1539

Copie op papier, Tresoar, familiearchief Van Sminia, inv.nr. 1446
[f. 1r]

Anno XVC XXXIX den XIIen februarij, doe hebben die eerbare Hette Hemmema ende Douwe Gratinge begert van die weduwe van salige Sicke Gratinge inventarium want ghene die weduwe Juffer Gratinge alhier bynnen der staet Campen by hoer hefft, protestierende in bywesen van my notarius ende secretarius ondersc. dat sie tselve niet en doen als aerfgen. van salige Sicke voers. dan allene om een inventarium vanden gueden ende tghene hem vordelicken wesen mocht thebben.

Cop. Mr. Mynne Foppinga
Mr. Godtschalck ten Indick

Item inden yrsten getoent ende gelesen eenen brieff versegelt by die kerckvoegeden van Franicker ende oick by denselven vercoft, inhoudende van twee pondenmaete.

Item gelesen eene accordancie gemaickt tusschen salige Sicke ende die kerckvoechden van Hichtum [lees: Hitzum?], beroerende seeckere renten van Claes Rommartsz vanden data anno XXXII den IXen decembris.

Item noch eene copie van Upke Renickez.² gemaickt vanden data anno duysent vierhondert ende XCIIII op [f. 1v] Sanct Laurentius avont martiris,³ ende noch een codicill daer beneffens.

Item noch eenen brieff van eenen gulden des jaers in Lollumma vanden data XVC XVI den XXXen octobris, ende versegelt.

Item noch eenen besegelden consent brieff van twee floryn renten uuth Kystere guedt, versegelt anno XXXIIII.

Item noch eenen brieff van twe gulden des jaers uuth Jan Menckess. guet gelegen in Hitsum, gecoft by Ju dk⁴ Dekema anno XVC ende IIII, ende is oick versegelt.

---

2 Het zal hier gaan om het testament van Upke Renicks.

3 9 augustus

4 Lees: Juw.

Item noch eenen brieff van sess pontmaete liggende inden Hem, versegelt, anno duyssent IIII C XXXIIII.

[f. 2r]

Item noch een consentbrieff versegelt van VIIJ horns gulden jaerlix in Jan toe Derssum, datum XVC V.

Item noch eene besegelden consent brieff van twee floryn renten in Jan Menckenss guet vanden datum XVC ende IIII.

Item noch eenen besegelden scheetbrieff tuschen Douwe Burmania ende Sicke Gratinga vanden datum XVC ende vier,¹ beroerende staten ende landen bynnen Hitsum.

Item noch eene affcoepbrieff van Sicken dochter die toe Haerlem int cloester synde, van X gulden tot soe lange sie levet.

Item noch eenen besegelden brieff van soeven goudgulden jaerlicx uuth Jan toe Derssums goet bynnen Hitsum anno XVC VI versegelt.

[f. 2v]

Item noch eenen besegelden brieff van twee pondenmaete liggende in Tadema fenne vanden datum XVC ende VIII.

Item noch een wandelbrieff tusschen Sicke Gratinga ende Andiers Garbitss van V pondenmaette gelegen toe Harlingen vanden datum XVC XVIII ende die consent brieff daer beneffens.

Item noch eenen besegelden brief van een stuck saetlants gecofft van Jelle Wicherss, gelegen toe Oester Hitsum, datum Anno XXII.

Item noch een losse brieff, niet geautentisiert, van XII gulden des jaers verseth an Mr. Marten van Nierden diemen inlossen mach myt tweehondert XXIIII enckele gemunte philips gulden vanden datum anno XXXVI den Ven aprilis. Ingelicx noch van XII floryn verset in Claes Girbertss guedt datum den IIIen maj anno XXXV. Noch XII flor. verset inden voors. saete voer II C gulden flor. vant datum den XVIen octobris anno XXXV. Noch XII² flor. rente inden voors. saete verseth, datum den XIII decembris anno XXXVI.

[f. 3r]

Item noch een consent brief van alle lande ende rechticheiden die Tjaert Burmania op Sicke ende synen susters mochte hebben.

Item een huyrbrieff van eene saete liggende toe Hitsum vanden datum XVC XXXVI voer XXI gulden ende XII st. jaerlicx.

---

1 Dit zal verband houden met de dood van Sickes vader Bocke. Diens overlijdensdatum is niet bekend.

2 Eerder doorgestreept XV.

Item noch een consentbrief van vier pondenmaete van Meynert Claesen vanden datum anno XXII.

Item noch een transportacie van vier pondemaete landes gelegen toe Hitsum vanden datum XVC XXIX, ende die consentbrief daer beneffens.

Item noch een consentbrief van vier pondenmaete landes van Andries Garbertss vanden datum anno XVC XIX.

[f. 3v]

Item eenen brief van een stucke landes gelegen toe Minnersche vanden datum XVC XIX.

Item eenen brief van een pondemaete landes gecoft anno IIII C LXXVI.

Item eenen brief van een coep van vier pondemaete landes gelegen inden Hornen vanden datum XVC XXXI.

Item noch een brief van een verhueringhe van Longinge gueden vanden datum XVC XXXIII.

Item noch een consentbrief van twee pondemaete landes gelegen in Oessche fenne vanden datum anno XVIII.

[f. 4r]

Item eene quytancie van Pier Epress van XXXI goudgulden vanden datum XVC thien.

Item een wandelbrief van een pondemaete landes vanden datum IIII C LXIII.

Item eene quytancie van Tjaert Burmania ende sijn broeders ende susters vanden datum duyssent vyffhondert VIII.

Item een consentbrief van Upke Reneckss van zeeckere landen vanden datum IIII C LVIII.

Item een wandelbrief van landen van Poppe Doyem vanden datum XCIII.

[f 4v]

Item een besegelt vidimus vant thuyt staende in Franicker geheten Rosendall vanden datum duyssent vierhondert XCI.

Item een coepbrief van zeeckere landen ende guederen gelegen op Voeryp vanden datum IIII C LXII.

Item een consent brief van sess pondenmaete landes geheten dat Lyteke Pipwer vanden datum IIII C LVI.

Item een register van zeeckere landen liggende toe Harlinge. Inden yrsten in Alma zuytoester hemmerick XII pondenmaete IIIJ ensse. Noch int Midtdelste hemmerick XLV ponden maete VIJ ensse, V penningen.

Item noch in Alme nortoester hemmerick XXII pondenmaete IIII penningen.

[f. 5r]

Item een consentbrief van drie golden gulden jaerlicx ende vyff st. gelegen in Hitsum vanden datum XVC quinta mensis maii.

Item eene certificacie vanden stadt Harlem vanden tigheler anno XXXI.

Item eene quitancie van Meister Pier.

Item eene inlossinge van Jan Minckenss van hornsgulden³ vanden datum XI.

Item eene quytancie van VIII pondemaete landes jaerlicx gelegen toe Mynnerscha ende die consentbrief daerbij vanden datum XXII.

[f. 5v]

Item noch een consentbrief van een stucke landes, Folckers fenne geheten, vanden datum IIII C LXXIII.

Item een consentbrief van eene gulden jaerlicx gelegen to Collum vanden datum XVII.

Item een coepbrief van twee pondenmaete gelegen by Tietze fenne in Harbreken⁴ vanden datum duysent vier hondert LXVIII.

Item een coepbrief ende een transfix van XXII ponden maete jaerlicx gelegen te Pingum vanden datum XXXIII.

Item een coepbrief van twee pondemaete landes gelegen to Wynalden vanden datum IIII C LXX.

[f. 6r]

Item eenen brief van twee florenen renten in Lutke Kee de datum anno XXXIII.

Item noch een certificatie van heer Feddo pastoer in Leeuwaarden de datum anno XXII.

Item eenen brief van accordt vanden tille toe Hitsum vanden datum XVC XXXVII.

Item een testamentsbrief van Barbare die huysfr. van Ocko in Hitsum.

Item een copie van te M.⁵ ende den landen van Vrieslandt.

[f. 6v]

---

3 Hier ontbreekt een bedrag.

4 Lees: Harlingen.

5 Onduidelijk wat hiermee bedoeld wordt. Kan ook gelezen worden als mi of iii.

Item een consentbrieff van een half pondemaete landes liggende in Wynal-
dummega vanden datum XVC XVII.

Item een coepbrieff van VIII ponde maete landes gelegen opte Marden
vanden datum anno XVC XX.

Item een coepbrieff van VIIJ horns gulden renten in Jan Mentiens guet
vanden datum anno V.

Item een consentbrieff van een stuck landes Amavyr⁶ geheten vanden
datum XIX, gelegen toe Minderschae.

Item een coepbrieff van een ponde maete ense IJ penningen uuth Sinc-
te Geertruidts lant gelegen toe Hitsum vanden datum XIX.

(f. 7r]

Item noch een quytancie van Meester Peter Diricss, confessoer van Apkow,
van XCIJ g. coi⁷ dat Sicke Gretinga van sijnre nichten wegen bet. heeft.

Item noch gesien inden huuse acht boeken beginnende het yrste *regis-
trum Sickonis Gratinga*, het anderde *mandata celestia*, het derde int jaer ons
heeren duysent vierhondert LXX, het vierde int jaer ons heeren duysent
vierhondert LX, het vyffte duysent vierhondert ende XL, het seste anno do-
mini duysent vierhondert XLII, het soevende anno XXI myt elticke breve
daerinne synde, het leste beginnende *Nupcie nostre fuerunt anno XVC prima*.

Item noch eene obligacie vanden tygheler van hondert XXV gouden
gulden vanden datum anno XVC XXXIIII.

Item noch negen quytancien van Epa Alua.⁸

[f. 7v]

Item eene quytancie van Mr. Marten van Neerden van XXIII gouden gulden
van twee jaerrenten telckens XII flor., ende die datum is anno XXXVII.

Item noch een quytancie van Goetscalck Jongema van XLII gouden
gulden datum anno XXXVII in maio den XIIen.

Item noch eene quytancie vanden selven van XLII gouden gulden van-
den datum XXXVIII den XVI aprilis. Ende dessen twee laeste quytancien
hebben ende⁹ Douwe in bywesen van Mr. Minne ende Mr. Goetscalck ont-
fangen.

Item noch gelesen een cartabelleken luydende aldus: XII gouden gulden
voer II C gelycker guldens opden XXIIen dach martii anno XVC XXXVIII.

---

6 Kan ook anders worden gelezen: Aniavyr, Ainavyr.

7 Coi moet begrepen worden als een afkorting. Mogelijk gaat het om Caroli (dan dus tezamen met het voorgaande te lezen als caroliguldens), maar een dergelijke afkorting is ons van elders niet bekend.

8 Doorgestreept: Mr. Marten van Neerden.

9 Hier mist kennelijk de naam van Hette.

Item voert soe heeft die weduwe van Sicke voors. becant datter is eenen besegelde testaments brieff by Sicke voors. gemaict.

[f. 8r]

Item noch een wandelbrieff van drie pondenmaete vanden datum XVC XI-III.

Item een wandelbrieff van IJ pondenmaete landes vanden datum XIII C LXXI.

Item een coepbrieff van vyff gouden gulden erfelicke renten liggende in Fadde Tjarckiss guede toe Wester Hitsum vanden datum XVI.

Item een coepbrieff van eene helfte van Douwe vanden datum III C LXXVII.

Item een coepbrieff van V pondenmaete liggende by Gratinge vanden datum III C LXXVII.

[f. 8v]

Item noch eenen coepbrieff van twee pondenmate terplant gelegen toe Hitsum vanden datum III C LVII.

Item een huycedulle vanden meyer toe Hitsum van drie jaeren beginnende anno XXXVII.

Item eene obligacie van Hette Hemminga van tychgelwerck van tweehondert gulden min eene st vanden datum anno XXXIII.

Item eene quytancie van Hacke Hantgens weduwe daer die datum van is anno XVC ende drie.

Item een transactie vanden datum III C XCIX van erffnisse.

[f. 9r]

Item noch een belyginge vanden commissarius van Utrecht.

Item een overdracht van een huys staende op Albartsma state vanden datum III C ende dartich.

Item noch een consentbrieff van stinse ende state gelege toe Hitsum vanden datum III C LVIII.

Item eene brieff van X gouden gulden jaerlicx die salige Sicke van heer Agge ingelosset heeft, uyt acht snede golden gulden vanden datum XXXIII ende vanden inlossinge anno XXXVIIIo.

Item gelesen een brieff van VIII gouden gulden jaerlicx die weduwe omme ingelosset is van Geerloff Anness myt hondert

[f. 9v]

XXXVI gouden gulden vercoft anno XXXVII ende ingelosset anno XXXVI-IIo.

Item een testamentsbrieff van Wyck Wyghersma.

Item noch een obligacie van drie floryn renten die Sicke die huysarmen vogeden bynnen Franicker jaerlicx schuldich is.

Item een coepbrieff van acht ense landes tarplant vanden datum III C LXXI.

Item een coepbrieff van een pondemaete landes ende een halff pondemaete landes vanden datum LXXI.

[f. 10r]

Vorder is ter selver tydt an beyden tsyden believet ende geloebet dat die brieve die in Vrieslandt syndt by malcanderen blyven sullen, behalven die handeling van heer Goetscalck vanden losse;¹⁰ deselve brieve daervan salmen moegen antasten, ende alle andere brieve sullen to samen blyven ter tydt die weduwe van Sicke selves in Vrieslandt comt. Onder stondt gescreven¹¹

---

10 Lees: losse brieve (losrentebrieven).

11 Hieronder volgen verder geen namen of handtekeningen.

Bijlage 5. De edelen van Friesland, 1504/1513, gerangschikt naar hun belastingopgave voor de 21ste penning

Nr.	1511	St.	Pm.	Naam penning- lijst Gabbema	Huldiging 1504	Edelingen 1505	Huldiging 1515 partijkleur S/V
1	7	22407	2173	Gerrolt Heerma		Gerolt Herema (Fradl)	S Gerolt Herema
2	3	19404	1882	Renick to Kam- mingenbuuer	Renick van Kambuer	Rienck Kamin- gabuyr (Lwdl)	S Rienick Cammingh
3	2	16464	1597	Juw Deeckama	luw Dekema	luw Dekama (Brdl)	S luw Dekama
4	8	14164	1373	Peter Kamijngha		Peter Kaminga (Lwdl)	S Pieter Camminga
5	11	14112	1368	Frouw Lutka		Lolcke Harincx- ma kinderen (Wymdl)	S
6	12	13734	1332	His Jelgersma mijt her kinden		Hessel Jel- gersma (Lwdl)	S
7	1	13083	1269	Hessel Martena	Hessel Martena	Hessel Martena (Mendl)	S Hessel Martena
8	4	11896	1154	Frans Mijnnema erwen	Frans Minnema	Frans Minnema (Lwdl)	S
9	5	11844	1149	Scheltama oppe gaest	Schelte Tjaerda	Schelto Tzaerda opter Geest (Dandl)	S
10	27	9933	964	Wilcka Hollingen	Walke Hottinga	Wylcko Holdin- ga (Dodln)	S Wilcko Holdinga
11	61	9408	912	Hero Ockinge		Hera Lollisz Ockinga (Wondl)	S
12	43	8820	856	Heer Goslick Jongema	Heer Goslick longama	Hr. Godschalck longama ridder (Wondl)	S Hr. Godschalk

Nr.	1511	St.	Pm.	Naam penning- lijst Gabbema	Huldiging 1504	Edelingen 1505	Huldiging 1515 partijkleur S/V
13	14	8820	856	Wijtzie Jungema		moeder v. Gos- lick Jongema (bezit Dandl)	S
14	15	8547	829	Hobbe Hermana	Hobbe Harmana	Hobbe Hermana (Badl)	S Hobbo Hermana
15	54	7686	746	Katrijn Teta Hermana opte Rijp		Tette Hemmema (Mendl)	
16	16	7644	741	Renick Kamstera	Renick Kamstra	Renick Kamstra (Lwdl)	S Rienick Camstra
17	22	7245	703	Feicke Kamstera	Feycke Kamstra	Feyko Kamstra (Lwdl)	S
18	26	7056	684	Tzaling Entez		Tzalingh Entis (Dandl)	
19	33	6993	678	Aesgha toe Mantgum weduwe	Aesge te Mantegum	Aesge Mantgum te Hoxwier (Brdl)	
20	37	6888	668	Sijwck Emingen ende hoer dr.	Siuck Keminga	Siuck Eminga (Lwdl)	S Siuck Emingha
21	17	6846	664	Ritzgie Juckema	Ritske luckema	Rienick luckema (Lwdl)	
22	13	6489	629	Tjaerdt Burmania	Tjaerdt Burmania	Tyaerdt Bour- manya (Lwdl)	S Tiaerdt Burmania
23	18	6468	627	Taka Heemstera	Take Heemstra	Tacko Hemstra (Dodln)	S Tako Hiemstra
24	64	6384	619	Hobbo Dockeyz weduwe	Hobbe Doeckes	Hayo Doeckes (Brdl)?	
25	20	6279	609	Salinck Bot- tinghe	Tsalingh Jeppe- ma	Tzalingh Bottin- ga toe leppema (Fwdl)	S Tialligh Botnia
26	52	5985	580	Tijerck Walta	Tjerck Walta	Tzierck Walta (Wondl)	V
27	23	5964	579	Juw Roorda	louw Roorda	luw Roorda (Badl)	
28	68	5880	570	Frowck Schelten	Sibet Schel- tema	Sybe Scheltema (Dodln)	

Nr.	1511	St.	Pm.	Naam penning- lijst Gabbema	Huldiging 1504	Edelingen 1505	Huldiging 1515 partijkleur S/V
29	25	5880	570	Sicko Gratingha	Sicko Gratinga	Sicke Gartma (Badl)	S Sicko Patingha
30	21	5796	562	Hette Dekama		Hette Dekama (Brdl)	S Hetto Dekama
31		5638	547	Wathie Harinxma	Wathia Haringsma	Watge Harinx- ma (Wymdl)	S
32	24	5523	536	Ansck Unija	Aucke Kempes kindn.	Aucke Kempis Unya kinderen (Lwdl)	V
33	53	5439	528	Sapck Abinge weduwe erwen			V
34	10	5292	513	Jemma Heer Jwsma wijff	lhemma Heer lousma	lemhet lousma (Fwdl)	V
35		5124	497	Douwe Petersz	Douwe Peters	Douwe Pieters Walta toe Wijuerdt (Brdl)	
36		4998	485	<i>H. Dochter</i>			
37		4977	483	Otto Igesz Galema weduwe	Otte Igesz	Otto lpes (Wymdl)	V
38	28	4872	473	Sijdts Emijngha	Ids Eminga	Sijdts Eminga (Lwdl)	S Sijdts Emingha
39		4725	458	Janck Galema und Sicke ir zoen	Sicke Douwes Galama	Douwe Gales erfghen. Galama (Wymdl)	V
40	50	4704	456	Gerlif toe Heerwij	Gerlof toe Harwey	Gerleff tho Herwey (Dodln)	
41		4704	456	Sijwrtd Wiewz weduwe	Sjuerd Wybesz	Siuerd Wybes (Lwdl)	V
42		4410	428	Goffo Douwez		Goffa Abinga (Tiedl)	
43		4410	428	Ansck Jongema			
44		4284	416	Sijrck Boitgema			S Sierck Bockama
45		4263	414	Bernsch Hesse- les weduwe			S

Nr.	1511	St.	Pm.	Naam penning- lijst Gabbema	Huldiging 1504	Edelingen 1505	Huldiging 1515 partijkleur S/V
46	65	4200	407	Focka Ropta	Focko Ropta	Focko Ropta (Dodln)	
47		4200	407	Epe Aylva	Epe Aylva	Epo Aylua (Wondl)	S Epo Aylua
48		4179	405	Sijwrdt Aijle	Siuert Alva mijn br.	Syuerdt Aylua (Wondl)	V
49	49	4116	399	Aleff Hettez und zijn brs. kindn.		Aleff Hemmema (Mendl)	S Aleff Hemmema
50		4116	399	Otto Peterz			
51	61	4042	392	Lolla Herez Ockingen	His Ockema	Hera Lollisz Ockinga (Wondl)	S Lolcke Ockingha
52		4011	389	Agge Epez	Agge Epes	Agge Epis toe Bosum (Brdl)	V
53	38	3990	387	Ede Jongema	Edo Jongema (N.B. 2 x)		V
54		3969	385	Sijts Epe We- duwe		Epe Epis toe Bosum (Brdl)	V
55		3885	377	<i>Atta Hemmema</i>			
56	48	3885	377	Abba Sasckerz	vader Saker verderop	Abbe Heringa (Brdl)	V
57	36	3780	367	Bennert Aebingen	Bennert Abbinga	Bennert Abinga (Lwdl)	V
58	55	3780	367	Epe Liaukama		Epo Lyauckema thoe Oldehuys (Badl)	S Sicko Lyauckama
59		3717	361	Tieпка Goslingen		Tiepkо Goslinga (Fwdl)	
60		3706	359	Botto Hoijtes		Botto Hotzisz (Sevenwolden)	V
61	47	3549	344	Douwe Renijcksz		Douwe Rienicksz in de Poelen (Mendl)	

Nr.	1511	St.	Pm.	Naam penning- lijst Gabbema	Huldiging 1504	Edelingen 1505	Huldiging 1515 partijkleur S/V
62		3528	342	Doctor Kempo Martena	vader Doecke teKent		S Kempo Martena
63		3528	342	Ede Martena	vader Doecke teKent		S Edo Martena
64		3528	342	Epo Martena	Epesz. Kind		S
65		3528	342	Tiebbo Martena	vader Doecke teKent		S
66	46	3528	342	Jancka Wnama	Iancke Unema	Iancko Onema (Fwdl)	V
67		3528	342	Poppe Mellema	Popke Hessels Molla	Hessel Remmersma (Dodln)	
68	32	3528	342	Popke Mockema	Wopke Mockema		V
69		3528	342	Eets Jeppe Weduwe			
70		3528	342	Hartman Galema	Hartman Galis	Hartman Galesz Galama (Wymdl)	V
71		3486	338	Sijds Bocke Aggesz weduwe		Bocke Aggisz kinderen (Fradl)	
72	41	3423	332	Douwe Jousma	Douw Jousma	Douwe Iousma (Lwdl)	V
73	30	3402	330	Taka Mockama	Take Unema	Tako Mockema (Dodln)	V
74		3402	330	Epe Douwez	Epe Douwes		V
75		3381	328	Gajtzie Broersma		Gayco Broersma (Kollid)	
76		3360	326	Juw Scheltema heerschap	Iou Aylva	Iuw Aleua (Lwdl)	
77		3297	320	Kempe Janss	Kempe Iohanz	Kempo Iansz Donya (Lwdl)	S Kempo Donya

Nr.	1511	St.	Pm.	Naam penning- lijst Gabbema	Huldiging 1504	Edelingen 1505	Huldiging 1515 partijkleur S/V
78		3297	320	Jan Rijoerdsz Roerde	Johan Ryuerds Roorda	Iohan Rieuwerts Roorda (Wymdl)	
79	42	3276	318	Sijbrant Rorde	Sibrand Roorda	Sybrandt Roorda (Hendl)	S Sybrandt Roorda
80		3255	316	Sascker Heringen guedt	Sasker Heringa	Sascker Haringa (Mendl)	
81		3045	295	One Wijsma			
82		3024	293	Sijwrdr Lijuwesz	Siuert Lieuwesz	Syuerdt Lieuwesz Beyem (Wondl)	S Syuerdt Beyem
83		3003	291	Lolke Heslingen	Lolcke Heslinga	Lolcke Heslinga (Dandl)	S Lolcke Heslingha
84		2982	289	Renick Rorde	Renick Riurds Roorda	Rienick Roorda (Mendl)	S Rienick Roorda
85	63	2982	289	Sijrck Kempis	Siuck Kempes	Sijrck Kempisz Donya (Wymdl)	V
86	57	2961	287	Remert Renick Agez weduwe	Renick Aggesz	Rienick Aggisz Herema (Fradl)	
87		2961	287	Peer Epis und Baucke	Pier Epesz	Pyer Epis toe Bosum (Brdl)	V
88	60	2940	285	Rienk Feikes Kamstra	Renick Feyc- kesz	Rienck Kamstra (Lwdl)	S
89		2940	285	<i>Foppa Doeckez</i>			
90		2940	285	Gabba Sibetz	vader Sibet Scheltema	Zie Sibet Schel- tema (Dodln)	
91		2940	285	<i>His Meijster Juus weduwe</i>			
92		2940	285	Imcke Obbez weduwe	Obbe Iges	Obbe in de Dijcken (Dowst)	V
93		2940	285	Bouck Obbez ir zoon	Romke Obbe Igesz		V
94		2898	281	Douwe Burmania	Douwe Burmania	Douwe Burma- nye (Fradl)	S Douwe Burmania

Nr.	1511	St.	Pm.	Naam penning- lijst Gabbema	Huldiging 1504	Edelingen 1505	Huldiging 1515 partijkleur S/V
95		2877	279	Womck Sijtzama	Sijts Sijtgema	Sijts Sitgema (Fwdl)	S Oene Sytjema
96		2814	272	Geerck Tziessens	Vader verderop	Gerrit Tiessens (Dodln)	S Gerrit Tiessens
97	58	2793	271	Haije Doeckez	Hayo Douckesz	Hayo Doeckesz (Brdl)	V
98	67	2793	271	Low Unia	Lou Donia	Lou Donye (Wymdl)	S Lou Donya
99		2772	269	Werp Jukama	Worp luckema	Warp luckema (Mendl)	
100		2709	263	Botte Bartoltz erven	Botto van Sterckenborgh	Botte Tzaerda tho Stercken- burg (Dandl)	V
101		2646	256	Doijtzie Sybrantz Bonge	Sybrandt Bonga	Doytie Bunga (Wondl)	V
102		2625	255	Taka Bonga	Take Bonga	Tako Buinga (Dandl)	V
103		2604	253	Douwe Gerbrande	Douwe Gerbranda	Douwe Edisz Gerbranda (Badl)	S
104		2541	247	Renick Andla		Rienick Andela (Fradl)	
105		2520	244	Jouck Harde Weduwe			
106		2499	242	Epe Sitziezon erwen Thet wed.	Epe Haringsma	Epo Sijtgesz (Wymdl)	S
107		2436	236	Bennert Haij'ge erwen	Bennert Haynga	Bennert Hanye (Donderadelen)	
108		2436	236	Zalinck Jaricxma weduwe	Tjalling laersma	Tzalingh larichs- ma (Dandl)	
109		2415	234	Sijrck Sirckz	Sierck Donya	Vader Sierck Kempis	
110		2394	232	Jow Jowsma	Juw Juwsma	Iuw Jousma (Idaarderadeel)	
111		2394	232	Teths Sijurt Walta weduwe	Siuert Alva mijn br.	Syuerdt Aylua (Wondl)	

Nr.	1511	St.	Pm.	Naam penning- lijst Gabbema	Huldiging 1504	Edelingen 1505	Huldiging 1515 partijkleur S/V
112		2352	228	Wibren Roerda erwen	Wybrandt Roorda	Wybrant Roorda (Fwdl)	
113		2352	228	Wiger Elckema	Wygher Eelxma	Wygher Elixma (Badl)	
114		2352	228	<i>Menna Hessels</i>			
115		2352	228	# sneburger		Ontbreekt	
116		2352	228	Homme Epez	Homme Epesz	Humme Episz Hottinga (Wymdl)	
117		2352	228	Janke Dou- wema	lancke Douwes	Jonghe lancke Douma (Utdl)	V
118		2310	224	Peter Aelwa			
119		2310	224	<i>Zibilla Epis</i>			
120		2236	217	Katrijn Rippert Elexma			
121		2121	206	Ulbet Tziessens weduwe	Olbet Tjessens	Ulbet Tiessens (Dodln)	
122		2079	202	Gabba Riptis	Gabba Ropta	Gabbo Ropta (Dodln)	
123		2079	202	Douwe Harinxma	Douwe Haringsma	Douwe Harincxma (Wymdl)	
124		2058	200	Worp Donija	Werp Donia	Warp Donye (Dandl)	
125		1911	185	Hessel Kempoz	Kempe Hessels Abbema	Kempo Abbis (Lwdl), vader	
126		1890	183	Ijde Kempis Weduwe		Kempo Tyepkesz (Utdl)	V
127		1848	179	Seerp Oesinghe			S Seerp Osingha
128		1827	179	Doed Wigle Campstra			
129		1827	177	Frijdrick Rorden	Frederick Roorda	Fredryck Gof- fesz (Mendl)	V

Nr.	1511	St.	Pm.	Naam penning- lijst Gabbema	Huldiging 1504	Edelingen 1505	Huldiging 1515 partijkleur S/V
130		1764	171	<i>Sijtge Uetesz</i>			
131		1764	171	Taecko Kenama weduwe	Take Kamminga	Tako Kynema (Tiedl)	V
132		1764	171	Luwe Hettesz	Lieuwe Hettes, br.v. Pybe		V
133		1764	171	Hessel Sjoerd			V
134		1764	171	Sippe Meckema		Sype Meckama (Kollid)	S Sybe Meckama
135		1764	171	<i>Decken Tetazon</i>			
136		1764	171	Offka Hesselsz Foppingha	Hessel Foppes, vader	Ufcke Foppinga (Mendl) naast vr. Hessel	
137		1722	167	<i>Wibrant Boudsma</i>			
138		1680	163	Eernst Mockema	Ernst Unama (Erns Nema)	Wel vader Take Oenema	
139		1617	157	Juw Bottinge	Jou Bottinga	Iuw Bottinga (Fwdl)	S Iulius Botnia
140	34	1617	157	Sijbren Aggez		Sybrandt Aggisz Herema (Fradl)	V
141		1575	153	<i>Clara auch Ijdts dr. Yelgers wijff</i>			
142		1575	153	Wijts Leo weduwe kinderen		Lieuwe tho Brantgum (Dodln)	
143		1575	153	<i>Wockama Eijckema</i>			
144		1533	149	Botto Branda	Botte Branda	Botto Branda (Achtkarspelen)	
145		1512	147	Schelte Rorden		Wel vader Goffe Goffes (Mendl) en br. S.	S Schelto Roorda
146		1491	147	<i>Sijbrant Etzardz und Tet zijn br.</i>			

Nr.	1511	St.	Pm.	Naam penning- lijst Gabbema	Huldiging 1504	Edelingen 1505	Huldiging 1515 partijkleur S/V
147		1470	143	Sijuck Kamijngaha	Siuck Keminga		
148		1470	143	Willem Heemstra	vader Take Heemstra		S Wilhelm Heemstra
149		1407	136	Aemcko Jaerla	Emke laerla	Wel broer Botte laerla (Tiedl)	V
150		1386	134	Popka Renerde erwen		Pybo to Brant- gum (Dodln)	
151		1344	130	Epe Stanije			S leppe Stanya
152		1333	129	Fedde Dottinge	Fedde Dotinga	Fedde Doytinga (Mendl)	S Feddo Dotingha
153		1323	128	Sijbet Sijurden			
154		1302	126	<i>Renick Donia erwen</i>			
155		1218	118	Ona Vlkis		Ulcke Tyeepckes (Utdl)	
156		1197	116	# Claes Tijmenz toe Dockum			
157	59	1176	114	# Wibe Gerrijtz toe Lieuwarden			
158		1176	114	Hotto Jaerle	Botte laerla	Botte laerla (Tiedl)	V
159		1176	114	<i>Tiede Donije</i>			
160		1176	114	Docko Heslingha	Doucke Heslinga	Doucko Heslinga (Badl)	S Docke Heslingha
161		1176	114	Douwe Hoiytesz zijn broer		mogelijk zoon van Botte Hot- zis (Sevwld)	
162		1134	110	Ritschka Bolama	Ritske Siola	Rytsko Schien- kesz (div. gr.)	
163		1134	110	Rioerdt Schel- tez Aebinga	Riuerd Scheltama	Rynnert Schel- tasz (div. gr.)	
164		1113	108	Ids Emijnghe erwen	Ids Eminga		

Nr.	1511	St.	Pm.	Naam penning- lijst Gabbema	Huldiging 1504	Edelingen 1505	Huldiging 1515 partijkleur S/V
165		1092	106	Sijpt Hania	Sypt Hania	Sijpt Hanye (Dodln)	
166		1029	100	<i>Epe Donija ende Renick Dixtra zijn br.</i>			
167		966	94	Jan Rorden			
168		945	92	Sijdz Buwijngha	Syts Bunginga	Sijts Bunginga (div. gr.)	
169		924	90	<i>Clara Witze dochter</i>			
170		903	88	Frans Jaring	Frans Ioringa	Frans Iaringa (div. gr.)	
171		903	88	Zalinch Liuwis erwen	Tsalingh Liuwesz	Tzalingh Sitghema (Lwdl)	
172		903	88	Hans Hansz	Hans Hansz Sassinga	Hans Hansz (Hendl)	
173		903	88	Taka Douwez und zijn wijff			S Tako Glins
174		892	87	Hercke Feijckez	Gerke Hesselinga	Hercke/Hercko Heslinga (Mendl/div. gr.)	S Heerke Heslingha
175		882	86	Douwe Kempisz Haersma			V
176		861	84	Docko Hagez op de Rijp		Wel vader Hayo Doeckes	
177		861	84	<i>Docke Haijez</i>		Dubbeltelling met Docko Hagez?	
178		861	84	Homme Douwez		Homme Dou- wesz (Wymdl)	
179		840	82	Ritscka Luwezoon		Dubbeltelling met Ritscke Juckema?	
180		819	79	<i>Hotto van zijn husfrou</i>			

Nr.	1511	St.	Pm.	Naam penning- lijst Gabbema	Huldiging 1504	Edelingen 1505	Huldiging 1515 partijkleur S/V
181		819	79	Wijbe Sijbrantz		Wybe Sybrandts (Wondl)	
182		777	75	<i>Hojte Jaring</i>			
183		735	71	Douwe Donija		Douwe Donye (Dandl)	
184		693	67	Jelck Wattama			
185		693	67	Ona Aesgama			S
186		609	59	Alef Groetstra	Aleff Groestra	Aleff Groestra (Mendl)	
187		588	57	Hotto Hettesz	Botte Hettes		
188		588	57	Botto Donija	Botte Doinga		
189		588	57	Aleff Renerda			
190		588	57	Renick Wibez. weduwe	Renick Wybesz	Rienick vander Schelling (Mendl)	
191		567	55	Sijdz Wobbez		Sijdts Wobbes (Dandl)	V
192		546	53	<i>Dodo Jaerle</i>			V
193		504	49	Haring Douwaz		Haringh Dou- wesz (Wymdl)	
194		504	49	Anthonis Atta Hojgema		Atto Haytsma kinderen (Badl)	S Theunis Fernya
195		420	41	Pibe Tiardeme/ Ziaerda			
196		378	37	# IJlster Cloester			
197		336	33	# Andries Sackez toe Staveren			
198	19	252	24	# Peter Janzoon			
199		241	23	# Reijnert Peterz Sijwrdt Jorisz inder IJlst			

Nr.	1511	St.	Pm.	Naam penning- lijst Gabbema	Huldiging 1504	Edelingen 1505	Huldiging 1515 partijkleur S/V
200		220	21	<i>Hr. Ucko past. Elaerd v. J. Kempe knđ.</i>			
201		199	19	# Peter to Lunenkerk			
202	40	168	16	# Meester Hemmo			
203		168	16	Andle Hoijtsma to Bergum			
204		168	16	# Hendrick Peterz Toe Dockum			
205		126	12	<i>Botto Waltiema</i>			
206		84	8	Gossa Rotzim in Garijp			

Commentaar: Er zijn 206 namen ingevoerd op de *Penninglijst* van ca. 1513/1514. Een daarvan, nr. 115, is eerder een verschrijving dan een naam en kan voor de interpretatie terzijde worden gelaten. Van het totaal zijn 22 op heerschappen betrekking hebbende namen, *in cursief* weergegeven, tot dusver niet te identificeren: 36, 55, 89, 91, 114, 119, 130, 135, 137, 141, 143, 146, 154, 159, 166, 169, 177, 180, 182, 192, 200 en 205. Verder blijkt, met name in het vierde kwart van de lijst een aantal namen geregistreerd van zeven vermogende burgers uit Leeuwarden, Dokkum, Staveren en IJlst, plus twee kloosters. Het betreft de nrs. 156, 157, 196, 197, 198, 199, 202, 203, 204 en 168, in de lijst aangegeven met een #-teken. Waarom van de kloosters alleen het (carmelieten) klooster van IJlst is genoteerd en de (windesheimer) priorij van Ludingakerke (Lunenkerk) in de persoon van de pater, en er voor de andere steden geen rijke lieden zijn opgenomen, is niet bekend. Commentaar verder: er is een tweede lijst van het penningoverzicht beschikbaar, afgedrukt bij Winsemius, maar die geeft duidelijk van een groot aantal namen een bedorven variant, en kan dus hier beter terzijde worden gelaten. De parallelle lijsten van 1504 en 1505 komen wel grotendeels met elkaar overeen; zie echter de uitleg die al eerder is gegeven, namelijk dat het in de lijst van 1504 alleen om mannen gaat, die in groepjes van gelijkgezinde edelen bij elkaar getekend hebben, al dan niet voor elkaar, terwijl op de lijst van 1505 ook vrouwen voorkomen, kinderen en erven, en in principe alle

edelen, ook die niet aanwezig waren, erin zijn opgenomen. Vergelijking van de *Penninglijst* van 1513 met de lijsten van 1504 en 1505 leert dat er tussentijds wijzigingen zijn opgetreden, waarvan de belangrijkste is dat er mensen overleden zijn, en we in hun plaats weduwen en erven tegenkomen, of dat er zoons in plaats van hun vaders genoemd worden. Verder hebben we er de lijst van edelen naast opgenomen die in april/mei 1515 de eed van trouw aan het Habsburgse gezag hebben afgelegd. Deze waren per definitie Schierings en dus anti-Gelders gezind. In deze kolom ook tentatief de partijkleur (Schier of Vet = S/V) proberen aan te geven. Dit is enigszins impressionistisch, want een nadere analyse van de (soms ook wisselende) partijkeuze van de Friese adelsgroep, zoals hier vastgesteld, vergt een uitvoerige bronnenstudie. Vergelijk de beredeneerde partijkleurtoekenning door Faber, *Drie eeuwen* I, 652-665.

Bijlage 6. Gegevens over de materiële inbreng van beide partners uit akten van huwelijkse voorwaarden uit Friesland, 1452-1556

Jaar en bron	Man	Vrouw	Kwaliteit	Regio	Renten man	Renten vr.	Opp. pm
1452 OFO I nr. 129	Wattya Bocka z Harinxma Sneek	Sacke Peter dr Camminga Leeuwarden	top	Oostergo + Westergo	400 g#	200 g#	ca. 1200
1479 OFO IV, nr. 52	Juw Dekema Baard	Katryn Hottinga Nijland	top	Westergo	onbekend Maar in 1480 770 kl.	120 g (= kl.)	ca. 1658
1556 Huisarchief Tjaardast 96	Hette Ryoert z van Aebinga <i>Hallum</i>	Syouck Frans dr van Cammingha <i>Bozum (via moed.)</i>	top midden	Oostergo + Westergo	322 gg en 300 gg contant	427 gg uit 19 saten	764
1439 OFO II nr 214	Hannyka Ritzeka z (Jelmera) Ameland/ Ternaard	Thiede Doeke dr (Hemmema) Menaldum	midden	Oostergo + Westergo	100 kl	Bryoechts- ma state Berlikum	ca. 300*
1469 OFO I nr. 199	Ade Keympes z Jongama <i>Rauwerd</i>	Hacka Gherkis dr Eysingha <i>Rinsumageest</i>	midden	Oostergo	140 post 1 van drie zaten	onbekend	ca. 300*

Jaar en bron	Man	Vrouw	Kwali- teit	Regio	Renten man	Renten vr.	Opp. pm
1501 OFO I, nr. 451	Epa Zythie z Harinxma <i>IJlst</i>	Teth wed Werp Oenya <i>Burgwerd</i>	midden	Westergo	65 gg en 115 kl in IJlst en Harich	2 zaten Burgwerd en Harich	ca. 400
1520 OFO II, nr. 299	Lywe Beyma Beima Arum	Frouck Riencks dr Kamstra Wirdum	midden	Oostergo + Westergo	80 gg en st Arum buren plus 100 gg cont.	onbekend	ca. 300
1524 OFO II, nr. 319	Hette Aes- go z Hoxwier <i>Mantgum</i>	Ath Gerrold dr Herema <i>Tzum</i>	midden	Westergo	100,5 gg in diverse zaten	70 gg	ca. 340
1526 OFO II, nr. 329	Schelta Liauckema <i>Sexbierum</i>	Anna Gerrold dr Herema <i>Tzum</i>	midden	Westergo	100 gg	70 gg	ca. 340
1495 OFO IV, nr. 109	Johan Reyn z Sickema <i>Makkum</i>	Tyalke Popkema <i>Huizum</i>	laag	Oostergo + Westergo	80 kl (incl.) st Longerhouw Fetza s Makkum	40 kl en 20 lood zilver	ca. 160
1504 OFT IV, nr. 142	Wopke Jarla <i>Wetsens</i>	Frouck Wybren dr Rorda <i>Wanswerd</i>	laag	Oostergo	38 gg	28 gg	ca. 178

Jaar en bron	Man	Vrouw	Kwaliteit	Regio	Renten man	Renten vr.	Opp. pm
1546 Fam archief Sminia 1096	Tjallingh van Camstra	Wick Jasper dr Aesgema	laag	Oostergo + Westergo	onbekend	70 gg	ca. 150
1546 Huisarchief Tjaardast 532	Bocke Watterma Nieuw Kruisland	Ysk / Eesk Poppinga Hommerts	laag	Oostergo	sate c.a. Nw.- Kruisland	50 gg	ca. 120
1485 OFT IV, nr. 67	Lolka Wigger z Sneek/Nijland	Jelle Goslix dr	eigen- erfd top	Westergo	70 kl plus stal koeien	40 kl en 200 contant	ca. 160

Bronnen en literatuur

- Aa, A.J. van der, *Biografisch woordenboek der Nederlanden*, 21 dln. (Haarlem 1852-1878).
- Algra, N.E., *Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland* (Groningen 1966).
- Algra, N.E., *Een spionagerapport van omstreeks 1468* (Leeuwarden 1967).
- Algra, N.E., *Oudfries recht 800-1256* (Leeuwarden 2000).
- Alma, R.H., 'De Ommelander ridderschap 1498-1516', *Virtus* 11 (2004) 197-200.
- Alma, R., 'De valkerij van Johan van Ewsum', in: C. Gietman, Y. Kuiper, E. Storms-Smeets en L. Wessels (red.), *De jacht. Een cultuurgeschiedenis van jager, dier en landschap* (Hilversum 2021) 61-83.
- Andreae, A.J., *Nalezing op de Nieuwe naamlijst van Grietmannen van jhr.mr. H. Baerdt van Sminia* (Leeuwarden 1893).
- Andreas Cornelius, *Chronyk en waaragtige beschryvinge van Friesland* (Leeuwarden 1597, derde druk, Leeuwarden 1742).

- Bavel, B. van, *Manors and Markets. Economy and Society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford 2010).
- Berg, H.M. van den, *Kollumerland en Nieuw-Kruisland*. Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Provincie Friesland, Noordelijk Oostergo ('s-Gravenhage 1989).
- Bergsma, W., 'Suffridus Petrus als landshistorienschrijver', in: W. Bergsma, *Gelovigen, dominees en geleerden. Opstellen over Friese en Nederlandse geschiedschrijving in de vroegmoderne tijd*, K. van Berkel, H. Cools, H. Mol en L. Janssen (red.) (Hilversum 2019) 213-254.
- Bergsma, W., 'Een geleerde en zijn tuin. Over de vriendschap tussen Lubbertus en Vulcanius', in: W. Bergsma, *Gelovigen, dominees en geleerden. Opstellen over Friese en Nederlandse geschiedschrijving in de vroegmoderne tijd*, K. van Berkel, H. Cools, H. Mol en L. Janssen (red.) (Hilversum 2019) 255-282.
- Bieleman, J., *Five centuries of farming. A short history of Dutch agriculture 1500-2000* (Wageningen 2010).
- Blockmans, W.P., 'Vete, partijstrijd en staatsmacht: een vergelijking', in: J.W. Marsilje (red.), *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum 1990) 9-33.
- Boer, T.J. de, 'De Friesche kleiboer. Een historische schets [II]', *Tweemaandelijksch Tijdschrift voor Letteren, Kunst, Wetenschap en Politiek* 4 (1898) 225-242, 400-428.
- Boer, T.J. de, 'De Friesche grond in 1511 (Leeuwarderadeel en Ferwerderadeel volgens het Register van den Aanbreng)', in: Historische Genootschap te Groningen, *Historische Avonden II* (Groningen 1907) 95-115.
- Borghaerts, P., *Houtstromen. Bossen, binten en boerderijen* (Gorredijk 2021).
- Bos, J., *Locatie en bezit van hoofdelingen en eigenerfden in laatmiddeleeuws Friesland. Een reconstructie van boerderijen uit het Register van den Aanbreng met gebruik van GIS*. Masterscriptie Geschiedenis, Universiteit Leiden 2017.
- Broer, C.J.C., *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000-ca. 1200)* (Utrecht 2000).
- Buijtenen, M.P. van, 'Stichtingsoorkonde voor het huis van de broeders van het gemene leven te Berlikum (Fr.)', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 59 (1979) 121-132.
- Buma, W.W., 'Geene heerlijkheden in Friesland, of Dr. Sicke Dekema en Mammema State te Jellum', *De Vrije Fries* 7 (1856) 379-394.

- Cox, J., *Repertorium van de stadsrechten in Nederland* (tweede herziene druk, Oisterwijk 2012).
- Ekkart, R.E.O., 'Biografie van Adriaan van Cronenburgh', in: J.P. Filedt Kok, W. Halsema-Kubes en W.Th. Kloek (red.), *Kunst voor de beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580* (Amsterdam 1986) 439-441.
Encyclopedie van Friesland, J.H. Brouwer, e.a. (red.) (Amsterdam 1958).
- Faber, J., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, 2 dln. (Leeuwarden 1973).
- Feenstra, H., *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel 1600-1800* (Groningen 1981).
- Feenstra, H., *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigenerfders van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen 1988).
- Ferf, A., *Het Friesche jachtrecht. Lezing gehouden d.d. 10 maart 1892 in 't Friesch Genootschap* (Heerenveen 1892).
- Friese brieven uit de vijftiende en zestiende eeuw*, uitgegeven door studiegroepen aan de rijksuniversiteiten te Groningen en Utrecht onder leiding van dr. P. Gerbenzon, *Estrikken* 42 (Groningen 1967).
- Friese testamenten tot 1550*, G. Verhoeven en J.A. Mol (red.) (Leeuwarden 1994).
- Gerbenzon, P. (red.), 'Rienck Hemmema, Rekenboek off memoriael', *Estrikken. Rige lytse Teksten en Stúdzjes op it gebiet van de Fryske Filology* 14 (1956) V-VI; 1-69.
- Gerbenzon, P. (red.), 'Rienck Hemmema, Rekenboek off memoriael', *Agronomisch-Historische Bijdragen* 4 (1958) 133-208.
- Gerrits, M., 'Schieringers, Vetkopers en het einde van de Friese vrijheid', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 254-267.
- Gerrits, M., en J.A. Mol, 'Macht, geweld en monniken. Partijtwisten en kloosterhervormingen in de Friese Zuidwesthoek, 1482-1495', *De Vrije Fries* 93 (2013) 53-98.
- Gildemacher, K.F., *Terpen en terpnamen. Een naamkundig en historisch-geografisch onderzoek naar vijf naamtypen in Fryslân* (Leeuwarden 2008).
- Gosses, I.H., 'De Friesche hoofdeling', *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde* 76, serie B, nr. 3 (1933) 49-74. Ook opgenomen in: Idem, *Verspreide geschriften* (Groningen 1946) 402-450.
- GPCV = *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*, dln. I en II, G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (red.) (Leeuwarden 1768-1773).

- Haan Hetteema, M. de, en A. van Halmael (red.), *Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren, adel*, 2 dln. (Leeuwarden 1846).
- Hartgerink-Koomans, M., *Het geslacht Ewsum. Geschiedenis van een jonkers-familie uit de Ommelanden in de 15e en 16e eeuw* (Groningen/Batavia 1938).
- Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811*, O. Vries, B.S. Hempenius-van Dijk, P. Nieuwland en P. Baks (red.) (Hilversum 1999).
- Hellinga, O., en P.N. Noomen, 'Genealogia Ayttna', *Genealogysk Jierboek* 2011, 127-306.
- Holtman, M.A., *Meten en wegen in Friesland* (Uithuizen 1994).
- Hoogland, A.J.J., 'Conscriptio exulum Frisiae', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 16 (1888) 321-371.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., *Een middeleeuwse samenleving – het land van Leusden, ca. 1360-ca. 1515* (Groningen 1992).
- Hörter, R., 'De Friese Windhond', *Onze Hond* 7:1 (2010) 33-35.
- Hoyneck van Papendrecht, C.P. (red.), 'Vita Viglii', *Analecta Belgica*, 3 dln. (Den Haag 1743) I, 1-54.
- Janse, A., 'Marriage and Noble Lifestyle in Holland in the Late Middle Ages', in: W. Blockmans and A. Janse (ed.), *Showing Status. Representations of Social Positions in the Late Middle Ages* (Turnhout 1999) 113-138.
- Janse, A., *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001).
- Jansen, H.P.H., en A. Janse (red.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991).
- Jensma, G.Th., 'De calculerende boer. Het rekenboek van Rienck Hemmema, 1569-1573', in: Idem (red.), *De canon van de geschiedenis van Friesland in 11 en 30 vensters. Rapport van de commissie Canon van Friesland* (Leeuwarden 2008) 42-43.
- Kaspers, A., 'Wijnaldum-Tjitsma revisited. Testing the potential value of field-surveying terp sites', in: A. Nieuwhof (ed.), *The Excavations at Wijnaldum: Volume 2: Handmade and Wheel-thrown Pottery of the first Millennium II* (Groningen 2020) 193-240.
- Keussen, H., *Die Matrikel der Universität Köln*, 7 dln. (Bonn 1892-1979).
- Kist, M., 'Bauck Poppema', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, <http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/DVN/lemmata/data/Poppema>
- Kist, M., en H. Wind, *Een man van eer. Bloemlezing uit Jancko Douwama's geschriften* (Hilversum 2003).

- Knibbe, M., *Lokkich Fryslân. Landpacht, arbeidsloon en landbouwproductiviteit in het Friese kleigebied, 1505-1830* (Groningen/Wageningen 2006).
- Knibbe, M., 'De Kerk, de staat en het vredesdividend. Pachtopbrengsten van kerkelijke goederen in Friesland, 1511-1543, *De Vrije Fries* 94 (2014) 251-278.
- Knottnerus, O.S., 'Bauernfreiheit', in: H. van Lengen (Hg.), *Die Friesische Freiheit des Mittelalters. Leben und Legende* (Aurich 2003) 378-403.
- Köller, A.R., *Agonalität und Kooperation. Führungsgruppen im Nordwesten des Reiches 1250-1550* (Göttingen 2015).
- Kooi, P.B., 'Het project Peelo: Het onderzoek in de jaren 1977, 1978 en 1979 op de es', *Palaeohistoria* 33-34 (1991-1992) 169-306.
- Kooi, P.B., 'Het project Peelo: Het onderzoek in de jaren 1981, 1982, 1986, 1987 en 1988', *Palaeohistoria* 35-36 (1993-1994) 169-306.
- Kuiken, K., *Friese lenen. Geschiedenis en repertorium* (Gorredijk 2021).
- Kuiper, Y., en S. Cuperus, *Dekema State Jelsum. Biografie van een landgoed* (Gorredijk 2020).
- Kuiper, Y., 'De jacht op hazen in Holland en Friesland. Recht, praktijk en beeld ten tijde van de Republiek', in: C. Gietman, Y. Kuiper, E. Storms-Smeets en L. Wessels (red.), *De jacht. Een cultuurgeschiedenis van jager, dier en landschap* (Hilversum 2021) 158-197.
- Lambooy, H.Th.M., *Sibrandus Leo en zijn abtenkronieken van de Friese premonstratenzerkloosters Lidlum en Mariëngaarde* (Hilversum 2008).
- Langen, G.J. de, en E.F. Nierstrasz, *Veldkartering Noord-Westergo 1992-1995*, RAAP-rapport 299 (Amsterdam 1998).
- Langen, G.J. de, en H.W. Hommes, *Provincie Fryslân. Metaaldetectie Noord-Westergo 1992-1996*, RAAP-rapport 298 (Amsterdam 1998).
- Langen, G.J. de, en J.A. Mol, 'Terpenbouw en dorpsvorming in het Friese kustgebied tussen Vlie en Eems in de volle middeleeuwen', in: A. Nieuwhof (red.), *Van Wierhuizen tot Achlum. Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden* (Groningen 2016) 99-128.
- Langen, G.J. de, en J.A. Mol, 'Landscape, Trade and Power in Early-Medieval Frisia', in: J. Hines and N. IJssennagger (ed.), *Frisians of the Early Middle Ages*, Studies in Historical Archaeoethnology 10 (Woodbridge 2021) 79-136.
- Lengen, H. van, 'Bauernfreiheit und Häuptlingsherrlichkeit', in: K-E. Behre und H. van Lengen (Hg.), *Ostfriesland. Geschichte und Gestalt einer Kulturlandschaft* (Aurich 1996) 113-134.
- Lycklama à Nijeholt, A., 'Eene merkwaardige adelsverheffing', *Jaarboekjen van den Frieschen adel in verband tot de Ridderschap van Friesland* 2 (Leeuwarden 1884) 81-85.

- Matricule de l'Université de Louvain*, 10 dln., E. Reusens, J. Wils en A. Schillings (éd.) (Brussel 1903-1967).
- Meer, D.J. van der, 'De Pseudo-Burmania's en Rienck van Hemmema te Hitsum', *Genealogysk Jierboek* 1994, 22-38.
- Meer, D.J. van der, *Boerderijenboek Hennaarderadeel 1511-1698*, J.A. Mol (red.) (Leeuwarden 2004).
- Meer, P.L.G. van der, 'Registers van de Personele Ymposysje út 1578', in: P.L.G. van der Meer, J.A. Mol en P. Nieuwland (red.), *Administrative en fiskale boarnen oangeande Fryslân in de ier-moderne tiid* (Leeuwarden 1993) 155-395.
- Meer, P.L.G. van der, *Opkomst en ûndergong fan in boerebedriuw ûnder Achlum. De famylje Hibma 1697-1824* (Leeuwarden 2001).
- Meer, P.L.G. van der, en L.H. Westra (red.), 'De levensbeschrijving van Viglius van Aytta volgens het Leeuwarder handschrift. Editie en vertaling', in: H. van Engen, H. Nijdam en K. van Vliet (red.), *Macht, bezit en ruimte. Opstellen over de noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen* (Hilversum 2021) 231-262.
- Meyers, E.M., 'Het Friese en het Drentse erfrecht en huwelijksgoederenrecht', *Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Akademiesdagen II* (Amsterdam 1949) 37-71.
- Mol, J.A., *Grootgrondbezit van Friese kloosters in de middeleeuwen*. Doctoraalscriptie mediëvistiek en historische geografie, Vrije Universiteit Amsterdam, 1979.
- Mol, J.A., *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse kloosterlandschap* (Leeuwarden 1991).
- Mol, J.A., 'De Fryske cistersiënzerkleasters en har besit', *De Vrije Fries* 71 (1991) 24-47.
- Mol, J.A., 'Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland tot 1580', in: J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden 1995) 175-214.
- Mol, J.A., 'Speelkinderen en papenkroost. Testamentaire beschikkingen ten gunste van bastaarden', in: J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden 1995) 259-288.
- Mol, J.A., 'Graaf Willem IV, de Hollands-Friese oorlog van 1344/1345 en de Friese kloosters', in: Ph.H. Breuker en A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland – Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding* (Zutphen 1997) 94-108.
- Mol, J.A., 'Het succes van een late Windesheimse reformatie: Haskerconvent 1464-1521', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 2 (1999) 162-207.

- Mol, J.A., 'Mariëngaarde, het Friese kloosterwezen en de Friese maatschappij', in: H.Th. Lambooi en J.A. Mol (red.), *Vitae abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum 2001) 59-109.
- Mol, J.A., 'It kleaster Anjum en syn oergong nei Windesheim', in: R.H. Bremmer, L.G. Jansma en P. Visser (red.), *Speculum Frisicum. Stúdzjes oanbean oan Philippus H. Breuker* (Leeuwarden 2001) 23-44.
- Mol, J.A., 'Een premonstratenzer landschap in Friesland', in: H. Janssens (red.), *Norbertijner abdij-economie en landschap* (Averbode 2004) 31-51.
- Mol, J.A., *Friezen en de zeggenschap over hun kerken in de Middeleeuwen*, inaugurele oratie voor de bijzondere leerstoel Geschiedenis van de Friese landen in de Middeleeuwen (Leiden 2004).
- Mol, J.A., 'Het uithofstelsel van het klooster Bergum in Friesland', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 22 (2004) 73-85.
- Mol, J.A., 'The Cistercian Model? The Application of the Grange System by the Various Religious Orders in the Frisian Coastal Area, 1150-1400', *The Medieval Low Countries* 1 (2014) 205-232.
- Mol, J.A., 'Het inkomen van zielzorgers 1511-1543', *De Vrije Fries* 94 (2014) 165-174.
- Mol, J.A., *De Friese volkslegers tussen 1480 en 1560* (Hilversum 2017).
- Mol, J.A., 'Geweld op het Friese platteland 1524-1530', *De Vrije Fries* 100 (2020) 203-224.
- Mol, J.A., en P.N. Noomen, *Prekadastrale Atlas fan Fryslân. De pleatsen fan 1700 en 1640 neffens de floreen- en stimkohieren*, 17 dln. (Leeuwarden 1988-2003).
- Mol, J.A., en P.N. Noomen, 'In ûndersyksperspektyf: de pleats fan Rienck Hemmema yn kaart', in: J.A. Mol en P.N. Noomen (red.), *Prekadastrale Atlas fan Fryslân 1700/1640, IV, Frjentsjerteradiel en Frjentsjer* (Ljouwert 1990) 19-27.
- Mol, J.A., en P.N. Noomen, 'De stichting van de Augustijner koorherenabdij Ludingakerke en haar relatie met Rolduc', in: S. Zijlstra, G.N.M. Vis en D.J.M. Zeinstra (red.), *Vroomheid tussen Vlie en Lauwers. Aspecten van de Friese kerkgeschiedenis* (Delft 1996) 11-46.
- Molen, S.J. van der, *Het Friesche boerenhuis in twintig eeuwen* (Assen 1943).
- Niermeijer, J.F., 'Landbouw en handel in Friesland in de dertiende eeuw', in: *Economisch-historische opstellen geschreven voor prof. dr. Z.W. Sneller ter gelegenheid van zijn 25-jarig hoogleraarsjubileum 1922-5 april-1947* (Amsterdam 1947) 12-31.
- Nierop, H. van, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* ('s-Gravenhage 1984).

- Nieuwe Encyclopedie van Fryslân*, 4 dln., M. Schroor, e.a. (red.) (Gorredijk 2016).
- Nijdam, H., en J. Savelkouls, 'The Manuscript Collection of the Frisian State Historian Simon Abbes Gabbema (1628-1688) from an Old Frisian Perspective', *Amsterdamer Beiträge zur Älteren Germanistik* 77 (2017) 303-332.
- Noomen, P.N., 'Suffridus Petrus en de Friese identiteit', *It Beaken* 56 (1994) 146-187.
- Noomen, P.N., 'De Friese vetemaatschappij: sociale structuur en machtsbases', in: J. Frieswijk, A.H. Huussen jr., Y.B. Kuiper en J.A. Mol (red.), *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum 1999) 43-64.
- Noomen, P.N., 'Consolidatie van familiebezit en status in middeleeuws Friesland', in: J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden 1995), 141-163.
- Noomen, P.N., *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum 2009).
- Noomen, P.N., 'Eigenerfd of edel? Naar aanleiding van de afkomst van de Ayttas', *It Beaken* 74 (2012) 257-301.
- Noomen, P.N., 'De ontwikkeling van het parochiewezen in Oostergo', *De Vrije Fries* 94 (2014) 133-146.
- Noomen, P.N., en G. Verhoeven, 'De genealogie van de Friese adel volgens Upcke van Burmania: Aelua van Witmarsum, Aelua van Bornwerd', *Genealogysk Jierboek* 1995, 141-176.
- OFO = *Oudfriesche Oorkonden*, 3 dln., P. Sipma (red.) ('s-Gravenhage 1927-1941).
- OFO = *Oudfriesche Oorkonden IV*, O. Vries (red.) ('s-Gravenhage 1977).
- Oorkondenboek Groningen en Drenthe*, P.J. Blok, e.a. (red.), 2 dln. (Groningen 1896-1899).
- Ottema, J.G., 'Over het leven van Suffridus Petrus Leovardiensis', *De Vrije Fries* 2 (1842) 413-471.
- Overdiep, G., en J.C. Tjessinga (red.), *De rechtsomgang van Franekeradeel 1406-1438* (Franeker 1950).
- Pax Groningana, 204 oorkonden út it Grinzer Gemeente-archyfoer de foarhâlding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu*, M.G. Oosterhout, e.a. (red.) (Groningen 1975).
- Peter Jacobszoon van Thabor, Historie van Vriesland*, H. Amersfoort en H.W.C.A. Visser (red.), *Archief voor vaderlandsche, inzonderheid Vriesche geschiedenis, oudheid- en taalkunde* 1,2 (1824-1827) 1-110; 125-264. Herdruk, met een inleiding door R. Steensma (Leeuwarden 1973).

- Plomp, N., 'Legitimaties in de Noordelijke Nederlanden in de Bourgondische en Habsburgse tijd', *Jaarboek Centraal Bureau voor de Genealogie* 41 (1987) 81-135.
- Postma, F., *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549)* (Zutphen 1982).
- Postma, O., *De Friesche Kleihoeve. Bijdrage tot de geschiedenis van den cultuurgrond vooral in Friesland en Groningen* (Leeuwarden 1934).
- Postma, O., *De Fryske boerkerij en it boerelibben yn 'e 16^e en 17^e ieu* (Sneek 1936).
- Postma, O., 'Over het Friesche boerenhuis in de 16^e en 17^e eeuw', *De Vrije Fries* 34 (1937) 6-28.
- Postma, O., 'De Saksische jaartax in Friesland', *De Vrije Fries* 35 (1939) 51-82.
- Postma, O., 'Enkele opmerkingen naar aanleiding van deel XIV der Estrikken', *Us Wurk* 5 (1956) 90-95.
- Postma, O., en J.J. Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, 2 dln. (Drachten 1952).
- Register van den Aanbreng van 1511 en verdere stukken tot de floreenbelasting betrekkelijk (= RvdA)*, 4 dln. I. Telting (red.) (Leeuwarden 1880).
- Roemeling, O.D.J., *Corpus Roemeling, Patroonheiligen en priesters in de middeleeuwse parochies van Friesland tot 1600*, (www.corpusroemeling.nl).
- Sannes, H., 'Het heerlijk leen Nijefenne op 't Bildt, en zijn bezitters uit de geslachten Van Hemmema en Du Tour', *De Vrije Fries* 28 (1928) 472-521.
- Schmidt, H., 'Adel und Bauern im friesischen Mittelalter', *Niedersächsisches Jahrbuch* 45 (1973) 45-95.
- Schmidt, H., 'Häuptlingsmacht, Freiheitsideologie und bäuerliche Sozialstruktur im spätmittelalterlichen Friesland', in: K. Andermann und P. Johaneck (Hg.), *Zwischen Nicht-Adel und Adel* (Stuttgart 2001) 285-309.
- Schotanus, Chr., *De Geschiedenissen Kerckelyck ende Wereldtlyck van Friesland Oost ende West* (Franeker 1658).
- Schuur, J.R.G., 'Een weinig bekend bericht over weerstanden tegen het christendom in middeleeuws Friesland', *It Beaken* 46 (1984) 198-200.
- Slicher van Bath, B.H., *Over boerenvrijheid*. Inaugurele rede, Groningen 1948.
- Slicher van Bath, B.H., 'Het Rekenboek van Rienck Hemmema historisch beschouwd', in: Rienck Hemmema. Rekenboek off Memoriael, *Estrikken. Rige lytse Teksten en Stúdzjes op it gebiet van de Fryske Filology* 14 (1956) VII-LIX.

- Slicher van Bath, B.H., 'Een Fries landbouwbedrijf in de tweede helft van de zestiende eeuw', *Agronomisch-Historische Bijdragen* 4 (1958) 69-130.
- Slicher van Bath, B.H., *Agrarische geschiedenis van West-Europa* (Utrecht 1960).
- Slicher van Bath, B.H., *The Agrarian History of Western Europe A.D. 500-1850* (London 1963).
- Slicher van Bath, B.H., 'Robert Loder en Rienck Hemmema', *It Beaken* 20 (1958) 89-117, ongewijzigde herdruk in: B.H. Slicher van Bath, *Bijdragen tot de Agrarische Geschiedenis* (Utrecht/Antwerpen 1978) 52-80.
- Slooten, P.J.D. van, 'Sixtus van Hemminga', *Friesche Volksalmanak* 1893, 35-57.
- Smit, F.H.R., *De slach by Boksum: 17 jannewaris 1586: djiptepunt yn de oarloch fan 1580 oant 1594* (Leeuwarden 1986).
- Spahr van der Hoek, J.J., 'De âld-Fryske pastoar as "troud" man en as boer', in: L.A. Bouma, e.a. (red.), *Earebondel ta de tachtichste jierdei fan Dr. G.A. Wumkes* (Bolsward 1950) 182-190.
- Steensel, A. van, 'Op naar revisie en synthese. Recente trends in het onderzoek naar de adel in de middeleeuwse Nederlanden', *Virtus* 19 (2012) 9-38.
- Suffridus Petri, *De scriptoribus Frisiae* (Keulen 1593).
- Theissen, J.S., *Centraal gezag en Friesche vrijheid: Friesland onder Karel V* (Groningen 1907).
- Tjessinga, J.C. (red.), *De Aanbrengh der Vijf Deelen van 1511 en 1514*, 5 afleveringen (Assen 1941-1944).
- Ubbo Emmius, *Friesische Geschichte. Rerum Frisicarum historiae libri 60*, 6 dln. Vert. door E. von Reeken (Frankfurt am Main 1982).
- Verhoeven, G., en J.A. Mol (red.), *Friese testamenten tot 1550* (Leeuwarden 1995).
- Vos, P., *Origins of the Dutch coastal landscape. Long-term landscape evolution of the Netherlands during the Holocene, described and visualized in national, regional and local palaeogeographical map series* (Groningen 2015).
- Vredeman de Vries, H., *Multarum variumque protractionum (compartimenta vulgus pictorum vocat) libellum utilissimus jam recens delineatus per Johannem Vreedmannum Frisium* (Antwerpen 1555).
- Vries, J. de, 'De economische ontwikkeling van Friesland na het einde van de Friese vrijheid', in: J. Frieswijk, A.H. Huussen jr., Y.B. Kuiper en J.A. Mol (red.), *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum/Leeuwarden 1999) 140-157.

- Vries, O., 'Hoe kaam in frijlien ta stân? It gefal fan Easterein', in: Ph.H. Breuker en M. Zeeman (red.), *Freonen om ds. J.J. Kalma hinne* (Leeuwarden 1982) 133-139.
- Vries, O., *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986).
- Vries, O., "Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal". *De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580)* (Leeuwarden 1993).
- Vries, O., '1515-1578: "totten regiment en justitie van dese landen"', in: O. Vries, B.S. Hempenius-van Dijk, P. Nieuwland en P. Baks (red.), *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum 1999) 47-107.
- Vries, O., *Bernardus Bucho van Aytta. Vorstendienaar in priesterhabijt* (Gorredijk 2009).
- Vries, O., 'In een werheyde dissis meckbrewis. Altfrisische Eheverträge, insbesonder ihre Terminologie', in O. Vries, *De taal van recht en vrijheid. Studies over middeleeuws Friesland* (Gorredijk 2012) 346-370.
- Vries, O., 'Frisonica libertas: Frisian freedom as an instance of medieval liberty', *Journal of Medieval History* 41 (2015) 229-248.
- Vries, O., *Ferdban. Oudfriese oorkonden en hun verhaal* (Gorredijk 2021).
- Wassenbergh, A., *L'art du portrait en Frise au seizième siècle* (Leiden 1934).
- Waterbolk, E.H., *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw* (Groningen/Djakarta 1952).
- Waterbolk, H.T., *Getimmerd verleden. Sporen van voor- en vroeghistorische houtbouw op de zand- en kleigronden tussen Eems en IJssel* (Groningen 2009).
- Waterbolk, H.T., and O.H. Harsema, 'Medieval farmsteads in Gasselte (prov. of Drenthe)', *Palaeohistoria* 21 (1979) 238-258.
- Weststrate, J., 'Aan de rand van Hanze en Holland. De positie van Westerlauwers Friesland in de laatmiddeleeuwse handelsnetwerken rond de Noordzee', *It Beaken* 77 (2015) 24-55.
- Winsemius, P., *Chronique ofte historische geschiedenis van Vrieslant* (Franecker 1622).
- Woltjer, J.J., *Friesland in Hervormingstijd* (Leiden 1962).
- Worp van Thabor, Kronijken van Friesland, boeken IV en V*, J.G. Ottema (red.) (Leeuwarden 1850/1871).
- Zijlstra, S., *Het geleerde Friesland – Een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden 1996).

Over de auteurs

G.J. (Gilles) de Langen, 1959, studeerde geschiedenis en archeologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde daar in 1992 op een studie over de economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen. Hij is provinciaal archeoloog van Friesland en werkt sinds 2015 tevens als onderzoeker middeleeuwse archeologie aan de Fryske Akademy in Leeuwarden. Verder was hij als bijzonder hoogleraar archeologie van het Noord-Nederlandse terpen- en wierdenlandschap (2011-2021) verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Centraal in zijn werk staat de relatie tussen bewoning en landschap in het klei- en veengebied in de periode ijzertijd-late middeleeuwen.

J.A. (Hans Mol), 1954, studeerde geschiedenis en historische geografie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij promoveerde daar in 1991 op een proefschrift over de Friese huizen van de Duitse Orde. Sinds 1986 werkt hij aan de Fryske Akademy te Leeuwarden als onderzoeker middeleeuwse geschiedenis. Verder was hij verbonden aan de universiteit Leiden als bijzonder hoogleraar geschiedenis van de Friese landen in de middeleeuwen (2003-2020). Hij publiceert over het kloosterwezen, geestelijke ridderorden, oorlogvoering en nederzettings- en ontginningsgeschiedenis. Daarnaast houdt hij zich bezig met de ontwikkeling van een historisch GIS voor de Noordelijke Nederlanden op basis van het oudste kadaster.

Register van plaats- en persoonsnamen

Rienck Hemmema vindt men als hoofdpersoon van deze studie niet in dit register terug omdat hij zowat op elke bladzijde in de tekst voorkomt. Verder zijn de personen in de bijlagen 5 en 6 niet geïndexeerd vanwege de grote variatie in naamvormen die men voor elk van hen aantreft. Wie de opgenomen edelen en eigenerfden nader naar herkomst en achtergrond wil onderzoeken, doet er verstandig hen rechtstreeks in de bijlagen te bestuderen.

Abcoude, zie Peter Diricss
 Abel Eppens 13
 Abel Riemersma 200
 Achlum 90, 124, 126
 Achlum, Augustijner
     vrouwenklooster 124
 Achtkarspelen 125
 Adelen, zie Tading, Ruurd Tadings,
     Ulb Tadings, Rienck Tadings,
     Berber Tadingsdr en Anna
     Tadingsdr
 Adriaen van Cronenburg 48 165,
     166, 167, 168, 169, 171, 186
 Aebinga familie 149
 Aebinga, zie Ryoert, Hette
 Aeck Burmania, e.v. Renick Upkes
     Burmania-Gratinga 54, 71
 Aelcke Tiardt Matthys wed. 105
 Aesge van Hoxwier 152
 Aesge Aesges Hoxwier 152
 Agge Douwez Lanquerda 194
 Agge Walta 153
 Agge, heer 206
 Aijnsma, zie Jan
 Albrecht van Beieren, hertog 41
 Albrecht van Saksen, hertog 51, 57
 Alef de Graeff 110, 111
 Alef Hettes Hemmema 49, 50, 51,
     53, 55, 60
 Algra, Nico 29
 Alkmaar 7
 Almenum 57, 70, 73, 203, 204
 Almenum, zie Gratingastate
 Alva, hertog van 177
 Amcke Jarla 39, 154
 Ameland, zie Hannyka Ritzekaz.
 Andreas Cornelius 72, 173, 175
 Andries Garberts 202, 203
 Anjum, Augustijner
     koorherenklooster 124
 Anna Hanckema, e.v. Johan Roorda
     te Kubaard 61
 Anna Herema 142
 Anna Tadingsdr van Adelen 61
 Ansck Aggesdr Walta, e.v. Johan
     Sickama 153
 Antonio Mor 167
 Antwerpen 167
 Armvoogden Franeker 207
 Arnold vom Lo 35
 Artopeius, zie Peter
 Arum 90 152
 Ath Bootsma, e.v. Sicke Hettes
     Hemmema 111
 Ath Gerroltsdr Herema 152
 Ath Jaersum (Jorum) 60
 Ath Roorda 18, 21, 46, 47, 50, 54,
     56, 60, 61, 64, 66, 68, 103, 106,
     112, 119, 134, 139, 156, 158, 177,
     180, 181, 183, 186-188
 Aurich 28
 Aylva, zie Douwe, Epe, Gaets, Sicke,
     Syurd
 Aytta, familie 156, 165, 184
 Aytta, zie Bucho, Folkert, Viglius van

 Baard 146, 148
 Baard, zie Dekemahuis
 Baarderadeel 131, 146
 Barbara, e.v. Ocko te Hitzum 71,
     74, 100, 204
 Barbara, zie Berber
 Bardingadorp, Barningatorp, zie
     Biniaterp
 Barningatorp, zie Biniaterp
 Barradeel 51, 55, 60, 61, 72, 73,
     125, 131, 145, 165, 178
 Bartold Entens 40
 Bauck, e.v. Lolle Ockinga 71, 74
 Bauck Foppesdr Popma, e.v. Doeke
     Hemmema 50-52

- Bauck Hettesdr Hemmema, e.v.
Lieuwe Lieuwes Beyma 49, 50,
162
- Baucke Tietema-Roorda 60, 61
- Beddgaryp, Bedegreep, zie Biniaterp
- Beetgum 142
- Beieren, zie Albrecht van
- Benneterp, zie Biniaterp
- Berber Juwsdr Dekema, tertiarius in
Haarlem 66
- Berber Riencksdr Hemmema 46,
47, 50, 62, 64, 68, 198
- Berber Sickesdr Gratinga, e.v. Hette
Hemmema 45, 47, 49, 50, 54, 55,
57, 62, 69, 74, 100, 102, 103, 104,
105, 106, 161, 162, 163,
- Berber Tadingsdr van Adelen 61
- Berlikum 45, 49, 51, 58, 68, 107,
124, 160, 169, 175, 192, 193, 195,
196
- Berlikum, armen van 55, 199
- Berninghaterp, zie Biniaterp
- Bessum, buurschap 49
- Bethanië, Augustijner
zusterklooster 60
- Beverwijk 13
- Beyma, familie 184
- Beyma, zie Lieuwe, Lieuwe
Lieuwes, Syuerd
- Bildt, het 173, 174, 185, 195
- Bildtland 51
- Biniaterp (Bardingadorp,
Barningatorp, Beddgaryp,
Bedegreep, Benneterp,
Berningatherp, Birdinga,
Birdingaterp) 56, 70, 72, 73, 99,
182
- Biniaterp, zie Upke, Renick Upkes
- Birdinga, Birdingaterp, zie Biniaterp
- Blockfenne, Hitzum 107
- Bloemhof, Premonstratenzer
klooster te Wittewierum 27
- Bloemkamp, zie Oldeklooster
- Bocke Bockes Burmania 54
- Bocke Harinxma de oude 145
- Bocke Renicks Burmania-Gratinga
54, 55, 57, 58, 71, 93
- Bocke Sickes Gratinga 47, 54, 57,
86, 70, 102, 103, 104, 161, 163,
165
- Bocke Wattema 154, 155, 156, 157
- Bockema, zie Rienck
- Boelema, zie Ritske
- Boer, Tjitte J. de, 11, 108
- Boksum 109, 141, 153, 178
- Bonga, zie Doytse, Popck, Sybren
- Bonninga, zie Minne Hilles
- Boornegebied 41, 157
- Bootsma, zie Ath
- Borghaerts, Paul 64
- Bos, Jonathan 119
- Botnia, familie 175
- Botnia, zie Tjalling
- Botniastate Baard 148
- Botte Jarla 136, 154
- Bourgondiërs 92
- Bozum 147
- Bregh, de, te Hitzum 107
- Bregh, sate tot, Wanswerd 193,
196, 197
- Bremen 7
- Broeders van het Gemene Leven
49
- Brok, zie Ocko tom 73
- Bronkhorsten 40
- Brueghel, zie Pieter
- Bucho Aytta 37, 38
- Bunau, zie Günther von
- Burgwerd 71, 151
- Burgwerd, zie Ockingahuis
- Burmania, familie 58, 175

- Burmania, zie Bocke, Douwe, Bocke
Renicks, Renick Upkes, Tjaard,
Upcke
- Burmaniaboek 19, 46
- Burmaniahuis Leeuwarden 56, 58
- Buwe, kloosterstichter 32
- Camminga, familie 145, 146, 149,
165, 175
- Camminga, zie Frans, Gerrolt,
Hajo, Minne, Peter, Rienck, Saeck
Petersdr, Syouck Fransdr, Watze
- Cammingastate Leeuwarden 146,
147, 177
- Camstra, zie Frouck, Foppe,
Kathryn
- Catharina Sickesdr Gratinga 57
- Cathrijn Hottinga, e.v. Juw Dekema
54, 66, 146, 147
- Cathrijn Sickesdr Gratinga, non te
Haarlem 202
- Christiaan Schotanus 86
- Claes Girberts 202
- Claes Rommarts 201
- Collegium Trilingue Leuven 160
- Cornelis Tiardts Matthys 105
- Cornelis verver 111
- Cronenburg, zie Adriaen van
- Dantumadeel 149
- Deinum 197
- Deinum, zie Intzema sate,
Mennarda sate
- Dekema, familie 49, 55, 147, 163,
164, 175, 184
- Dekema, zie Berber Juwsdr, Frans,
Hette, Jarich, Juw, Sicke, Ydt
Juwsdr
- Dekemastate Baard 56, 148
- Doeke Hettes Hemmema (sr.) 46,
49-51
- Doeke Hettes Hemmema (jr.)
53-55, 160, 161, 167, 192
- Doeke Riencks Hemmema 62
- Doeke Martena 173
- Doijum, buurschap 77, 79, 82, 83,
84, 88, 89, 92, 95, 96, 98, 99, 183
- Dokkum 154
- Dominicus Richeus 194, 200
- Dongjum 193, 195
- Donia, Pier Gerlefs, zie Grutte Pier
- Donia, zie Kempe, Pier Kempes
- Douai, zie Dowaaï
- Doutsen Hanses Sassinga, e.v. Ruurd
Johans Roorda 60, 61
- Douwama, zie Jancko
- Douwe Aylva, zie Douwe Sjaerda
- Douwe Burmania 54, 58, 71, 102,
202
- Douwe Gerbranda 128
- Douwe Hettes Hemmema 46, 50,
53-55, 66, 68, 111, 160, 161, 175,
184, 192, 195, 197, 198, 199, 200
- Douwe Hiddema 39
- Douwe Sickes Gratinga 54, 57,
103, 104, 201, 205, 206
- Douwe Sjaerda 26, 146
- Douwe Wopckes Tallum 106
- Dowaai (Douai), universiteit 55,
68, 159, 161, 198
- Doyem, zie Poppe
- Doytse Bonga 39
- Drenthe 113
- Ebel Juwsma, e.v. Hette Doeckes
Hemmema sr. 50
- Ee 154
- Eelxma, zie Pibo
- Eesck Wybesdr Popma 154
- Eeske fenne, Hitzum 107
- Egmond, zie Floris van
- Elburg 72

Eme, zie Johannes Emes
 Emmius, zie Ubbo
 Engels, Marten 47
 Engwird 180, 196, 197
 Engwird, zusterklooster derde orde
   van Sint Franciscus 65, 66
 Ennema, W.J., schoolmeester
   Hitzum 47
 Entens, zie Bartold
 Epa Sythies Harinxma 151, 152
 Epama's 74
 Epe Aylva 51
 Epe Stania 135
 Epo Liauckema 143
 Epo Lolles Ockinga te Burgwerd
   71, 75
 Epo te Hitzum 71, 73-75, 94, 99
 Eppens, zie Abel
 Erasmus 177
 Erfurt, universiteit 159
 Europa 16, 26
 Ewsum, familie van 173
 Ewsum, zie Johan van, Wigbold van
 Eysinga, zie Juw van

 Faber, Jan 53, 134, 149, 142, 157
 Fadde Tjarckes goed Wester Hitzum
   206
 Fedde Popkema, pastoor in
   Leeuwarden 153, 204
 Fedde, zie Pieter Feddes
 Feddes, zie Pieter
 Feijcke Allez 193
 Ferwerd 92
 Ferwerderadeel 126
 Filips II, koning 53
 Floris van Egmond 26
 Fokel Gerlefs 39
 Folckers fenne 204
 Folkert Aytta 38
 Foppe Camstra 175

 Foppe Liuuis 19
 Foppe Popma 51
 Foppinga, zie Mynne
 Foreest, zie Koen van
 Franeker 13, 14, 19, 23, 24, 51, 69,
   92, 100, 109, 114, 115, 118, 126,
   140, 145, 153, 191, 194, 203
 Franeker, zie armvoogden, Sint-
   Martinuskerk, Voeryp
 Franeker Vijf Delen 23
 Franekeradeel 15, 21, 22, 47, 70,
   72, 73, 95, 119, 120-129, 131, 133,
   177, 183, 186
 Frans Harmenz 193
 Frans Minnema 136
 Frans Sickes Dekema 55, 161-163,
   169
 Frederik Barbarossa, keizer 175
 Frederik III, keizer 35
 Frederik van Hallum 35
 Friesland, zie ook Westerlauwers
   Friesland 41, 55, 58, 92, 93, 95,
   99, 109, 115, 117, 142, 183, 188-
   190
 Friesland, zie Hof van
 Frisius, zie Gemma
 Frouck Camstra 152, 162
 Frouck Haerda, e.v. Watze
   Camminga 165
 Frouck Wybrensd'r Roorda 154

 Gaasterland 151
 Gaastmaburen 25
 Gabbema, zie Simon Abbes
 Gaets Aylva, e.v. Sicke Gratinga 54,
   57, 103
 Gaets Sickesdr Gratinga 57
 Galama, familie 175
 Galama, zie Jancke, Otto Iges
 Geel Ockinga, e.v. Upke te Biniaterp
   70, 71, 74, 100, 182

Geerloff Anness 206
 Geldersen 58, 92
 Gelre 152
 Gelre, hertog van 26
 Gemma Frisius 160
 Georg van Saksen, hertog 12, 23,
 24, 53, 135, 136, 139
 George Sibrands Roorda 104, 165
 Gerbenzon, Pieter 12, 19
 Gerbrand Mockema 136
 Gerbranda, zie Douwe
 Gerke, kloosterstichter 32
 Gerkesklooster 32
 Gerland Hermana, zie Gerland
 Ockinga
 Gerland Hettesdr Hemmema 49,
 50, 54, 68, 111, 162, 165, 168,
 169, 192, 193, 196-199
 Gerland Ockinga, e.v. Wybren
 Hermana 70-74, 93, 94, 100
 Gerlef, zie Fokel Gerlefs, Pier
 Gerlefs Donia
 Gerrold Herema 142, 152
 Gerrolt Camminga 165
 Ghibellijnen 40
 Gnadesberg, zie Sint Anthonius
 thom Gnadesberg
 Godsfrendt Sipckes, dr 194
 Godtschalck ten Indick, mr. 201
 Goetscalck (Goslick) Jongema 26,
 141, 205, 207
 Goetscalck, zie Goslick
 Goffe Sibrands Roorda 165
 Goslick Herema 104
 Goslick, zie ook Goetscalck
 Gosse Ockinga 75
 Gosses, Isaac 26, 27, 31
 Graeff, zie Alef de
 Gratinga Hitzum 96, 98, 99
 Gratinga, familie 21, 49, 58, 86, 92,
 102, 107, 149, 163, 164, 171, 175,
 182, 184
 Gratinga, zie Berber Sickedr,
 Bocke Renicks, Bocke Sickes,
 Catharina Sickedr, Douwe
 Sickes, Gaets Sickedr, Hero
 Bockes, Jets, Kempe Sickes, Ocke
 Sickes, Renick Upkes, Rienck
 Sickes, Rinthie Riencks dr, Rixt
 Douwesdr, Sicke Bockes
 Gratingagoed, - state, stins te
 Hitzum 22, 47, 55, 66, 69, 85, 86,
 88, 89, 93-95, 100, 105-107, 131,
 162, 182
 Gratingastate Almenum/Harlingen
 56-58
 Griend 51
 Groeningen, zie Pieter van
 Groningen, provincie 75, 163
 Groningen, stad 51, 73, 75, 136
 Groningen, universiteit 26
 Groninger Ommelanden, zie
 Ommelanden
 Grutte Pier 12, 38, 39, 156, 184
 Günther von Bunau 26
 Gysbert Japicx 12
 Haag, Den 37
 Haarlem 204
 Habsburg 53, 135, 152
 Habsburgers 38, 58, 181, 186
 Habsburgs 149, 157, 163
 Hacke Hantgens wed. 206
 Hajo Camminga 175
 Hallum 147
 Hallum, zie Frederik van
 Hania, zie Hieronymus Watzes, Ida,
 Watze, Watze Watzes
 Hannyka Ritzekaz. van Ameland
 49

- Hans Hansz Roorda te Hennaard 61, 62, 64
- Hans Hansz Sassinga 60
- Hans Ruurds Roorda 177
- Hans Vredeman de Vries 167
- Hardegarijp 25
- Harich 151
- Haring Wybes Popma 155
- Harinxma, familie 145, 146
- Harinxma, zie Bocke, Epa Sythies, Sythie, Wattia
- Harinxmahuis IJlst 151
- Harkema Opeinde 32, 90
- Harlingen 70, 73, 99, 109, 115, 182, 202, 203
- Harlingen, zie Gratingastate, Tietze fenne
- Haye Johans Sickama 153, 154, 157
- Hector, zie Hette
- Heeg 145, 154
- Heemskerk, zie Maarten van
- Heidelberg, universiteit 161, 162, 186
- Heilig Graf in Jeruzalem 26
- Heilige Roomse Rijk 23, 35
- Hekerens 40
- Hemma Oddazin 137
- Hemmema, familie 21, 47, 49, 162, 171, 173, 184, 188
- Hemmema, zie Alef Hettes, Bauck Hettesdr, Berber Riencksdr, Doeke Hettes sr., Doeke Hettes, Douwe Hettes, Gerland Hettesdr, Hette, Hette Doekes sr., Hette Riencks, Ruird Riencks, Rienck Hettes sr., Sicke Hettes, Tiede Doekedr, Tryn Hettesdr, Ydt Hettesdr
- Hemmemagoed Hitzum 46, 85, 89, 94, 98, 107
- Hemmemaleen 53
- Hemmemastate en -stins Berlikum 51, 56 62
- Hennaard 180
- Hennaard, zie Lamkama sate, Sassingastate
- Hennaarderadeel 15, 21, 22, 60-62, 113, 114, 119-126, 130, 131, 183
- Herbajum 124, 128
- Here Hottinga 51, 128
- Herema, familie 142, 143
- Herema, zie Anna, Gerrold, Goslick 104
- Heringastate Baard 148
- Herjuwsma, zie Jemme
- Hermana, familie 70, 145, 175, 178
- Hero Bockes Gratinga alias Roorda 47, 54, 69, 86, 95, 103, 104, 106, 161, 162, 165
- Hero Ockinga 135
- Hessel Martena 51, 58, 126, 142, 154
- Hessel Roorda te Oosterend 61, 62
- Hette (Hector) Aesges van Hoxwier 152, 164
- Hette Dekema 146, 161
- Hette Doekes Hemmema sr. 49, 50
- Hette Hemmema, vader van Rienck 15, 45, 48-50, 53-55, 58, 62, 65, 100, 103, 106, 107, 159-162, 165, 169, 173, 175, 180, 184, 191, 194, 195, 201, 206
- Hette Riencks Hemmema 19, 50, 62
- Hette Ryoerts Aebinga 147
- Heusden, Land van 117
- Hidaard 124
- Hidde 75
- Hiddema, zie Douwe 39
- Hieronymus Watzes Hania 161, 162

Hil Onsta, e.v. Doecke Hemmema 50
 His Jelgersma 135
 Hitzum 13, 22, 46, 47, 55-58, 62, 64, 65, 69, 70, 72-88, 90-93, 95, 96-99, 104, 105, 107, 109, 110, 131, 156, 171, 175, 179-183, 195, 201-204
 Hitzum, zie Sint-Gertrudiskerk
 Hockwert, sate Winsum 65, 66, 196
 Hoeken 40
 Hof van Friesland 55, 136, 153, 162-164, 177
 Hof van Holland 37
 Hof van Utrecht 153
 Hoffenne, Hitzum 88, 89, 94, 105-108
 Hogebeintum 92
 Holland 41, 72
 Holland, graaf van 34
 Holland, zie Hof van, Willem IV
 Hornen, in den 203
 Hottinga, zie Cathrijn, Here, Jarich
 Hoxwier, zie Aesge, Aesge Aesges, Hette
 Hoxwierstate Mantgum 152
 Hoynck van Papendrecht, C.P. 37
 Huizum 153
 Hylk te Nijenhuis, e.v. Bocke Renicks Burmania-Gratinga 54, 57

 Ida Hania 38
 Idaarderadeel 41, 121, 125, 156
 IJlst 145, 151
 IJslumburen, buurschap 77, 79
 Indick, zie Godschalck
 Intzema sate te Deinum 192, 195-197
 Itens 124

 Jacob van Cronenburg 165
 Jaersum, zie Jorum
 Jagen, zie Jan van
 Jan Aijnsma 194
 Jan Dircks 177
 Jan Janz 194
 Jan Menckes (Mentiens, Minckens) goed te Hitzum 201, 202, 204, 205
 Jan Rataller 137
 Jan Rommarts 104
 Jan toe Deersum te Hitzum 202
 Jan van Jagen 138
 Jan van Scorel 167
 Jancke Galama 135
 Jancke Oenema 39
 Jancko Douwama 39, 141
 Jantzen Johansdr Sickama, e.v. Pier Kempes Donia 154
 Jarich Dekema 161
 Jarich Hottinga 51, 146
 Jarich Juws Dekema 167
 Jarla, zie Amcke, Botte, Menno, Wopke
 Jarlahuis Wetzens 154
 Jeanne d'Arc 51
 Jel Goslixsdr 155
 Jelck, e.v. Rydske Wattema 154
 Jelgersma, zie His
 Jelle Wichers 202
 Jellum 192, 195
 Jellum, zie Fanlaenster sate
 Jelsum 154
 Jemme Herjuwsma 136
 Jensma, Goffe 12
 Jeruzalem 26, 40, 175
 Jets Gratinga, e.v. Upke Renicks te Hitzum 54, 70, 71
 Joannes Taco Monsma 200
 Johan Hansz Roorda, dr 61, 62, 64
 Johan Roorda te Kubaard 60, 61

- Johan Roorda te Tzummarum 60, 61
- Johan Sickama 153
- Johan van Ewsum 173
- Johannes Emes 106, 107
- Johannes Ruurds Roorda 161, 163
- Johannes Vlytarp 173
- Jongema, zie Goslick
- Joostema, Sybe 51
- Jorum, zie Ath Jaersum
- Jorumstate Kubaard 56, 60, 61, 64
- Jorwerd 162
- Josias Rispens 46
- Jouck Walta 147
- Juw Dekema 57-59, 66, 70, 142, 146, 147, 163, 201
- Juw Jarichs Dekema 163
- Juw Juwsma 39
- Juw van Eysinga 39, 54, 103, 105, 106
- Kabeljauwen 40
- Kamerijk, bisschoppen van 35
- Kampen 201
- Karel de Stoute, hertog 70
- Karel V, keizer 37, 149, 151
- Karel van Oostenrijk, zie ook Karel V 26, 37, 41, 53, 55
- Karelsprivilege 57
- Karolingische tijd 31
- Kathryn Camstra 167
- Kee, zie Lutke
- Kempe Donia 154
- Kempe Sickes Gratinga 57
- Kempo Martena, dr. 58, 153
- Keulen, universiteit 46, 104, 161-163, 186
- Kiester goed 201
- Kimswerd 57
- Kinsck Tjaarda, e.v. Schelte Scheltema 149
- Kloosterrade (Rolduc), congregatie van 124
- Knibbe, Merijn 112, 114
- Koen van Foreest 13
- Köller, André 18, 28, 39
- Kollum 154, 204
- Kubaard, zie Jorumsate
- Lambertus Richeus 200
- Lamkama sate, Hennaard 64
- Lanquerda, zie Agge Douwez
- Lauwers 12, 15, 26, 32, 75, 93, 183
- Leeuwarden 41, 136, 137, 145-147, 153, 154, 156, 177, 181
- Leeuwarden, zie Burmaniahuis
- Leeuwarderadeel 41, 126, 136
- Lengen, Hajo van 28
- Leons 64
- Leuven, universiteit 13, 37, 46, 149, 150, 161, 163, 165, 167
- Leuven, zie Collegium Trilingue
- Liauckema, familie 142, 145, 175
- Liauckema, zie Epo, Lutz, Schelte
- Lidlum, Premonstratenzer abdij 60, 124, 159, 160
- Lieuwe Beyma 152, 162
- Lieuwe Lieuwes Beyma 161, 162
- Liuwema sate Stiens 193, 196
- Lo, zie Arnold vom
- Lolka Wigglaaz 155
- Lolle Ockinga 71, 74
- Lollum 201
- Longerhouw 153
- Longinge goed 203
- Ludingakerke, Augustijner koorherenklooster 72, 90, 124, 126
- Lutke Kee 204
- Lutkewierum 124
- Lutz Liauckema, e.v. Sicke Dekema 169

Lyteke Pipwer 203
 Maarten van Heemskerk 167
 Madrid 171
 Makkum 153
 Mantgum 152
 Marden, op de 205
 Marten van Naarden, mr. 202, 205
 Martena, zie Doeke, Kempo, Hessel
 Martialis 170, 173
 Matthys, zie Tyairdt
 Meer, D.J. van der 47, 105, 107, 155
 Meester Pier 204
 Menaldum 49
 Menaldum, zie Ruurd Johans
     Roorda
 Menaldumadeel 53
 Mennarda sate te Deinum 192,
     195, 197
 Menno Jarla 154
 Menno Simons 12
 Meynert Claessen 203
 Middelstum 40
 Middelsee 49
 Middelseedijk 49
 Midlum 73, 124
 Minne Camminga 177
 Minne Hilles Bonninga 151
 Minne, zie ook Mynne
 Minnema, zie Frans
 Minnertsga 145, 178, 203-205
 Mockema, zie Gerbrand
 Mockema, zie Sijds
 Monnikebajum, Premonstratenzer
     vrouwenklooster 125
 Monsma, zie Joannes
 Mor, zie Antonio
 Munster 53
 Mynne (Minne) Foppinga, mr.
     201, 205
 Nederland 134
 Nederlanden 93
 Negene, de, Hitzum 107
 Nicolaas van Neufchâtel 167
 Nieuw-Kruisland 155
 Nijefenne 53, 68
 Nijenhuis Wijnalduum 102
 Nijenhuis, zie Sicke sr., Sicke
 Nijland 146
 Noomen, Paul 24, 29, 32, 34, 35,
     37, 43, 145
 Noordelijk Oostergo 41, 51
 Noordelijk Westergo 41, 51, 119,
     178
 Noord-Friesland 116
 Noord-Nederland 82
 Noordoost-Friesland 157
 Noormannen 175
 Ocke Sickses Gratinga 54, 57, 103,
     104, 161, 163, 165, 166, 167, 169
 Ockinga, familie 66, 74, 75, 92, 94,
     99, 100, 182
 Ockinga, zie Epo Lolles, Gerland,
     Geel, Gosse, Hero, Lolle, Watze
 Ockingoed Hitzum 22, 131
 Ockingahuis Burgwerd 56
 Ocko Scharlensis 173
 Ocko te Hitzum 71, 73-75, 94, 99
 Ocko tom Brok 73, 75
 Oenema, zie Jancke
 Oert, de, Hitzum 107
 Oessche fenne 203
 Oldeklooster alias Bloemkamp,
     Cisterciënzer abdij 53, 124
 Oldenburg 28
 Ommelanden, Groninger 24, 27,
     40, 73, 173
 Onsta, zie Hil
 Oostenrijk, zie Karel van
 Ooster Hitzum 202

- Oosterbeintum, buurschap 92
Oosterend 124, 128
Oostergo 15, 35, 41, 57, 119, 125, 135, 144
Oosternijkerk 90
Oostzeegebied 109
Opsterland 34
Orleans, universiteit 46, 160, 161, 186
Ostfriesland (Dld.) 24, 28, 41, 75
Otto Iges Galama 141
- Padua, universiteit 161, 163, 186
Pavia, universiteit 153
Peter Artopeius, pastoor Sint-Peterskerk Dowaaï 200
Peter Diricss, confessor van Abcoude, mr. 205
Peter van Thabor 38, 39, 51, 92
Pibo Eelxma 72
Pier Epes Walta 147, 203
Pier Gerlefs Donia, zie Grutte Pier
Pier Kempes Donia 154
Pier, zie Grutte
Pier, zie Meester
Pierius Winsemius 135, 136
Pieter Brueghel de Oude 171, 172
Pieter Feddes 33, 59
Pieter van Groeningen 53
Pingjum 39, 46, 204
Popck Bonga, e.v. Sicke Bockes Gratinga 54, 57, 86, 102-105, 201
Popkema, zie heer Fedde, Tyalke
Popkemastins Leeuwarden 153
Popma, familie 49
Popma, zie Eescck Wybesdr, Foppe
Poppe Doyem 203
Poppingawier 65
Post, Jan 113
Postma, Obe 11, 108, 115, 116
- Prado 171
- Rataller, zie Jan
Rauwerderhem 146
Renick Upkes Burmania-Gratinga 54, 58, 70-72
Renick Upkes te Biniaterp 71-73
Rennenberg, George Lalaing, graaf van 173
Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 95
Richeus, zie Dominicus, Lambertus, Sibrandus
Ried, waterloop 49
Ried, dorp 124
Rienck Bockema 26, 145
Rienck Camminga 165
Rienck Hettes Hemmema sr. 49, 50
Rienck Sickes Gratinga, doctor. 54, 57, 103, 104, 161-163
Rienck Tadings van Adelen 61
Rijkskamergerrecht te Spiers 62, 163
Rinke, e.v. Goslick 155
Rinsumageest 145, 149
Rinthie Riencksdr Gratinga 54, 103, 105
Rints Juwsdr Jongema, e.v. Johan Roorda te Tzummarum 61
Rispens, zie Josias
Ritske Boelema 156
Riuurd, zie Ryoert
Rixt Douwesdr Gratinga 103, 104
Rommarts, zie Jan
Roomse Rijk, zie Heilige Roomse Rijk
Roorda, familie 21, 47, 163, 175, 184
Roorda te Hennaard, familie 60-62
Roorda te Tzummarum, familie 14

- Roorda, zie Ath, Bauck Tietema,
Frouck Wybrensd, Goffe, Hero
Bockes Gratinga alias, Johan,
Johan te Tzummarum, Ruurd
Johans, Syth Johansdr, Syts,
Watze, Wybren, Ymck
- Roordagoed Hitzum 90, 93, 96,
104, 106, 107
- Rosendall, huis in Franeker 203
- Ruird Riencks Hemmema 19, 50,
62
- Ruurd Johans Roorda te Hennaard
59, 61, 62
- Ruurd Johans Roorda te Menaldum
61, 64
- Ruurd Tadings van Adelen 61
- Rydske Watterma 154
- Ryoert (Riuurd) Aebinga 147
- Saack Petersdr Camminga 146
- Saksen 58
- Saksen, hertog van 24, 55, 125, 192
- Saksen, zie Albrecht, Georg van
- Saksers 38, 53
- Saksisch bestuur 57, 136, 157, 163
- Salamanca, universiteit 161, 162,
186
- Sassinga, familie 21, 30, 62
- Sassinga, zie Doutsen Hanses, Hans
Hansz
- Sassingastate Hennaard 56, 63
- Scharlensis, zie Ocko
- Schelte Liauckema 142, 143
- Schelte Scheltema 149
- Scheltema, zie Sibet
- Schieringers 17, 40, 41, 51, 53, 55,
58, 140, 142, 154, 157
- Schmidt, Heinrich 28
- Schotanus, zie Christiaan
- Schoterland 34
- Schraard 39
- Scorel, zie Jan van
- Sexbierum 145
- Sibet Scheltema 154
- Sibrandus Leo 159, 160
- Sibrandus Richeus 194
- Sibrand Roorda 104, 128, 143
- Sibren Aggez te Zweins 128
- Siburg, kerkstichtster 32
- Sickama, familie 153
- Sickama, zie Jantzen Johansdr
- Sickama, zie Johan, Hays
- Sicke Bockes Gratinga 54, 55, 57,
66, 69, 74, 86, 93, 102, 103, 105,
128, 183, 201, 202
- Sicke Dekema 161, 169
- Sicke Hettes Hemmema 46, 49, 50,
53, 68, 160, 161, 167, 198, 199
- Sicke Sjaerda 26, 34
- Sicke te Nijenhuis (Nyenhuse) sr.
72
- Sicke te Nijenhuis 57
- Sierk Donia 128
- Sijds (Sixtus) van Mockema 200
- Simon Abbes Gabbema 135, 136
- Sint Anthonius thom Gnadesberg,
fratergemeenschap in Berlikum
51
- Sint Gertrudiskerk Hitzum 47, 90,
92, 96, 182
- Sint Jacobiparochie 192
- Sint Geertruidsland Hitzum 205
- Sint Martinuskerk Franeker 92,
100, 182
- Sint Paulusabdij Utrecht 90, 92
- Sjaerda, familie 145
- Slicher van Bath, Bernard 12, 19,
31, 64, 65, 101, 102, 108-112, 114,
115, 118, 177, 180
- Smallingerland 41, 145, 155
- Sneker Vijfgea 146
- Sopsum, buurschap 79

Spahr van der Hoek, J.J. 12
 Spanje 178
 Spannum 125, 128, 143
 Spiers, zie Rijkskamergerrecht
 Stania, zie Epe
 Staveren 34
 Stellingwerf, grietenij 34
 Stellingwerf, Jacobus 25, 91, 150
 Stiens 197
 Stiens, zie Liuwema sate
 Suffidus Petrus 159, 160, 167, 173,
 175
 Sybren Bonga 39
 Syds Tjaarda 143, 149, 151
 Syouck Fransdr Camminga 147
 Syth Johansdr Roorda, e.v. Baucke
 Tietema 60, 61
 Sythie Harinxma 151
 Syts Roorda, e.v. Hette Doeckes
 Hemmema sr. 50
 Syuerd Lieuwes Beyma 152
 Syurd Aylva 39

Tadema fenne 202
 Tading van Adelen 46, 61
 Tallum, zie Douwe Wopckes
 Terschelling 51, 155
 Teth Renick Upkesdr Burmania-
 Gratinga 151
 Thabor, Windesheimer priorij bij
 Tirns 124
 Thabor, zie Peter van, Worp van
 Theissen, J.S. 137, 139, 149
 Tiede Doekedr Hemmema 49
 Tierck Harmens 199
 Tietjerksteradeel 41, 165
 Tietze fenne Harlingen 204
 Tille, bij de, Hitzum 107
 Tirns 124
 Tjaard Burmania 54, 58, 71, 202,
 203

Tjaarda, familie 145
 Tjaarda, zie Kinsck, Syds
 Tjaardastate Rinsumageest 149,
 150, 151
 Tjalling Botnia 58
 Tjerk Walta 39, 141
 Tjerkwerd 39, 141
 Trijn Hendricksdr 110, 111
 Tritsum, buurschap 73
 Truchsess, zie Wilhelm
 Tryn Hettesdr Hemmema 49, 50
 Tyairdt Matthys 105
 Tyalke Popkema 153, 154, 155
 Tyets, Hero Hottinga wed. 128
 Tzaling Entez 135
 Tzum 73, 77, 79, 86, 125, 131, 142,
 152
 Tzummarum 60, 61, 145

Ubbo Emmius 28
 Uft Janz 194
 Ulb Tadings van Adelen 61
 Unia, zie Worp
 Upcke Burmania 54, 58, 71
 Upke (Wopcke) te Biniaterp 71, 73
 Upke Renicks te Hitzum 54, 57, 70-
 72, 94, 99, 100, 201, 203
 Utrecht, zie Sint Paulusabdij

Valerius, zie Watze
 Verver, zie Cornelis 111
 Vetkopers 17, 39-41, 51, 75, 136,
 153-155, 157, 158
 Viglius van Aytta 37, 38, 162, 165,
 167, 184
 Vijf Delen Zeedijken, waterschap
 62
 Vijf Delen, zie Franeker
 Vijfga, zie Sneker
 Vlie 12, 15, 16, 26, 28, 32, 92, 183
 Vlytarp, zie Johannes

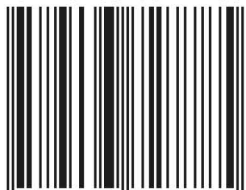
- Voeryp, Franeker 203
Vredeman de Vries, zie Hans
Vries, Jan de 116
- Waldburg, zie Wilhelm Truchsess
von
Walta, zie Agge, Jouck, Pier, Tjerk
Wanswerd 154
Wartena 113
Wattema, zie Bocke, Rydske
Wattia Harinxma 145, 146
Watze (Valerius) Watzes Hania
162
Watze Camminga 165
Watze Hania 54, 103
Watze Ockinga 53
Watze Roorda te Kubaard 60, 61
Watze Watzes Hania 54, 103, 161,
162
Wederdopers 53
Weener 28
Weidum 146
Welfen 40
Welsrijp 125
Weser 16, 28
Wester Hitzum 73, 79, 82, 83, 84,
89, 95, 96, 98, 99, 183, 206
Westergo 14, 15, 35, 41, 57, 70, 75,
78, 125, 135, 144, 164
Westerlauwers Friesland, zie ook
Friesland 15, 31, 34, 40, 41, 117,
125, 128, 145, 158, 163
West-Europa 15
Wetzens 154
Wick, e.v. Aesge van Hoxwier 152
Wiersma, boerderij Hitzum 88, 90,
106, 107
Wigbold van Ewsum 40
Wijbrant Eeckes 200
Wijnaldum 57, 102, 116, 204, 205
- Wilhelm Truchsess von Waldburg
26
Willem IV, graaf van Holland 34
Windesheim, congregatie van 72,
124
Windesheimers 124, 126
Winsemius, zie Pierius
Winsum 180, 197
Winsum, zie Hockwert sate
Wirdum 105, 152
Wittewierum, zie Bloemhof
Wommels 124, 128
Wonseradeel 131, 134, 141
Wopcke, zie ook Upke te Biniaterp
Wopke Jarla 154
Worp Unia 151
Worp van Thabor 23, 38, 39, 51, 92
Wybe Harings Popma 154
Wybe, zie Haring
Wybren Roorda 154, 157
Wyck Wyghersma 207
Wymbritseradeel 119, 121, 124,
131, 146
- Ydt Hettesdr Hemmema, e.v. Hessel
Roorda 49, 50, 61
Ydt Juwsdr Dekema, e.v. Sicke
Gratinga 54, 57, 66, 103, 104,
162, 163
Ydt Riencksdr Hemmema 50, 62
Ydt Sickesdr Gratinga, e.v. Watze
Hania 54, 103, 162
Ymck Roorda, e.v. Bocke Sickes
Gratinga 47, 54, 86, 103, 104
- Zevenwouden 35, 57, 125, 135
Zijlstra, Samme 163
Zuidelijk Westergo, 154
Zuidwesthoek 41, 157
Zweins 131

De Friese adel van de late middeleeuwen opereerde in een niet-feodaal gebied dat lange tijd geen landsheer kende. Hadden de leden, hoofdelingen genaamd, zich uit de boerenstand omhooggewerkt of vormden ze vanouds een gesloten stand? Hoe zat het met hun vermogen? Dit boek zoomt in op Rienck Hemmema en zijn vrouw Ath Roorda. Zij exploiteerden in de jaren 1569-1573 een boerderij in Hitzum onder Franeker.

Uit Riencks *Rekenboek* blijkt dat hij geen eigenerfde boer was, maar een edelman met een royale levensstijl en meer inkomsten dan uit die ene boerderij. Een ruimtelijke reconstructie van zijn bezit en dat van zijn voorgeslacht toont hoe agrarisch kapitaal per generatie werd gevormd en overgedragen. Dit beeld wordt getoetst aan een *Quote 200* uit 1513 en huwelijksakten uit 1450-1550. Een belangrijke conclusie is dat de Friese adel getalsmatig omvangrijk was, met veel families die leefden van twee of drie boerderijen. De figuur van de edelman-boer kwam dus vaak voor.

AUP.nl

ISBN 9789463727785

9 789463 727785